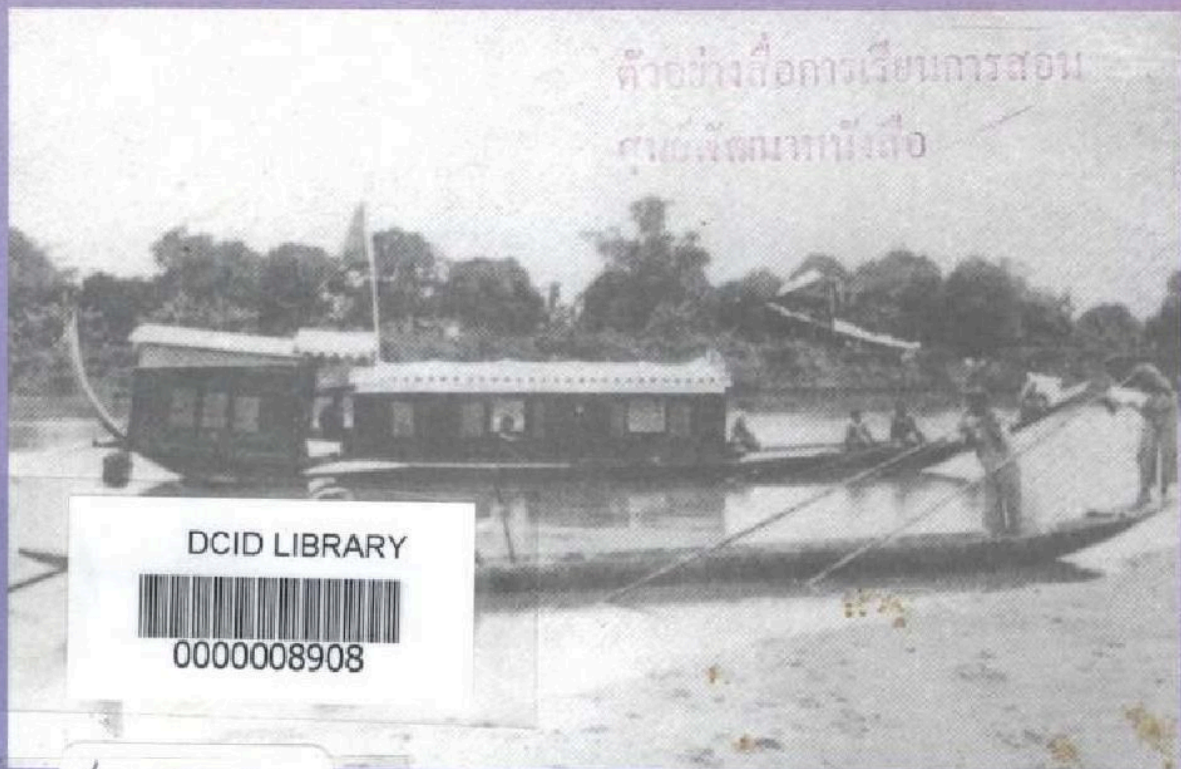

หนังสืออ่านเพิ่มเติมภาษาไทย

เสด็จประพาสต้น

ในรัชกาลที่ ๕

DCID LIBRARY

0000008908

๘ ๘๙๕-๙๑

ม:ท

๑ ๖๕๗ ๗

ค.๔

กระทรวงศึกษาธิการ

ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น

ตัวอย่าง

หนังสืออ่านเพิ่มเติมภาษาไทย

เรื่อง

เสด็จประพาสต้น

ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น

กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ

พิมพ์ครั้งที่เก้า ๒๐,๐๐๐ เล่ม

พ.ศ. ๒๕๓๕

ปกกระดาษราคาเล่มละ ๒๒.๐๐ บาท

(ห้ามขายเกินกว่าราคาที่กำหนดไว้)

องค์การค้ำของคุรุสภาจัดพิมพ์จำหน่าย

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว

๕๒ ถนนลาดพร้าว บางกะปิ กรุงเทพมหานคร

มีลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

ประกาศกระทรวงศึกษาธิการ

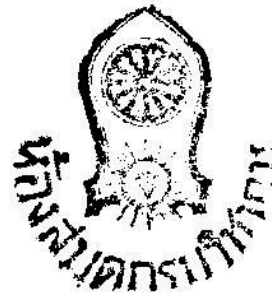
เรื่อง อนุญาตให้ใช้หนังสือในโรงเรียน

ด้วยกระทรวงศึกษาธิการได้พิจารณาเห็นว่า หนังสือเรื่อง เสด็จ-
ประพาสต้น นี้ เป็นหนังสือที่มีคุณค่าทั้งเนื้อเรื่องและการประพันธ์ จึงกำหนด
ให้เป็นหนังสืออ่านเพิ่มเติมภาษาไทย ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น และหนังสือ
อ่านนอกเวลา สำหรับเลือกอ่านประกอบวิชาภาษาไทย ระดับมัธยมศึกษา
ตอนต้น และอนุญาตให้ใช้หนังสือนี้ในโรงเรียนได้

ประกาศ ณ วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๒

(นายเรือง เจริญชัย)

รองปลัดกระทรวง ปฏิบัติราชการแทน
ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ

คํานําฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๘

เรื่อง เสด็จประพาสต้น นี้ เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวถึง การเสด็จประพาสหัวเมืองใหญ่น้อยในพระราชอาณาเขตอย่างสามัญชนของพระองค์ เพื่อทราบความสุขทุกข์ของราษฎรอันจะอํานวยประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองสมัยนั้น หม่อมเจ้าหญิงสิบลักษณารเสนอ โสณกุล ได้ทรงทำเชิงอรรถเพิ่มเติมจากที่คณะกรรมการศิลปากรได้ทำไว้เพื่อให้เข้าใจยิ่งขึ้น กระทรวงศึกษาธิการพิจารณาเห็นว่า เป็นหนังสือที่มีคุณค่าทั้งด้านเนื้อเรื่องและการประพันธ์ จึงได้กำหนดเป็นหนังสืออ่านเพิ่มเติมภาษาไทย ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น และหนังสืออ่านนอกเวลา สำหรับเลือกอ่านประกอบวิชาภาษาไทย ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ตามหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช ๒๕๒๑ ในปัจจุบัน ในการพิมพ์ครั้งที่ ๘ นี้ กรมวิชาการได้ปรับปรุงด้านตัวสะกดและวรรคตอนให้ถูกต้องเหมาะสมยิ่งขึ้น

กรมวิชาการหวังว่า ผู้อ่านจะได้รับสารประโยชน์ และความเพลิดเพลินจากการอ่านหนังสือเล่มนี้ตามสมควร

พ.ร.ม.

วันที่ ๒๒ ต.ค. ๒๕๔๔	(นายพละนอม แก้วกำเนิด)
เลขที่ ๐๔๕๕๓ ก	อธิบดีกรมวิชาการ
เลขที่ ๘๙๕.๙๑	มกราคม ๒๕๓๒

ม.ท
๑ ๕๕๗ ๗

คำนำ

ในการพิมพ์เรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระนิพนธ์สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ จันเป็นหนังสืออ่านเพิ่มเติมชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นนี้ หม่อมเจ้าหญิงสิรินธรพารเสนอ โสณกุล ได้ทรงทำเชิงอรรถเพิ่มเติมจากที่คณะกรรมการกรมศิลปากรได้ทำไว้ เพื่อให้อ่านเข้าใจยิ่งขึ้น กรมวิชาการขอขอบพระทัยไว้ ณ โอกาสนี้ และหวังว่าจะเป็นประโยชน์แก่การศึกษาในชั้นนี้ตามสมควร

กรมวิชาการ

คำชี้แจง

เรื่องเสด็จประพาสครั้งนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ดำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์คำอธิบายไว้เมื่อพิมพ์ครั้งก่อน มีความว่า

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชอัธยาศัยโปรด
ในการเสด็จประพาสตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมา เสด็จประพาสแทบ
ทุกปี เสด็จไปตามหัวเมืองน้อยใหญ่ ในพระราชอาณาเขตบ้าง เสด็จไปถึง
ต่างประเทศบ้าง ได้เคยเสด็จตามมณฑลหัวเมืองในพระราชอาณาเขตทั่วทุก
มณฑล เว้นแต่มณฑลภาคพายัพ มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลอุดร และมณฑล
อีสานเท่านั้น ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ทางคมนาคมถึงมณฑลเหล่านั้นจะไป
มาด้วยกันดารนัก เปลืองเวลาและลำบากแก่ผู้อื่น จึงรออนุญาตเสด็จจนตลอด
รัชกาล

ในการเสด็จประพาสหัวเมืองใหญ่น้อยในพระราชอาณาเขตนั้น
บางครั้งก็เสด็จไปเพื่อทรงตรวจจัดการปกครอง จัดการรับเสด็จเป็นทาง
ราชการ บางครั้งก็เสด็จไปเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ ไม่โปรดให้จัดการ
รับเสด็จเป็นทางราชการที่เรียกว่า “เสด็จประพาสต้น” อยู่ในการเสด็จเพื่อ
สำราญพระราชอิริยาบถ แต่โปรดให้จัดการที่เสด็จไปให้ง่ายยิ่งกว่าเสด็จไป
ประพาสเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถอย่างสามัญ คือไม่ให้มีท้องตราสั่งหัวเมือง
ให้จัดทำที่ประทับแรม ณ ที่ใด ๆ สุดแต่พอพระราชหฤทัยที่จะประทับที่ไหน
ก็ประทับที่นั่น บางทีก็ทรงเรือเล็กหรือเสด็จโดยสารรถไฟไป มิให้ใครรู้จัก
พระองค์ การเสด็จประพาสต้นเริ่มมีครั้งแรกเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๓
(พ.ศ. ๒๔๔๓) รายการเสด็จประพาสต้นครั้งนี้นายทรงอานุภาพได้เขียน
จดหมายเล่าเรื่องประพาสต้นไว้โดยพิสดาร ดังที่พิมพ์ไว้ในตอนต้นสมุดเล่มนี้

๖

เหตุที่จะเรียกว่าประพาสต้นนั้น เกิดแต่เมื่อเสด็จในคราวนี้ เวลาจะประพาสมิให้ใครรู้ว่าเสด็จไป ทรงเรือมาดเก๋ง ๔ แจว ลำ ๑ เรือนั้นลำเดียว ไม่พอบรรทุกเครื่องครัว จึงทรงซื้อเรือมาดประทุน ๔ แจวที่แม่น้ำ อ้อมแขวง จังหวัดราชบุรีลำ ๑ โปรดให้เจ้าหมื่นเสมอใจราชเป็นผู้คุมเครื่องครัวไปในเรือนั้น เจ้าหมื่นเสมอใจราชซื้ออัน จึงทรงดำรัสเรียกเรือลำนั้นว่า “เรือคาอัน” เรียกเร็ว ๆ เสียงเป็น “เรือคั่น” เหมือนในบทเห่ซึ่งว่า

“พระเสด็จโดยแดนชล ทรงเรือคั่นงามนิศนาย” ฟังดูก็เพราะดี แต่เรือมาดประทุนลำนั้นใช้อยู่ได้หน่อยหนึ่ง เปลี่ยนเป็นเรือมาดเก๋ง ๔ แจว อีกลำ ๑ จึงโปรดให้เอาชื่อเรือคั่นมาใช้เรียกเรือมาดเก๋ง ๔ แจวลำที่เป็นเรือพระที่นั่งทรง อาศัยเหตุนี้ ถ้าเสด็จประพาสโดยกระบวนเรือพระที่นั่งมาดเก๋ง ๔ แจว โดยพระราชประสงค์จะมีให้ผู้ใดทราบว่าเป็นเสด็จไป จึงเรียกการเสด็จประพาส เช่นนี้ว่า “ประพาสคั่น” คำว่า “คั่น” ยังมีที่ใช้จนุโลมต่อมา จนถึงเครื่องแต่งพระองค์ในเวลาทรงเครื่องอย่างคนสามัญเสด็จไปประพาส มิให้ผู้ใดเห็นแปลกประหลาดผิดกับคนสามัญ คำรัสเรียกว่า “ทรงเรือคั่น” ต่อมาโปรดให้ปลูกเรือนฝากระดานอย่างไทย เช่นพลเรือนอยู่กันเป็นสามัญขึ้นที่ในพระราชวังดุสิต ก็พระราชทานนามเรือนนั้นว่า “เรือนคั่น” ดังนี้

การเสด็จประพาสต้นเมื่อราว ร.ศ. ๑๒๓ เป็นการสนุกยิ่งกว่าเคยเสด็จไปสำราญพระราชอิริยาบถแต่ก่อนมา ที่จริงอาจกล่าวว่าเป็นประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองได้อีกสถาน ๑ เพราะเสด็จเที่ยวประพาสปะปนไปกับหมู่ราษฎรเช่นนั้น ได้ทรงทราบคำราษฎรกราบทูลปรารภกิจสุขทุกข์ ซึ่งไม่สามารถจะทรงทราบได้โดยทางอื่นก็มาก ด้วยเหตุทั้งปวงนี้ต่อมาอีก ๒ ปี ถึง ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๕) จึงเสด็จประพาสต้นอีกครั้ง ๑ เสด็จประพาสต้นคราวนี้หาปรากฏมาแต่ก่อนว่า มีผู้หนึ่งผู้ใดได้เขียนจดหมายเหตุไว้เหมือนเมื่อคราวเสด็จประพาสต้นครั้งแรกไม่ จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๗ พระวิมาดาเธอกรม

ก

พระสุทธาสินีนาฏทรงพระปรารภจะใคร่พิมพ์หนังสือประทานตอบแทนผู้ถวายรดน้ำสรงกรานต์ ตรัสปรึกษาสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้านิภาณภดล กรมขุนอุทองเขตขัตติยนารี-สมเด็จพระหญิงน้อยพระธิดา ทรงค้นหนังสือเก่าซึ่งได้ทรงเก็บรวบรวมไว้ พบสำเนาจดหมายเหตุเสด็จประพาสคันครั้งที่ ๒ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์โดยดรัสให้องค์หญิงน้อยทรงเขียนไว้ในเวลาสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถเป็นตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายในอยู่ในเวลาเมื่อเสด็จประพาสคราวนั้น จึงประทานสำเนามายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร และมีรับสั่งมาว่าหนังสือเรื่องนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ถึง ๑๗ ปีแล้ว ผู้ซึ่งยังไม่ทราบเรื่องเสด็จครั้งนั้นมีมากด้วยกัน ถ้าแห่งใดควรจะทำคำอธิบายหมายเลขให้เข้าใจความยิ่งขึ้นได้ ก็ให้กรรมการช่วยทำคำอธิบายหมายเลขด้วย จึงได้จัดการทำถวายตามพระประสงค์ทุกประการ

กรมศิลปากร

วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๕

บอกพระนามและชื่อที่ได้ใช้คำพรางไว้

ในจดหมายนายทรงอานุภาพ

นายอัษฎาวุธ	คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัญญาองค์เดชาวุธกรมหลวงนคร- ราชสีมา
นายทรงอานุภาพ	คือ สมเด็จพระยามหาดำรงราชานุภาพ
นายวงศ์ตะวัน	คือ เจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค)
หลวงรัตนาวุธ	คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖
ท่านมหาสม	คือ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
เจ้านายที่ไปตามเสด็จ	คือ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทิมามาตรศรีพระอัคร- ราชเทวี กับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร
๒ พระองค์	
ขุนสวรรค์วินิต	คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
นายมานพ	คือ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
หมื่นสรรพกิจ	คือ หลวงกรมสรรพสาตรศุภกิจ

จดหมายนายทรงอำนาจ

เล่าเรื่องเสด็จประพาสครั้งแรก

จดหมายฉบับที่ ๑

บางปะอิน

ณ วันที่ ๑๒ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ฉันมาตามเสด็จคราวนี้ หมายถึงจะมาตั้งหน้ากินและนอนให้สบายจนเสด็จกลับ อย่างเคยมาตามเสด็จบางปะอินเที่ยวก่อน ๆ แต่เที่ยวนี้เห็นจะต้องพลัดที่นาลาที่อยู่ไปเที่ยวเตร็ดเตร่หลายวันทีเดียว ด้วยได้ทราบว่า จะเสด็จไปประพาสเมืองราชบุรีหรืออย่างไรยังรู้แน่ไม่ได้ เป็นแต่เห็นเขาตระเตรียมเรือแพหูลมุนกันอยู่

เหตุที่จะเสด็จประพาสต่อไปในคราวนี้ ได้ทราบว่าเมื่อก่อนจะเสด็จขึ้นมาบางปะอิน พระเจ้าอยู่หัวไม่มีใครจะทรงสบาย หมายถึงเสด็จขึ้นมาพักรักษาพระองค์ตามเคย ก็มีพระราชกัณฑ์และพระราชกิจติดตามขึ้นมา หาเวลาพักไม่มีใครได้จึงไม่ทรงสบายมากไป เสวยไม่ได้และบรรทมไม่หลับทั้งสองอย่าง หมอเห็นว่าจะต้องเสด็จประพาสเที่ยวไปให้พ้นความรำคาญ อย่าให้ต้องทรงเป็นพระราชธุระในราชกิจอย่างใด ๆ เสียสักคราวหนึ่ง จึงจะรักษาพระองค์ให้ทรงสบายได้ดังเก่าโดยเร็ว เจ้านายผู้ใหญ่ที่มาตามเสด็จจึงพร้อมกันกราบบังคมทูล ขอให้ทรงระงับพระราชธุระเสด็จประพาสตามคำแนะนำของหมอ

๒

ทรงดำริเห็นชอบด้วยจึงจะเสด็จไปประพาสตามลำน้ำด้วยกระบวนเรือปิกนิก* พ่วงเรือไฟไปจากบางปะอินนี้ จะเสด็จไปถึงไหนและจะเสด็จไปที่วันฉัตรยังหาทราบไม่ เป็นแต่ทราบว่าการเสด็จครั้งนี้เจ้ากระทรวงท่านห้ามปรามไม่ให้จัดการรับเสด็จตามทางราชการ จะให้เป็นการเสด็จอย่างเจียม ๆ แล้วแต่พอพระราชหฤทัยจะเสด็จที่ใด หรือประทับที่ใดได้ตามพระราชประสงค์ อย่าให้มีเรื่องชุ่นเคืองรำคาญพระราชหฤทัยได้เลยเป็นอันขาด

ส่วนตัวฉันเองนั้น ท่านสั่งให้ไปตามเสด็จด้วยในคราวนี้ ต้องเตรียมหาผู้คนเสปียงอาหารลงเรือ ได้เรือ ๖ แจวลำหนึ่งจะไปด้วยกันกับนายอัษฎาวุธหวังใจว่านายอัษฎาวุธจะไม่ไปเจ็บไข้ลงกลางทางอย่างเมื่อไปตามเสด็จเมืองชวาด้วยกันคราวนั้น

ขอจบจดหมายฉบับนี้เพียงนี้ที ด้วยกำลังจัดเรือแพ่วนวาย แล้วจึงจะจดหมายบอกข่าวคราวมาให้ทราบต่อไป

นายทรงอนุภาพ หุ้มแพร

*ปิกนิก (PICNIC) การไปเที่ยวช่วงระยะเวลาสั้น ๆ มีอาหารไปเลี้ยงกันด้วย ในรัชกาลที่ ๕ พวกเราคนไทยส่วนมากฟังจะเรียนรู้ภาษาอังกฤษ ยังมีได้คิดควงศัพท์ต่าง ๆ ขึ้นใช้ในภาษาของเรานามทั้งหลายมักเรียกตามภาษาอังกฤษ ซึ่งมักจะอ่านไปตามตัวอักษรเป็นสำเนียงไทย ๆ นามเหล่านี้มีปรากฏในหนังสือเล่มนี้หลายแห่ง เช่น สะเตชั่น (สถานี) สลิปเปอร์ (รองเท้าแตะ) ดิเก็ด (บัตร)

จดหมายฉบับที่ ๒

วัดโชติทายการาม คลองดำเนินสะดวก
วันที่ ๑๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ฉันได้บอกมาในจดหมายฉบับก่อนว่า จะจดหมายส่งข่าวคราว การเสด็จประพาสมาให้ทราบเนื่อง ๆ วันนี้ประทับแรมอยู่ที่วัดโชติทายการาม คลองดำเนินสะดวก ฉันมีเวลาว่างอยู่บ้างจึงได้เขียนจดหมายฉบับนี้ฝากเขา มาให้ หวังใจว่าจะไม่ไปหายสูญเสียกลางทาง

เสด็จออกจากบางปะอิน เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓ ล่องมา ตามลำแม่น้ำ เรือฉันมาล่วงหน้า ทราบว่าเสด็จประทับวัดปรมย์ยิกาวาสครู่หนึ่ง แล้วเลยประพาสสวนสะท้อนของนายบุตร ที่แม่น้ำอ้อม แขวงเมืองนนทบุรี ว่ามีสะท้อนอย่างดี ๆ ที่สวนนั้นมาก กำลังสะท้อนออกผล เจ้าของสวนเชิญ เสด็จเก็บสะท้อน ทราบว่าเป็นที่พอพระราชหฤทัย และทรงพระกรุณาแก่เจ้าของ สวนมาก เวลาเย็นเสด็จมาประทับแรมที่หน้าวัดเขมา จอดเรือพระที่นั่งเข้ากับ สะพานหน้าวัดคอยเราไปเที่ยวกัน ใช้ศาลาน้ำหน้าวัดเป็นห้องพระโรง ไม่มี พลับพลาฝาเลื่อนอย่างใด เจ้าพนักงานเจ้าของห้องที่ก็ดูเหมือนจะไม่รู้ตัวว่า จะเสด็จมาประทับแรมที่นั่น การล้อมวง* กงกำจัดกันตามแต่จะทำได้ ดูก็สนุกดี จนเวลา ๒ ทุ่มเศษกรมหลวงนเรศวรเสนาบดีกระทรวงนครบาลจึงเสด็จไปถึง ได้ยินรับสั่งว่า “อาสน์แข็ง** ๆ กันไม่รู้ พอรู้ก็รีบมา จะต้องนั่งอยู่ยังรุ่ง”

* การล้อมวง - การรักษาความปลอดภัยถวายเจ้านายชั้นสูงด้วยวิธีกวาดขันคนที่ จะเข้าออกใน บริเวณที่ประทับ ส่วนกงกำ ที่ต่อมานั้น เป็นคำชนิดที่เรียกในภาษาไทยากรณ์ว่า อุทานสร้อยบท คำเช่นนี้ มีอยู่มากเสมอในพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕

** อาสน์แข็ง - หมายถึงการที่ผู้ใหญ่ห่าผู้น้อยในความรับผิดชอบของตนว่าอยู่ในที่ลำบาก ดัง เช่นที่ปรากฏในเรื่องนิทานบทกลอนต่าง ๆ เป็นต้นว่าสังข์ทองที่กล่าวถึงพระอินทร์ว่า “ทิพยอาสน์ เกยอ่อนแต่ก่อนมา กระด้างดังศิลาประหลาดใจ จะมีเหตูมันแม่นในแดนดิน อมรินทร์เร่งคิดสงสัย จึง สอดส่องทิพยนตร์ครุเหตุภัย ก็แจ้งใจในนางรจนา แม้นมิไปช่วยจะม้วยมอด....”

๔

วันที่ ๑๕ เวลาเช้า ออกกระบวนล่องลงมาเข้าคลองบางกอกใหญ่ และคลองภาษีเจริญ ฉ้นมากระบวนหน้าตามเคย ประจวบเวลาหัวน้ำลง เมื่อพ้นหนองแขมเจอเรือไฟที่ไปก่อน ดิคขวางคลองอยู่ลำหนึ่ง ฉ้นจึงปล่อยเรือไฟที่งูงเรือให้คอยตามเรือไฟลำหน้า ส่วนตัวฉ้นเองให้คนแจวเรือล่องเลยไปจอดคอยเรือไฟที่น้ำลึกบ้านกระทุ่มแบน รอ ๆ อยู่เท่าใด ๆ ก็ไม่เห็นเรือไฟตามออกมา น้ำก็แห้งงวดลงไปทุกที พอแน่ใจว่าเรือไฟคงติดเสียกลางคลองแล้ว ก็พอนึกขึ้นได้ว่าครัวมอเสปียงอาหารอยู่ในเรือไฟหมดทั้งนั้น และคุณนายอักษฎาฐดุท่าจะออกหิว จึงชวนกันขึ้นบก เดินไปเที่ยวซื้อข้าวแกงกินที่ตลาดบ้านกระทุ่มแบน ไปเจอคนผัดหมี่ดี คุยว่ารู้จักคุ้นเคยกับเจ้าคุณเทศา ผ่านมาเป็นต้องแวะกินหมี่เสมอ ซื้อเสปียงอาหารได้พอกันแล้ว ได้ยินเสียงละครที่โรงป่อน นายอักษฎาฐเกิดอยากดูละคร พวกกันไปดูไปเจอเจ้าของละครเจ้ากรรม รู้จักว่าฉ้นเป็นหุ้มแพร* มหาเล็ก ต้องรีบหนีพากันมาลงเรือ แต่กระนั้นก็ไม่พ้น พอประเดี๋ยวเจ้าหมี่เจ้าหมาพากันมารุมมาดุ่ม พิธีแตกเพราะนายอักษฎาฐที่เดียว ถ้านายอักษฎาฐไม่พาไปดูละคร ก็คงจะได้นั่งกินข้าวแกงกันในตลาดให้สนุก นี่กลับต้องกินสำหรับกับค้อนแล้วตอบแทนเขาแทบไม่ไหว

จอครอกระบวนเสด็จอยู่จนค่ำ กลางคืนน้ำขึ้น เรือไฟพวกล่องหน้าหลุดออกมาได้ที่ละลำสองลำ ตามดูก็ไม่ได้ความว่ากระบวนเสด็จอยู่ที่ไหน จนยามกว่าจึงได้ความจากเรือลำหนึ่งว่าประทับแรมอยู่ที่หน้าวัดหนองแขม ฉ้นก็เลยจอดนอนคอยเสด็จอยู่ที่กระทุ่มแบนนั่นเอง ครั้นรุ่งเช้าวันที่ ๑๖ ออกเรือล่องหน้ามาคอยเสด็จอยู่ที่ปากคลองดำเนินสะดวก พอประมาณ ๔ โมงเช้ากระบวนเสด็จมาถึง เลยเข้าคลองต่อมาน้ำกำลังท่วมทุ่งท่วมกันคลองเจิ่งทั้งสองข้าง เล่นเรือได้สะดวก พอบ่ายสัก ๓ โมงก็มาถึงหลักหก หยุดกระบวนประทับแรมที่วัดโชติทายการาม

*หุ้มแพร - เป็นยศข้าราชการกรมมหาดเล็กในสมัยก่อนเทียบเท่านายร้อยเอก

เวลาบ่ายทรงเรือเล็กพายไปประพาสทุ่ง คือไร่น้ำท่วม เจ้าของไร่นำลั้งเก็บเอาหอมกระเทียมขึ้นฝั่งตามนอกชานบ้านเรือนตลอดจนบนหลังคา เพราะไม่มีที่ดิน น้ำท่วมเป็นทะเลหมด ไปถึงบ้านแห่งหนึ่งเจ้าของเป็นผู้หญิง นำลั้งตากหอมกระเทียม พอเห็นเรือก็ร้องเชื้อเชิญให้แวะที่บ้าน เห็นได้ว่า แก่ไม่รู้จักว่าใครเป็นใคร คงเข้าใจว่าพวกขุนนางที่ตามเสด็จ ครั้นเสด็จขึ้นเรือนแล้วเพียงต้อนรับยายฝั่งยังไม่พอใจ ยังเข้าไปยกหม้อข้าวกับกระบะไม้ใส่ชามกะลา มีผักกาดผักหมู ปลาเค็ม น้ำพริก กับอะไรอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเกหาไว้สำหรับแกลกินเองในเวลาเย็นมาตั้งจะเลี้ยงอีก

ใครเคยตามเสด็จประพาสไปรเวตมาแต่ก่อนย่อมเข้าใจดีว่า ถ้ามีช่องสนุกในการที่จะได้ทรงสมาคมกับราษฎรเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว ที่พระเจ้าอยู่หัวของเราจะเว้นเป็นไม่มี พยายามฝั่งเชิญพวกเราที่เข้าล้อมสํารับกับพระเจ้าอยู่หัวด้วยกัน ว่ากันคนละคำสองคำ เจ้าเจ๊กชวดลูกยายฝั่งอายุราวสัก ๒๐ ปีมาช่วยยกสํารับกับก้อน ขณะเมื่อพวกเรากินเลี้ยง เจ๊กชวดมันนั่งดู ๆ พระเจ้าอยู่หัวประเดี้ยวเอ่ยขึ้นว่า “คล้ายนักคล้ายนักขอรับ” ถามว่าคล้ายอะไร มันบอกว่าคล้ายรูปที่เขาตั้งไว้ตามเครื่องบูชา พอประเดี้ยวก็ลุกขึ้นนั่งของ ๆ เอาผ้าปูกราบพระเจ้าอยู่หัวบอกว่า “แน่ละขอรับไม่ผิดละเหมือนนัก” ยายฝั่งยายแพ่งเลยรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัว แต่ก็ได้พระราชทานมากอยู่ เห็นจะหลายสิบเท่าราคาสํารับกับข้าวที่ยายฝั่งเลี้ยง

เสด็จเที่ยวนี้ตั้งต้นชอบกลดี ที่จะสนุกมาก ตั้งแต่เสด็จออกจากบางปะอิน พระเจ้าอยู่หัวทรงสบายขึ้นมาก

นายทรงอนุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๓

เมืองราชบุรี

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

วันนี้ฉันเหนื่อยเหลือทน ไม่ได้คิดว่าจะเขียนจดหมายฉบับนี้ ตั้งใจว่าจะนอน แต่เหตุใดไม่ทราบนอนไม่หลับ มาคิดขึ้นได้ว่าพรุ่งนี้จะตามเสด็จลงไปเมืองสมุทรสงคราม อยู่ห่างทางรถไฟ จะส่งจดหมายมาถึงพ่อประดิษฐ์ยาก จึงลุกขึ้นนั่งเขียนจดหมายฉบับนี้ในเวลาเห็นจะราวสักสองยาม ถ้าเขียนวิปลาสคลาดเคลื่อนอย่างใดบ้าง ขออภัยโทษเถิดอย่าถือเลย

ในจดหมายฉบับก่อนได้บอกข่าวตามเสด็จมาถึงวัดโชติทายการาม ครั้น ณ วันที่ ๑๗ เวลาเช้า กระบวนเสด็จออกจากที่ประทับแรมมาถึงเมืองราชบุรีราวเวลาเที่ยง จอดเรือพระที่นั่งประทับที่หน้าบ้านเทศา พอจอดเรือแพกันเรียบร้อย ฉันไปฟังราชการที่พลับพลาได้ข่าวว่ารับสั่งให้เตรียมรถไฟพิเศษจะเสด็จไหนในบ่ายวันนั้นไม่ทราบ เป็นแต่ได้รับคำสั่งว่าให้ฉันไปตามเสด็จด้วยจนกระทั่งออกรถไฟแล่นลงไปข้างใต้ จึงเข้าใจว่าเห็นจะเสด็จเมืองเพชรบุรีนั่งไปสักครู่หนึ่งก็ได้ทราบความจริงดังคาดว่าจะเสด็จเมืองเพชรบุรี นัยว่าจะจะจูไปไม่ให้ผู้ใดทราบ ด้วยมีพระราชประสงค์จะใคร่ทอดพระเนตรบ้านเมืองในเวลาเป็นปกติ ไม่ได้จัดการตระเตรียมอย่างหนึ่งอย่างใดไว้รับเสด็จแต่อย่างไรเมื่อรถไฟไปถึงสะเตชั่นบ้านปากท่อหยุดรถหลีกรถเมืองเพชร พบเจ้าพระยาสุรพันธ์ยืนยิ้มคอยรับเสด็จอยู่ที่สะเตชั่น คุณเป็นที่ประหลาดใจกันมาก ด้วยการที่เสด็จก็สั่งกันเป็นปัจจุบันทันด่วน และได้กำชับเจ้าพนักงานรถไฟมิให้บอกไปเมืองเพชรว่าจะเสด็จ เหตุใดความนี้จึงรู้ไปถึงเจ้าพระยาสุรพันธ์ถึงล่วงหน้า

มารับเสด็จอยู่ได้เป็นครึ่งทาง ใคร ๆ ชักใช้ไต่ถามเจ้าพระยาสุรพันธ์ ว่าทำไมจึงได้รู้ว่าจะเสด็จ ท่านก็ยิ้มเยาะบอกว่าคอยสืบอยู่จึงได้ทราบ ทำให้เกิดฉงนสนเท่ห์แปลกกันไปต่าง ๆ จนท่านผู้ที่เป็นต้นรับสั่งเรื่องเสด็จวันนี้จะออกตกใจเกรงความผิดว่าจะไม่ปิดข่าวเสด็จได้มิดชิดตามพระราชประสงค์ ต่อมีรับสั่งชักใช้ จึงได้ความจากเจ้าพระยาสุรพันธ์กราบทูลว่า บ่าวมาอยู่ที่สะเตชั่นรถไฟ ได้ทราบจากนายสะเตชั่นว่าได้รับโทรเลขส่งไปจากเมืองราชบุรีว่าจะมีรถไฟพิเศษไปเมืองเพชรบุรีในบ่ายวันนั้น บ่าววิ่งไปบอกเจ้าพระยาสุรพันธ์ เจ้าพระยาสุรพันธ์นึกว่ารถไฟพิเศษนี้ บางทีจะเกี่ยวข้องด้วยการเสด็จสักอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงรีบขึ้นรถป้ายมาจากเมืองเพชร คาดว่าถ้าไม่พบเสด็จในรถไฟพิเศษก็จะเลยมาเฝ้าฟังราชการที่เมืองราชบุรี มิได้สั่งให้เตรียมการรับเสด็จไว้อย่างหนึ่งอย่างใดในเมืองเพชร ได้ความดังนี้ อูสมกับกิริยาเจ้าพระยาสุรพันธ์เมื่อได้ทราบว่าจะเสด็จเมืองเพชรจริง ๆ คุณท่านตกใจวุ่นวาย จะไปโทรเลขสั่งโน่นสั่งนี่จนต้องกุมตัว และต้องสั่งเจ้าพนักงานมิให้รับโทรเลขของเจ้าพระยาสุรพันธ์ไปส่ง และมิให้บอกข่าวเสด็จล่วงหน้าไปเมืองเพชรบุรีเป็นอันขาด เมื่อไปถึงเมืองเพชรบุรีสังเกตดูก็เห็นได้ว่า ไม่มีการรู้ว่าจะเสด็จจริง ผู้คนเป็นปกติตามธรรมเนียมเมือง ต่อทรงพระดำเนินไปตามถนนเป็นนาน เจ้าเมืองกรมการจึงวิ่งกระหืดกระหอบมาที่ละคนสองคนใส่เสื้อกลางทางบ้างสวมถุงเท้ากันบ้าง มาแต่ด้วยสลีปเปอร์บ้าง วิ่งกันไขว่ไปทั้งเมืองดูก็สนุกดีประทับใจที่เมืองเพชรแล้วเสด็จรถไฟพิเศษกลับมาแรมเมืองราชบุรี

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม วันนี้ประจวบเป็นวันกำหนดบวชนาคบุตรพระแสนทองฟ้า เวลาเช้าเสด็จประพาสตลาดแล้วเลยเสด็จไปทอดพระเนตรแห่บวชนาคที่วัดสัตนาท การแห่นี้ก็แห่อย่างนาคราษฎร มีกลองยาวเถิดเทิงตามแบบที่เคยเห็นกัน ถ้าจะว่าก็ไม่น่าสนุก แต่บังเอิญในเวลาเถิดเทิงคืออยู่ในลานวัด มีอ้ายบ้าคน ๑ ซึ่งพระเลี้ยงไว้ในใต้ถุนกุฏิออกสนุกขึ้นมาอย่างไร กรากออกมาช่วยรำ ใครจะห้ามก็ไม่ฟัง เจ้าพนักงานจะไปไล่ก็มีรับสั่งว่า

๘

ช่างมันเถิด อ้ายบ้ารำไปรามาประเดี้ยวแลบลิ่นหลอกแล้วก็เดินออกไปเสียจากวัด ใครจะไปเรียกให้มารำอีกก็ไม่รำ

เวลาบ่ายวันนี้ทรงเรือมาด ๔ แจว เรือไฟเล็กลากล่องน้ำไปประพาส ในแม่น้ำอ้อม เรือลำเดียวอยู่ข้างจะยัดเยียด จึงมีพระราชประสงค์จะหาซื้อเรือ ๔ แจวสำหรับตามเรือมาดพระที่นั่งสักลำหนึ่ง ช่วยกันเสาะหาไปตามทางไป เห็นที่บ้านแห่ง ๑ จึงแวะเข้าไปถามซื้อ ได้ความว่าเป็นเรือของกำนันเหม็น แต่เป็นเรือชำรุดหาได้ซื้อไม่ ที่เรียกว่ากำนันเหม็นนั้น ที่จริงแจะซื้ออะไร ก็ไม่ทราบแต่บ้านเรือนของแกเหม็นเต็มที จึงสมมติกันว่าแกควรจะซื้อเหม็น ขื่อนี้ฉันเห็นเป็นคติระวังอย่าให้บ้านเรือนสกปรก ถ้าเสด็จประพาสไปแวะ พบจะได้รับสมมติซื้อว่าหลวงเหม็นพระเหม็นอะไรก็จะเป็นได้ ไปจนถึงวัดเพลง จึงซื้อเรือมาดประทุน ๔ แจวได้ลำ ๑ พระราชทานชื่อว่าเรือคันไถยินรับสั่งถามให้แปลกันว่าเรือคันไถแปลว่าอะไร บางท่านแปลว่าเรือเครื่องคัน บางท่านแปลว่าเรือทรงอย่างในเห่เรือว่า “ทรงเรือคันงามเถิดฉาย” ดังนี้ แต่บางท่านก็แปลเอาต้น ๆ ว่าหลวงนายศักดิ์เป็นคนคุมเครื่องมหาดเล็กตามเสด็จ หลวงนายศักดิ์ซื้ออัน รับสั่งเรียกว่า ตาอัน ตาอัน เสมอ คำว่าเรือคันนี้ก็จะแปลว่าเรือตาอันนั่นเอง แปลชื่อเรือคันกันเป็นหลายอย่างดังนั้นอย่างไรจะถูกฉันก็ไม่ทราบแน่ แต่วันนี้ก็ว่าจะเสด็จกลับมาถึงเมืองราชบุรีเกือบยาม ๑ ด้วยต้องทวนน้ำเชี่ยวมาก เหนื่อยขอบบมาตามกัน เริ่มเรียกการประพาสวันนี้ว่า ประพาสคัน เเลยเป็นมูลเหตุที่เรียกการประพาสไปรเวดในวันหลัง ๆ ว่า ประพาสคันต่อมา

วันที่ ๑๕ เสด็จเรือมาดแจวประพาสทุ่งทางฝั่งตะวันตก ออกฉันไปตามเสด็จไม่ทัน ต่อเวลาค่ำจึงไปที่พลับพลา ได้ยินโจษกันเป็นปัญหาขึ้นอย่าง ๑ ว่า ในเมืองไทยทุกวันนี้ก็มีรถไฟไปมาได้รวดเร็ว ถ้าจะไปเที่ยวกันในทางรถไฟ ลักวันหนึ่งสองวันไม่มีอะไรไปเลยมีแต่เงินติดกระเป๋ไปอย่างผู้ดี ๆ เช่นนี้

๘

จะไปเที่ยวได้หรือไม่ บางคนว่าไปได้ บางคนมีนายวงศ์ตะวันตกเป็นต้น ซึ่งเคยไปอยู่เมืองนอกเมืองนาเห็นว่าจะไปไม่ได้ ขัดข้องด้วยไม่มีไฮเตลที่พักรับเป็นต้น ความทั้งนี้ทราบถึงพระกรรม จึงตกลงว่าควรจะต้องดูให้เห็นจริงในเที่ยวนี้ พรุ่งนี้จะเสด็จที่แห่งใดแห่งหนึ่งด้วยรถไฟ แล้วและกลับทางเรือจนถึงพลับพลา แรมไม่มีอันใดไปนอกจากเงิน ลองดูสักทีจะมีติดขัดอย่างใดบ้าง ฉันได้รับคำสั่งให้ไปตามเสด็จด้วย มานึกดูก็ชอบกล ถ้าเป็นคนเลวจะขัดข้องอันใดมี เที่ยวซื้อข้าวแกงตามตลาดหรือเที่ยวขอเขากินก็จะได้ ส่วนที่อยู่ที่พักจะไปอาศัยบ้านเรือนเขา หรือแม้ที่สุดจะไปอาศัยนอนตามวัดก็ไม่เห็นจะขัดข้อง เขาเที่ยวกันเช่นนั้นลงไป แต่ที่ท่านเป็นเจ้าเป็นนายเป็นผู้ลากมาดี ซึ่งรังเกียจกับข้าวของกินที่เขาว่างร่ายขายไว้ตามตลาด และรังเกียจความโสโครก จะไปหาที่พักอาศัยให้สมควรดูก็เป็นการยากที่จะหาได้ แต่อย่างไรคงจะได้เห็นกันในวันพรุ่งนี้

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม เสด็จออกด้วยรถไฟไปยังกรุงเทพฯ ที่ใช้คำว่า เสด็จออกในที่นี้ เพราะเสด็จรถไฟชั้นที่ ๓ ประทับปะปนไปกับราษฎรไม่ให้ใครรู้ว่าใครเป็นใคร เพื่อจะใคร่ทรงทราบว่าราษฎรอาศัยไปมากน้อยอย่างไร เจ้าพนักงานรถไฟก็เหลือดีมีอริยาศยรู้พระราชประสงค์ที่จริงแสร้งแต่แล้งทำเฉยมาเรียกติดตลกพวกเราเหมือนกับราษฎรทั้งปวง ทำให้ไม่ให้เกิดกันอย่างไรต่อผู้ใดสังเกตจริง ๆ จึงจะพอเห็นได้ว่าหน้าแกออกจะซีด ๆ และเมื่อไปเรียกติดตลกพระเจ้าอยู่หัวมีไม้เท้าสั่นผิปกติ

เรื่องทดลองเดินทางด้วยไม่มีอะไรนอกจากเงินตามที่ได้ปรึกษากันเมื่อคืนนี้นั้น เป็นตกลงว่าจะเสด็จรถไฟไปลงที่โพธาราม หาเสวยเย็นที่นั่นแล้วจะหาเรือล่องกลับลงมาเมืองราชบุรี ได้แบ่งหน้าที่ผู้ที่ไปเป็นพนักงานพาหนะพวก ๑ พนักงานครัวพวก ๑ ต่างมีหน้าที่ที่จะต้องจัดทำกรที่เกี่ยวกับแผนกนั้น ๆ ให้ตลอดไป

รถไฟไปวันนี้ไม่สะดวกด้วยน้ำพัดสะพานที่บ้านกล้วยเซไป รถไฟข้ามไม่ได้ ต้องไปหยุดรถให้คนโดยสารลงเดินไต่ทางไปขึ้นรถไฟขบวนใหม่ฟากสะพานข้างโน้น ฝนก็ตกออกจะลำบากบ้างเล็กน้อย แต่ก็มีประโยชน์อยู่บ้างที่เป็นเหตุให้เจ้าพนักงานกองเสบียงได้เห็นปลาทุสดเจ็กเอามาแต่เมืองเพชรบุรีกระจาดหนึ่ง จะเอาไปขายที่ไหนไม่ทราบ ว่าซื้อตกลงได้ปลาทุสดนั้นมาเป็นเสบียงสำหรับเวลาเย็น เป็นที่อุ่นใจว่าอาหารเย็นวันนี้จะไม่ผิดพลาด ครั้นไปถึงโพธารามต่างกองต่างแยกกันเที่ยวทำการตามหน้าที่ที่กะไว้ พวกกองพาหนะก็เที่ยวหาเช่าเรือและหาที่อาศัยชุมนุมเลี้ยงกันเวลาเย็น พวกกองครัวก็เที่ยวซื้อหาอาหารเครื่องภาชนะใช้สอยต่าง ๆ คือ หม้อข้าวและถ้วยชามรามไห เป็นต้น ได้พร้อมแล้วก็หุงข้าวต้มแกงตามลำพังฝีมือพวกที่ไปตามเสด็จสำเร็จได้เลี้ยงกันพอเวลาพลบค่ำ ที่คาดหมายไปว่าจะได้กินสนุกยิ่งกว่าอร่อยเป็นการคาดผิดทั้งสิ้น อาหารวันนี้อร่อยเหลือเกิน ดูเหมือนจะกินอิมจนเกือบเดินไม่ไหวแทบทุกคน

เวลาสัก ๒ ทุ่มออกเรือที่เช่าเขา ๓ ลำ ล่องลงมาจากโพธาราม เรือเหล่านี้เป็นเรือประทุน ๒ แจว ที่เขาบรรทุกของสวนขึ้นไปขาย เสร็จแล้วจ้างเจ้าของเขาแจวลงมาส่ง

ได้บอกมาข้างต้นว่า การเสด็จวันนี้ไม่ได้ตั้งใจจะให้ใครรู้ว่าใครเป็นใคร แต่มาเกิดกลแตกขึ้นเมื่อขาล่องเรือลงมาในประทุนเรือลำพระที่นั่ง เจ้าของเขามีพระบรมรูปเข้ากรอบติดไว้ที่เครื่องบูชา ไปรับสั่งถามยายเมียเจ้าของเรือว่ารูปใคร ยายนั่นกราบทูลว่า พระรูปเจ้าชีวิต รับสั่งถามต่อไปว่า แกได้เคยเห็นเจ้าชีวิตหรือไม่ แกกราบทูลว่าได้เคยเห็น ๓ หน รับสั่งถามว่าได้ที่ไหนบ้าง แกกราบทูลว่า “ได้เห็นในบางกอก ๒ หน กับมาเห็นวันนี้อีกหน ๑” ล่องมาถึงเมืองราชบุรีเวลา ๔ ทุ่ม เขียนมาถึงนี้ออกหาวนอนเต็มทีขอยุติเรื่องราวตอนนี้แต่เพียงนี้

นายทรงอนุภาพ

๑๑

จดหมายฉบับที่ ๔

เมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ในจดหมายฉบับที่ฉันส่งไปจากเมืองราชบุรี ได้เล่าถึงเรื่องที่เราไปทำ
ครัวปัจจุบันเลี้ยงกันที่โพธาราม บรรดาผู้ที่ได้ไปในวันนี้ ตั้งแต่พระเจ้าอยู่หัว
เป็นต้นลงมาพากันเห็นคุณในการที่ทำครัวเลี้ยงกันในเวลาเที่ยวหาความสบาย
เช่นนี้ ว่าเป็นเหตุให้เจริญอาหารดีกว่าบริโภคอาหารซึ่งถูกทำเป็นอันมาก จึงตกลง
กะการให้มีเครื่องครัวปัจจุบันติดไปในเวลาเสด็จประพาสต้น คือมีหม้อข้าว
เตาไฟ ถ้วยชามและเครื่องครัวบรรทุกไปในเรือมหาดเล็ก กำหนดว่าไปถึงตลาด
จะมีที่ซื้อหาเสบียงอาหารได้แห่งใด จะแวะซื้อเสบียงอาหารและไปหาที่ทำครัว
เลี้ยงกันในระยะทางทุกโอกาสที่จะมีจะทำได้ ส่วนพวกที่ตามเสด็จนั้นก็แบ่ง
หน้าที่กันตามถนัด ใครทำกับข้าวของกินเป็นก็มีหน้าที่เป็นหน้าเตาสำหรับ
ทำกับข้าวของกิน ที่หุงข้าวดีเป็นพนักงานหุงข้าว ส่วนตัวฉันนั้นอยู่ในพวกที่
ทำอะไรไม่เป็นแต่ท่านไม่ยอมให้กินเปล่า จึงต้องรับหน้าที่เป็นกองล้างชาม
กับคุณหลวงรัตนาวุธ นายอำเภาวุธและท่านมหาสม รวมสี่คนด้วยกัน ที่จริง
นายวงศ์ตะวันก็ทำอะไรไม่เป็น ควรจะมาเข้ากองล้างชามด้วยกัน แต่เขาอายุ
ดูเหมือนจะเห็นว่า การล้างถ้วยชามนั้นเป็นหน้าที่เลวทรามนัก ฐึไปอาสาพวก
หน้าเตาให้เขาใช้สอยขอดเกล็ดปลาและสับหั่นไปตามเพลง ที่จริงหน้าที่กอง
ล้างชามนั้นเป็นการประณีตมาก เมื่อฉันเล่าให้ฟัง พ่อประดิษฐ์ก็คงจะเห็นว่า
ไม่ใช่การเลวเลย คือในกองนี้มีสบู่ แปรง ผ้าสำหรับเช็ด และส้อมสำหรับฟอก
จัดลงไว้ในหีบ ซึ่งเที่ยวซื้อเอาตามตลาดเหมือนกับหีบปิกนิกเป็นเครื่องมือ

๑๒

สำหรับตัว เมื่อเสด็จไปถึงที่ใดซึ่งกะว่าจะเป็นที่ทำครัวและเลี้ยงอาหาร หน้าที
ของพนักงานกองล้างชาม ในเบื้องต้นจะต้องเที่ยวตรวจหาว่าสถานที่ใดควรจะ
เป็นที่เลี้ยงและเป็นที่ทำครัวได้ ยกตัวอย่างดังว่าจะทำครัวเลี้ยงกันที่วัดแห่งใด
แห่งหนึ่ง พอจอดเรือเข้าไปพนักงานกองล้างชามก็ต้องขึ้นก่อน ไปเที่ยวหาที่
ว่าจะควรใช้การเปรียญหรือศาลาน้ำจะเหมาะดี เมื่อตกลงสมมติที่แล้ว กอง
ล้างชามจะต้องเที่ยวหาโอ่งอ่างและน้ำสำหรับใช้ให้พอการ กระบวนเที่ยวกันคว่ำ
เหล่านี้เกือบจะถูกหมากัดก็หลายครั้ง บางทีก็ไปตกร่อง บางทีหัวโดนชายคา
มีอันตราย ต้องการความกล้าหาญอยู่บ้าง ครั้นได้ที่แล้วต้องลงมือล้างถ้วยชาม
ฟอกด้วยสบู่ให้สะอาดหมดควา และเรียบเรียงไว้จ่ายแก่พวกหน้าเตาให้ทัน
ต้องการใส่กับข้าว ล้างชามเสร็จแล้วคราวนี้ต้องปูเสื่อปูพรม ตั้งกระโดนคนที่
และยกกับข้าวไปเรียบเรียง เสร็จแล้วพนักงานล้างชามยังมีหน้าที่ที่จะต้อง
เชื้อเชิญบริษัทร่วมกันมาบริโภคอาหารจึงเป็นเสร็จธุระ ที่ฉันพรรณนามาถึง
หน้าที่กองล้างชามนี้อยู่ข้างจะยืดยาว แต่ถ้าไม่พรรณนาให้เข้าใจ พอประติษฐ์
ก็จะเห็นว่าหน้าที่ของฉันทนเลวทราม เพราะที่จริงชื่อกองล้างชามไม่สู้เพราะ
มันไปเข้าสู่ภานิตโบราณที่เขาว่า “อิมก่อนดูโขนดูหน้ง อิมทีหลังล้างถ้วย
ล้างชาม” เรื่องล้างชามออกจะเสียชื่ออยู่จึงต้องอธิบายให้เข้าใจไว้

เมื่อว่าถึงระยะทางที่เสด็จต่อมา วันที่ ๒๑ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จ
ประพาสตลาด ไปพบยายเจ้าของเรือที่แกะเคยเห็นเจ้าชีวิต ๓ คน แกะพาตุ๊กมาเฝ้า
ทรงพระกรุณาพระราชทานเครื่องแต่งตัวแก่เด็กนั้นหลายอย่าง ประพาสตลาด
แล้ว ออกเรือพระที่นั่งจากเมืองราชบุรี กระบวนเรือพลับพลาให้ล่องลงไปตาม
ลำแม่น้ำใหญ่ไปคอยที่เมืองสมุทรสงคราม เสด็จเรือมาด ๔ แจว มีเรือคันที่
ซื้อใหม่เป็นเรือที่นั่งรอง พ่วงเรือไฟเล็ก เข้าทางแม่น้ำอ้อม ไปแวะซื้อเสบียง
อาหารที่ตลาดปากคลองวัดประดู่ พวกเราเดินขลุมนขวัญักไขว่กันไปตามเพลง
ไม่มีใครจะรู้จัก เขากำลังเล่นลิเกกันหน้าโรงบ่อน ฉันเดินโดดไปดู ไปพบ

ทหารเรือซึ่งเคยเป็นบ่อพระยาชลยุทธ รู้จักกันมาแต่ก่อน เห็นมันรู้จักจึงกระซิบบอกยายหมอนั้นว่า เอ็งอย่าบอกให้ใครรู้ว่าเสด็จ คุณมันก็นิ่งเฉยคืออยู่ไม่เห็นผู้ใดรู้เห็นวี่แวว จนกระทั่งเสด็จกลับมาถึงเรือ พอเรือออกจากท่าเจ้าพิณพาทย์ ก็เกิดดีเพลงสรรเสริญพระบารมีส่งเสด็จ นี่แหละเป็นด้วยเหตุบ่อพระยาชลยุทธไปโจษขึ้นหรืออย่างไรก็หาทราบไม่ ออกจากตลาดแจวเข้าคลองเล็กไปจนถึงวัดประดู่ หยุดพักทำครัวเสวยเช้าที่วัดนั้น กองล้างขามเที่ยวตรวจไปได้ความแปลกประหลาดที่วัดนี้ว่าเป็นหมอน้ำมนต์ มีผู้ที่เจ็บไข้ไปคอยรดน้ำมนต์รักษาตัวอยู่หลายคน ได้ความว่าเป็นโรคฝีเข้าบ้าง ถูกกระทำยาเย็บ* บ้าง และโรคอย่างอื่น ๆ บ้าง เมื่อเลี้ยงกันเสร็จแล้วจึงพร้อมกันไปดูรดน้ำมนต์ รดน้ำมนต์อย่างนี้ฉันก็เพิ่งเคยเห็น คนพูดจากันอยู่ดี ๆ พอเข้าไปนั่งให้พระรดน้ำ ก็มีกิริยาอาการวิปลาสไปต่าง ๆ บางคนก็เฝ้าแต่ขากเสลดฟั่นน้ำลายดังซากปู ๆ ไปจนพระหยุดรดน้ำมนต์จึงหยุดขาก กลับหันมาบอกเราว่าสบายเบาในอกโล่งทีเดียว ยายแก่คน ๑ ตาบอด ลูกสาวพามาให้พระรดน้ำมนต์ พอรดเข้าก็ร้องครวญครางและวิงวอนว่ากลัวแล้ว จะไปแล้วเท่านั้นเถิดอย่างนี้จนพระหยุดถามคนไข้ได้ความว่า ยายคนนี้ได้มีผู้มาขอลูกสาวแถมไม่ให้ เขาโกรธกระทำให้ผีสิงจนไม่เป็นสติอารมณ์ ต้องมารักษาตัวที่วัดประดู่ พอได้สติค่อยยังชั่วขึ้นสักหน่อย นี่แหละจะจริงเท็จเพียงใดก็ไม่ทราบ เล่าเท่าที่ตาเห็น แต่พวกเราที่ไปตามเสด็จไม่มีใครรับอาสาเข้าไปให้พระรดน้ำมนต์ถวายตัวจึงไม่มีพยานที่จะยืนยัน ถ้าหากว่าพวกเราเข้าไปจากปูลงสักคนก็เห็นจะน่าเชื่อถือขึ้นมาก ออกจากวัดประดู่ลองกลับออกมาได้ยืนเสียดกลางละครชาตรีมีอยู่ในสวนรับสั่งให้แะเรือพระที่นั่งเข้าไป จะใคร่ทรงทราบว่ามีงานการอะไรกันไปพบละครชาตรีมีอยู่ที่บ้านตาหมอนี่ เป็นพลเรือนอย่างโบราณลงมาต้อนรับเห็นตานี้จะนอนดูละครจนหลับ หน้าตายุ่ง ค่ายังเป็นรอยเสื่อ แต่แก้ต้อนรับ

* ถูกกระทำยาเย็บ - ถูกกระทำตามวิธีไสยศาสตร์ ให้มีอันเป็นไปต่าง ๆ

แข็งแรงพูดจาอย่างเก่า ว่ายังงั้นซีพะยังงี้ซีพะ ไม่ใช่ขอรับหรือจะจำ นาน ๆ ได้พบอย่างนี้น่าฟังดี ได้ความว่าลูกแกเจ็บได้บนบานไว้ ครั้นรักษาหายจึงได้มีละครชาตรีแก้สับบน ออกจากคลองวัดประดู่เย็นมากแล้ว เรือไฟลากล่องมาถึงแม่น้ำใหญ่จนจะค่ำ หาที่ทำครัวเย็นก็ไม่ได้เหมาะ ล่องเรือลงมาเห็นบ้านแห่งหนึ่งสะอาดสะอ้านดี มีเรือนแพอยู่ริมน้ำ รับสั่งว่าที่นี่เห็นพอจะอาศัยเขาทำครัวสักครั้งหนึ่งได้ ให้กรมหลวงดำรงรับหน้าที่ขึ้นไปขออนุญาตต่อเจ้าของบ้าน กรมหลวงดำรงเสด็จขึ้นได้ถาม ได้ความว่าเป็นบ้านนายอำเภอ นายอำเภอไปจัดพื้นเรือไฟที่ตรงบ้านข้าม อยู่แต่ภรรยา หารู้จักกรมหลวงดำรงไม่ ขออนุญาตทำครัวที่เรือนแพได้ตั้งปรารภณา พอชนของครัวขึ้นเรือนแพแล้ว กรมหลวงดำรงยังไม่ทันเสด็จลงมาจากบนเรือนใหญ่ นายอำเภอก็กลับมาถึง ไม่ทันเหลียวแลเห็นพระเจ้าอยู่หัวที่เรือนแพ มุ่งหน้าตรงขึ้นไปถวายคำนับ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่เรือนใหญ่ นายอำเภอเปิดทูลกรมหลวงดำรงอยู่ ไม่ทันได้ก็คำ นายอำเภอรุชก็คลานสอกราบทูลรับสั่งไปถวายกรมหลวงดำรง ว่า ขอให้เขารู้จักแต่กรมหลวงดำรงพระองค์เดียวเถิด ฉะนั้นดูท่านายอำเภอรุช คลานเข้าเฝ้ากรมหลวงดำรง ทำท่าทางสนิทรากับเป็นข้าไท แต่กรมหลวงดำรง นั้นพออ่านหนังสือรับสั่งแล้วดูพระพักตร์สดเห็นประทับนั่งไม่รับสั่งว่าอะไร เป็นแต่พยักพระพักตร์ให้นายอำเภอรุชกลับลงมา อีกสักครู่หนึ่งจึงได้ยินเสียงรับสั่งกับนายอำเภอและกำนันผู้ใหญ่บ้านถึงราชการงานเมืองอะไรต่ออะไร อึงอยู่บนเรือน พวกกองครัวก็ทำครัวกันอยู่ที่เรือนแพ ทำเสร็จแล้วแต่งเครื่องให้คุณหลวง นายศักดิ์เชิญขึ้น ไปตั้งถวายกรมหลวงดำรงเสวยพร้อมกับเครื่องเคราที่เจ้าของบ้านเขาหาถวาย ครั้นเสร็จแล้วเมื่อจะลงเรือ กรมหลวงดำรงเสด็จกลับมาจะลงเรือ นายอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านตามลงมาส่งเสด็จมารุมมาด้อม พวกที่ไปตามเสด็จรับกระแสรับสั่งไว้ให้หมอบกราบรับเสด็จกรมหลวงดำรง อย่างเป็นข้าในกรม ส่วนพระเจ้าอยู่หัวเสด็จหลบออกไปยังอยู่เสียหลังแก่ง

ท้ายเรือ พระราชทานพระราชอาสน์ไว้สำหรับกรมหลวงดำรงประทับ
กรมหลวงดำรงเลยทรงไถ่ถามว่าเดือนหงายสบายดีจะยืนอยู่หน้ากัง ธิบให้ออกเรือ
แต่พอพ้นหน้าบ้านก็รับสั่งบ่นใหญ่ ว่าเล่นอย่างนี้เต็มที่ไม่สนุก แต่คนอื่นพากัน
หัวเราะกรมหลวงดำรงท้าวทั้งลำ เวลาสักยามหนึ่งจึงมาถึงที่ประทับเมือง
สมุทรสงคราม

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จไปทอดพระเนตรวัดพวงมาลัย
แล้วเสด็จขึ้นไปประพาสตลอดคลองอัมพวา เสด็จเป็นอย่างประพาสต้นเหมือน
เมื่อเสด็จวัดประดู่ แต่วันนี้เกิดเหตุขัดข้องประพาสไม่ได้สะดวก ด้วยในเมือง
สมุทรสงครามนี้เขามีข้อบังคับกวดขัน ถ้าเรือหรือผู้คนแปลกประหลาดมา
ในท้องที่ ราษฎรบอกกำนันผู้ใหญ่บ้าน กำนันผู้ใหญ่บ้านต้องรีบลงเรือไปทักถาม
เป็นธรรมเนียมบ้านเมืองอยู่ดังนี้ วันนี้ไม่ได้บอกให้ใครทราบว่าจะเสด็จอัมพวา
เขาคงจะทราบแต่ว่ามีเรือและคนแปลกประหลาดมาก็ทำตามหน้าที่ จนเรารำคาญ
แจวกระดิกไปข้างไหนก็พบแต่เรือกำนันผู้ใหญ่บ้านออกมาถามว่าเรือใครไปไหน
หลบลำนี้ไปเจอลำโน้นเหมือนกับจะถูกล้อมจับ โช้แต่เท่านั้นเจ้านายที่ไปตามเสด็จ
๒ พระองค์กับขุนสวรค์วินตมีญาดิวงค์พงสาและพวกพ้องอยู่ในแถวอัมพวา
นี้มาก ท่านพวกเหล่านี้พอเหลือบแลเห็น ก็พากันขึ้นชมยินดีเรียกร้องกันติดตาม
มารุมมาด้อม ยิ่งหนักก็ยิ่งตาม ลงที่สุดพระเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จลงเรือต้นแยกไป
ประพาสแต่ลำเดียว ปลอยเรือพระที่นั่งมาดไว้ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านและชาว
อัมพवादิตตามให้พอใจ ฉันทูกอยู่กับเรือมาด นั่งนึกขันในใจที่พวกชาวบางช้าง
พากันยื้มแย้มแจ่มใสติดตามมาเฝ้าเจ้านายที่เป็นญาติ และหมายจะพบปะขุน-
สวรค์วินต ไม่มีใครในพวกนั้นจะคิดเห็นเลยว่ามาทำความรำคาญแก่ท่าน
ทั้ง ๒ นั้นสักเพียงใด เขามาดี ๆ จะโกรธจึงก็ยาก ขุนสวรค์จึงออกป้อนญาว่า
ยายหนูแก่แล้วแดดร้อนเอากลับไปบ้านเสียเถิด ยายหนูกลับไปประเดี๋ยว
เรือลำนั้นกลับมาอีก ยายหมับแก่ไม่แก่เหมือนยายหนู และแก่ไม่กลัวแดดจะทำ

๑๖

อย่างไร ช่วยกันคิดอ่านไล่พวกอัมพวาอยู่จนกระทั่งเสด็จกลับจากประพาส
คลองอัมพวา แล้วจึงได้ออกเรือเลยไปพักเสวยเช้าที่วัดดาวดึงส์ เสร็จแล้ว
แจวต่อไปบางน้อย ประพาสที่บ้านกำนันจัน แล้วกลับทางแม่กลองมาถึงที่
ประทับเวลา ๒ ห่ม

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมือง
แล้วเสด็จวัดอัมพวัน กลับมาถึงที่ประทับเวลาค่ำ พรุ่งนี้กำหนดจะเสด็จ
เมืองเพชรในกระบวนใหญ่ เพราะจะต้องข้ามอ่าวทะเลจากปากน้ำแม่กลอง
ไปข้างบางตะบูน แต่น้ำมากเรือกระบวนจะออกอ่าวได้ต่อเวลาเที่ยง ได้ทราบว่
ตอนเช้าจะเสด็จไปทอดพระเนตรจับปลาที่ละมุก่อน แล้วจึงจะเสด็จมาขึ้น
เรือพระที่นั่งที่เมืองสมุทรสงคราม

แต่เดิมนั้นตั้งใจว่าจะไปเขียนจดหมายต่อเมื่อเสด็จไปถึงเมืองเพชรบุรี
แต่เมื่อมาถึงเมืองสมุทรสงคราม ได้ข่าวว่ามีเรือเมล์เดินทางถึงกรุงเทพ ฯ ประจบ-
เรือเมล์จะออกพรุ่งนี้เช้า จึงได้จดหมายฉบับนี้ส่งมา

นายทรงอาณุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๕

เมืองเพชรบุรี

ณ วันที่ ๒๕ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

จดหมายฉบับก่อนฉันส่งไปแต่เมืองสมุทรสงคราม บัดนี้ตามเสด็จมา
ประพาสเมืองเพชรบุรีได้ ๖ วัน จะเสด็จจากเมืองเพชรบุรีพรุ่งนี้ มีเวลาว่าง
อยู่บ้าง ฉันจึงได้จดหมายฉบับนี้ส่งมาบอกข่าวคราว

วันที่ ๒๔ เวลาเช้าเสด็จทรงเรือฉลอม เล่นไบก์ออกไปประพาสละมู
ที่เขาจับปลาตามปากอ่าวแม่กลอง มีเรือฉลอมเล่นไปในกระบวนเสด็จ ๓ ลำ
ด้วยกัน เทียวซื้อกุ้งปลาที่เขาจับได้ตามละมู แล้วต้มข้าวต้ม ๓ กษัตริย์ขึ้น
ในเรือฉลอม ที่เรียกว่า ข้าวต้ม ๓ กษัตริย์นั้นคือต้มอย่างข้าวต้มหมู แต่ใช้
ปลาทุ กุ้ง กับปลาหมึกสดแทรกแทนหมู เป็นของทรงประดิษฐ์ขึ้นในเช้า
วันนั้นเอง ตั้งแต่ฉันเกิดมาไม่เคยกินข้าวต้มอร่อยเหมือนวันนั้นเลย เฉพาะเฉพาะ
ถูกคราวคลื่นราบลมดี เรือฉลอมเล่นไบก์เร็วฉิวราวกับเรือไฟ เสด็จพระองค์-
อากาศ* เป็นกัปตันถือท้ายเรือพระที่นั่ง เล่นลือออกไปจากปากน้ำแม่กลอง
แต่อย่างไรเล่นไกลออกไปทุกที ๆ นานเข้าพวกเจ้าของเรือเห็นจะออก
ประหลาดใจแลดูตากันไปมา ท่านก็ทอดพระเนตรเห็นแต่เห็นท่านยิ้ม ๆ กัน
ฉันออกเข้าใจว่าเห็นจะเล่นไบก์เลยไปเมืองเพชรแน่แล้ว ดูใกล้ปากน้ำบ้านแหลม
เข้าทุกที พอเล่นเข้าในปากน้ำ ก็พบกรมหมื่นมรุพงศ์* ทรงเรือไฟศรีอยุธยา

*เสด็จพระองค์อากาศ - พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอากาศเกรียงไวงศ์ กรมหมื่น (ต่อมา
เป็นกรมหลวง) ขุนพรเขตอุดมศักดิ์ ผู้บัญชาการทหารเรือ ปรากฏพระนามว่าทรงถือท้ายเรือคืนัก

*กรมหมื่นมรุพงศ์ - กรมหมื่น (ต่อมาเป็นกรมขุน) มรุพงศ์ศิริพัฒน์ ขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่ง
สมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า (พระนครศรีอยุธยา)

๑๘

มากอยรับเสด็จอยู่ที่ปากน้ำ เป็นอันเข้าใจได้ว่ามีอะไรที่จะเล่นกันสักอย่างหนึ่ง ซึ่งท่านได้ทรงนัดแนะกันไว้แล้วเป็นแน่ ได้ยินแต่กรมหมื่นมรุพงศ์กราบทูลว่า สำเร็จสนิทที่เดียว เสด็จลงเรือศรีอยุธยาเล่นขึ้นไปตามลำแม่น้ำเมืองเพชรบุรี พอจวนจะถึงเมืองรับสั่งเรียกพวกที่ไปตามเสด็จให้เข้าซ่อนตัวอยู่ในแก่ง มีแต่กรมหมื่นมรุพงศ์ประทับอยู่หน้าเรือพระองค์เดียว ฉันทแอบมองตามช่องม่าน เมื่อเล่นผ่านพลับพลาเห็นเจ้าพระยาสุรพันธ์นั่งอยู่ที่นั่น ได้ยินเสียงกรมหมื่นมรุพงศ์ร้องรับสั่งขึ้นไปแก่เจ้าพระยาสุรพันธ์ว่า “เห็นจะเสด็จถึงท่าละเจ้าคุณ ให้เตรียมคบไฟไว้เถิด ฉันทจะขึ้นไปหาเสปียงที่ตลาดสักประเดี๋ยวจะกลับลงมา” แล้วเรือศรีอยุธยาก็แล่นลอดสะพานข้างขึ้นไปจอดหน้าบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์ เสด็จขึ้นประทับในบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์ แล้วรับสั่งให้กรมหมื่นมหิศรไปตามเจ้าพระยาสุรพันธ์มาเฝ้า ประเดี๋ยวเจ้าพระยาสุรพันธ์วิ่งคุบตบมาหน้านิ้ว ถวายคำนับแล้วยืนถอนใจใหญ่ มีรับสั่งว่ามาตอบแทนที่เจ้าพระยาสุรพันธ์ ล่วงหน้าไปรับถึงบ้านปากท่อเมื่อเสด็จคราวก่อน เจ้าพระยาสุรพันธ์ก็ไม่เพ็ดทูลว่าอะไร พวกเราก็สิ้นเกรงใจลงนั่งหัวเราะเจ้าพระยาสุรพันธ์อ้อ ๆ ไปตามกัน พอหลับหลังพระที่นั่ง เจ้าพระยาสุรพันธ์โพล่มาโกรธเอาพวกเราไม่เลือกหน้าว่าใคร กรมหมื่นมรุพงศ์เป็นผู้ถูกตัดพ้อต่อว่ามากกว่าผู้อื่น แต่ท่านยังโกรธเท่าใดก็ยิ่งทำให้พวกเราหัวเราะยิ่งขึ้นจนหายโกรธไปเอง

เสด็จประทับอยู่ที่เมืองเพชรบุรีนี้ไม่มีใครมีโอกาสได้ประพาสต้น เพราะไม่มีทางที่จะเล็ดลอดหนีไปได้เหมือนแถวแม่น้ำราชบุรีและสมุทรสงคราม ความสนุกสนานแปลกประหลาดไม่มีใครจะมี จะเล่าระยะทางที่เสด็จให้พ่อประดิษฐ์ทราบแต่พอเป็นเลา ๆ คือ วันที่ ๒๕ เสด็จประพาสทางเรือข้างเหนือ น้ำ วันที่ ๒๖ เสด็จทางเรือไปประพาสบางทะเล ประทับแรมที่บางทะเลคืนหนึ่ง ยุ่งชุมพอใช้ วันที่ ๒๗ เสด็จเรือฉลอมเล่นใบจากบางทะเลมาทางทะเลเข้าบ้านแหลม น้ำงวดเรือติดที่ปากอ่าว พายุฝนก็ตั้งมีลมมาจะร่อยุ่ซ้ากแล้วจะถูกพายุ ผู้ที่ไป

ตามเสด็จจึงพร้อมใจกันอาสาลงลุยเลนเข็นเรือกับพวกเจ้าของเรือ สงสารแต่นายอักษาวุธ เขายอมยกให้แล้วว่าไม่ต้องลงก็ไม่ฟัง อดส่ำห้ลงลุยเลนเข็นเรือโคลนเปื้อนมอมไปทั้งตัว พอเรือพ้นตื้นเข้าปากน้ำได้ ก็ถูกฝนใหญ่เปียกกันมอมแมม กลับถึงเมืองเพชรบุรีสักทุ่ม ๑ วันที่ ๒๘ เสด็จประพาสพระนครคีรี ถวายพุ่มพระสงฆ์เข้าพระวษาด้วย วันที่ ๒๙ เข้าเสด็จประพาสวัดต่าง ๆ ในเมืองเพชรบุรี บ่ายวันนี้จะออกกระบวนเรือใหญ่ล่องลงไปประทับแรมที่บ้านแหลม พรุ่งนี้จะออกจากบ้านแหลมเสด็จไปประทับแรมเมืองสมุทรสาคร

นายทรงอาณุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๖

บ้านปากไห้

วันที่ ๖ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

พรงนี้ฉันจะกลับถึงบ้านแล้ว วันนี้เขียนจดหมายเล่าเรื่องที่ตามเสด็จให้พ่อประดิษฐ์ฟังเสียอีกฉบับ ถ้ามีเรื่องราวอะไรต่อไปนี้ จะเล่าให้ฟังเมื่อไปพบกับพ่อประดิษฐ์ในกรุงเทพ ฯ ที่เดียว

ตั้งแต่ฉันจดหมายไปถึงพ่อประดิษฐ์ จากเมืองเพชรบุรี เมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม บ่ายวันนั้นออกกระบวนใหญ่ล่องลงมาประทับแรมที่บ้านแหลมทอดพระเนตรเห็นเรือเปิดทะเลทอดอยู่ที่นั่นหลายลำ รับสั่งว่าเรือเปิดทะเลมีประทุนน่าจะสบายดีกว่าเรือฉลอม ใครกราบทูลไม่ทราบว่าเป็นเรือเปิดทะเลเล่นใบเสียคิดว่าเรือฉลอมด้วย จึงตกลงว่าจะลองเสด็จเรือเปิดทะเลเล่นใบจากบ้านแหลมตรงมาเข้าปากน้ำท่าจีน เพราะเมืองสมุทรสงครามและคลองสุนัขหอนก็ได้เคยเสด็จประพาสแล้ว เตรียมเรือเปิดทะเลกัน ๓ ลำ พอเวลาเช้าก็เล่นใบออกจากปากน้ำบ้านแหลม ฉันตามเสด็จมาในเรือลำพระที่นั่งตอนเช้าคลื่นราบได้ลมดี ได้เห็นเรือเปิดทะเลเล่นเสียรวดเร็วดีกว่าเรือฉลอมจริงดังเขาว่า มาได้สัก ๒ ชั่วโมง พอพ้นปากน้ำแม่กลองมาตรงบ้านโรงกุ้งออก ๆ จะมีคลื่น เรือโยนแรงขึ้นทุกที ๆ มีคนที่เป็นตามเสด็จด้วยกันเมาคลื่นลงหลายคน แต่ฉันมั่นใจว่าตัวเองคงไม่เมา เคยไปตามเสด็จทะเลมาถ้าจะนับเที่ยวก็แทบไม่ถ้วน ไม่เคยเมาคลื่นกับใครง่าย ๆ แต่อย่างไรวันนี้ดูออกจะสวิงสวายใจคอไม่สู้ปกติ แต่แข็งใจทำหน้าที่มาได้สักชั่วโมงหนึ่ง คลื่นเจ้ากรรมก็หนักขึ้นลงปลายฉันเองก็ล้มนอนกับเขาอีกคนหนึ่ง ข้าวต้มสีกษัตริย์ห้ากษัตริย์อะไรที่

ทรงทำในวันนี้รับพระราชทานไม้ไผ่ ลงนอนเหมะอยู่หน้าเสาตอนสี่ระยะเรือนิกน้อยใจนายมานพ เห็นเพื่อนกันเมาคลื่นชอบแต่จะหาน้ำหาข้าวมาช่วยหยอด นึกกลับเอาจลิ่งถ่ายรูปกันเล่นเห็นเป็นสนุก แต่จะตอบแทนอย่างไรเราก็เมาคลื่นเต็มทน ต้องนั่งนอนเฉยจนเรือแล่นใบเข้าปากน้ำทำจิ้นจึงลุกโง่งขึ้นได้ หิวเหมือนไส้จะขาด เทียวค้นคว้าหาอะไรกิน ได้แต่ข้าวต้มซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้เก็บรักษาไว้พระราชทานชมหนึ่ง นอกจากนั้นจะเป็นลูกหมากรากไม้อะไรไม่มีเหลือ เพราะพวกที่เขาไม่เมาคลื่นว่ากันเสียชั้นหนึ่งแล้วเหลืออยู่เท่าใดพวกที่หายเมาคลื่นก่อนฉันยังช่วยกันซ้ำเสียหมด เพราะฉันออกมานอนแฉ่อยอยู่ทางหัวเรือ ลูกไม้ทัน ที่ได้กินข้าวต้มชมหนึ่งก็เพราะรับสั่งให้รักษาไว้พระราชทานฉันโดยเฉพาะ ถ้าหาไม่ข้าวต้มชมนั้นก็คงจะพลอยสูญไปด้วย แต่อย่างไรก็ตามเถิด พอเข้าแม่น้ำได้ก็นึกสาปส่งว่า จิ้นชื่อว่าเรือเปิดทะเลถึงจะแล่นใบเสียดีกว่านี้อีกสักเท่าใด ๆ ก็เห็นจะไม่ยอมไปเรือเปิดทะเลอีกแล้ว

เสด็จมาถึงท่าจิ้น พอเวลาบ่ายแะจิ้นซื้อเสบียงที่ตลาดบ้านท่าฉลอมแล้วเรือกระบวนใหญ่ยังมาไม่ถึง จึงไปพักทำครัวเย็นที่วัดโคกรกกราก ตัวฉันเองยังรู้สึกบอบซ้ำเรื่องเมาคลื่นไม่หาย นึกว่าถ้าได้อาบน้ำเสียสักทีเห็นจะสบาย จึงขึ้นไปขอน้ำอาบบนกุฏิพระ ไปเห็นคุ่มน้ำตั้งเรียงกันอยู่บนนอกชานเป็นแถวเหมือนที่วัดประดู่ เข้าใจว่าท่านเจ้าของกุฏิกงเป็นพระหมอน้ำมนต์ การก็จริงดังคาด พอฉันไปขออาบน้ำ ท่านก็เข้าใจว่าฉันจะไปขอรดน้ำมนต์ จึงมือให้ไปนั่งที่ข้างคุ่ม ฉันได้เคยเห็นเยี่ยงอย่างที่วัดประดู่มาแล้ว จึงผลัดผ้าเข้าไปนั่งที่ข้างคุ่มทำท่าทางเอาอย่างตาจากปูที่ได้เคยเห็นมาแล้ว ท่านพระก็เอาขันมาดักน้ำเสกเป่ารดน้ำมนต์ให้ ฉันนึก ๆ ในใจว่าน่าจะลองจากปูหรือดินปัด ๆ ถวายพระสักที แต่ก็มายังใจเห็นไม่ได้การบาปกรรม และถ้าคนแถวนี้มีคนรู้จักว่าฉันเป็นใครก็จะเกิดเสียชื่อจิ้นจะเลยเห็นกรรมทันตา แต่น้ำมนต์ของท่านองค์นี้ดีจริง ตั้งแต่รดแล้วรู้สึกวโล่งใจหายเมาคลื่นสนิททีเดียว

๒๒

วันที่ ๓๑ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จกระบวนต้นออกจากเมืองสมุทรสาคร ขึ้นไปตามลำน้ำ ไปพักทำครัวเช้าที่วัดบางปลา ส่วนกระบวนเรือใหญ่ ให้ตรง ขึ้นไปจอดที่บ้านจิวรายแขวงเมืองนครชัยศรี ระยะทางวันนี้ไกลด้วยไม่มีอะไร สนุกด้วย ที่สุดเมื่อเสด็จไปแวะทำครัวเย็นที่วัดตีนท่า ก็เป็นวัดศาลารวนเร จวนจะหักพัง ซ้ำถูกฝนถูกพายุลูกกลางคืนจึงได้ออกเรือแจวลำขึ้นมามีด ๆ รอดตัวที่ได้น้ำขึ้น แจวตามน้ำขึ้นมาจนใกล้บ้านท่านา พบเรือไฟได้ฟ่วงต่อขึ้นมา ถึงพลับพลาแรมเกือบ ๕ ทุ่ม

วันที่ ๑ สิงหาคม เสด็จรถไฟไปประพาสพระปฐมเจดีย์ ทำครัวเช้าที่ ลานพระ เจ้าคุณสุนทรเทศาแกลงไก่อดีพอใช้ เพราะไก่อพระปฐมเป็นที่เลื่องลือ อยู่ด้วย แล้วลงเรือล่องมาประพาสที่พระประโทน มาพบมิวเซียมใหญ่ซึ่ง โจษกันว่ามีอยู่นั้น คือท่านสมภารวัดพระประโทนเป็นผู้เก็บรวบรวมสะสม ของโบราณที่ขุดได้ในแถวพระปฐมพระประโทนไว้มาก แต่ข่าวว่าเก็บซุกซ่อน มิได้ยอมให้ผู้หนึ่งผู้ใดดูเป็นอันขาด ครั้นเสด็จไปถึง ไปถามถึงเรื่องของท่านสมภารก็ยินดีเชิญเข้าไปในกุฏิแล้วยกหีบห่อของโบราณที่ได้สะสมไว้มากถวายให้ทอดพระเนตร และยอมให้ทรงเลือกแล้วแต่จะพอพระราชประสงค์ ทรงเลือกได้เครื่องสัมฤทธิ์ของโบราณ คือพระพุทธรูป เป็นต้น ซึ่งเป็นของ แปลกดีหลายอย่าง ออกจากพระประโทนมาประทับทำครัวเย็นที่บ้าน ซึ่ง พระยาเวียงไฉนออกไปตั้งผสมม้าอยู่ที่ธรรมศาลา แล้วเสด็จกลับมาทางเรือถึง บ้านจิวรายเวลาสัก ๒ ทุ่ม

วันที่ ๒ สิงหาคม ฉันท้วงหน้าขึ้นมาก่อน ทราบว่าเสด็จแวะประพาส ที่คลองภาษี แล้วเสด็จต่อมาถึงสองพี่น้องเวลาค่ำ

ตามกำหนดเดิมกะว่าจะเสด็จถึงสองพี่น้องราวเวลาบ่ายสัก ๒ โมง จะประพาสบ้านสองพี่น้องและบ้านบางลี่ในเย็นวันนั้น รุ่งขึ้นจะออกกระบวน จากสองพี่น้องแต่เช้า ไปประทับแรมที่เมืองสุพรรณทีเดียว แต่เสด็จมาถึงเย็น

เวลาไม่พอประพาส จึงต้องกระะยะทางแก้ใหม่ คือวันที่ ๓ เข้าประพาสบ้าน
สองพี่น้อง จะออกจากสองพี่น้องต่อเวลากลางวัน จะไปถึงเมืองสุพรรณไม่ได้
จะต้องจัดที่ประทับแรมกลางทางระหว่างสองพี่น้องกับเมืองสุพรรณอีกแห่งหนึ่ง
รับสั่งให้กรมหลวงดำรงเสด็จไปเลือกและจัดที่สำหรับประทับแรม ฉันทุกมีหน้าที่
ไปตามเสด็จกรมหลวงดำรง จึงได้ออกเรือล่องหน้ามาแต่เช้ามีด กรมหลวงดำรง
ทรงเลือกเห็นที่วัดบางบัวทองเป็นที่สมควรดี ตกกลางจะให้จัดที่ประทับแรมที่
หน้าวัดนั้น ฉันทุกนึกหนักใจว่าเวลามีเพียงราว ๘ ชั่วโมง ไม่ไล่ผู้คนและ
เครื่องมือก็ไม่มี จะทำอย่างไรกันจึงจะมีที่ประทับทันเสด็จ ฉันทุกถามกรมหลวง-
ดำรง ท่านรับสั่งว่ามีมากันเท่านี้ ก็ลองดูว่าจะทำได้อย่างไร มีรับสั่งให้เรียก
ประชุมอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านพร้อมกัน แล้วรับสั่งว่าวันนี้เจ้านายของเราจะเสด็จ
มาประทับแรมที่ตรงนี้ เราจะต้องช่วยกันแผ้วถาง และทำสะพานที่จอดเรือ
พระที่นั่งให้ทันเสด็จ พวกแกและชาวบ้านแถวนี้ยังไม่ได้เคยรับเสด็จเลย และ
ที่ยังไม่ได้เคยเห็นเจ้านายของแกเองก็มีเป็นอันมาก ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านไปเที่ยว
ป่าวร้องราษฎรในแถวนี้มาช่วยกันรับเสด็จพระเจ้าอยู่หัว มีมีดพรวนเครื่องมือ
ให้เอามาด้วย ช่วยกันทำรับเสด็จสักที่จะได้หรือไม่ พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านพากัน
รับอาสาแข็งแรง ต่างคนเที่ยวติดตามเรียกลูกบ้านและหาไม้ไผ่มาทำการตาม
รับสั่ง ใน ๒ ชั่วโมงมีคนมาช่วยทำงานสักสามสี่ร้อย ดูเต็มใจแข็งข้อที่จะทำการ
รับเสด็จด้วยกันทุกคน แม้แต่พวกผู้หญิงที่ไม่ได้ถูกขอแรงทำงานก็พากันมา
รับอาสาตั้งเตาหุงข้าวทำครัวเลี้ยงคนทำงาน ประเดี๋ยวมีคนเอาข้าวมาให้
ประเดี๋ยวมีใครเอาปลามาเติม ตลอดลงไปจนผักหญ้า หมดบุหรี่ยังมีผู้เอามาช่วย
กรมหลวงดำรงจะขอใช้เงินค่าเสบียงอาหารให้ก็ไม่มีใครยอมรับ ว่าอยากจะ
ช่วยกันรับเสด็จ พอบ่าย ๔ โมง การแล้วเสร็จเลี้ยงกันเอิกเกริกสนุกสนาน
ราวกับงานไหว้พระอย่างใหญ่ ใครได้เห็นแล้วจะต้องยินดี ด้วยเห็นแล้วว่า
ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมีความสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าอยู่หัวเพียงไร

๒๔

ส่วนข้างทางที่เสด็จนั้น ได้ยินว่าเสด็จไปประพาสข้างปลายคลองสองพี่น้อง จะประพาสที่ใดบ้างหาทราบไม่ ได้ความแต่ว่านายวงศ์ตะวันไปถูกหมากัด ประพาสคลองสองพี่น้องแล้วเสด็จมาพักทำครัวเย็นที่วัดบางสาม เมื่อทำครัวอยู่นั้นพวกเราใครตกเบ็ดได้ปลาเทโพตัว ๑ ทราบว่าแกงเทโพวันนั้นอร่อยนัก แต่นายอภัยวรุณเคราะห์ร้าย ไปตกร่องที่วัดบางสามพลก้ำไปหน่อยหนึ่งเสด็จมาถึงที่ประทับวัดบางบัวทองเวลาประมาณสัก ๒ ห่ม

วันที่ ๔ เวลาเข้าออกกระบวนเรือไฟจงขึ้นไปได้เพียงบางปลาม้าถึงที่น้ำตื้น ค่อนั้นต้องแจวขึ้นไปจนถึงเมืองสุพรรณบุรี จอดเรือพระที่นั่งประทับที่สุขุมาราม ชื่อสุขุมารามที่เรียกกัน เรียกตามได้ยินรับสั่ง เห็นจะเป็นชื่อพระราชทาน ไม่ได้ยินพวกชาวสุพรรณเขาเรียก ความจริงนั้นที่ตรงนั้นเป็นบ้านเดิมของเจ้าคุณสุขุม ญาติวงศ์ของท่านยังอยู่หลายคนได้พากันมารับเสด็จเฝ้าแทน ดูทรงพระกรุณามาก แต่คำอาราม ๆ เคยได้ยินแต่เป็นชื่อวัด นี่ทำไมจึงเอามาพระราชทานต่อท้ายชื่อบ้านเจ้าคุณสุขุม ชื่อนี้ฉันยังตรองไม่เห็น

เสด็จเมืองสุพรรณคราวนี้เป็นที่น่าเสียดายอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยไม่ถูกฤดูเหมาะ ในเวลานี้น้ำแม่น้ำยังน้อยจะเที่ยวทางเรือก็ขัดข้อง ส่วนทางบกฝนก็ตกพอแผ่นดินเป็นหล่มเป็นโคลน จะไปไหนก็ยาก เพราะฉะนั้นจึงเสด็จประพาสได้ที่ใกล้ ๆ ในบริเวณเมือง ในวันที่ ๔ นั้นเสด็จไปประพาสเหนือน้ำประทับเสวยที่วัดแก วันที่ ๕ เสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมืองวัดมหาธาตุหลักเมือง และวัดป่าเลไลยก์ เวลาบ่ายออกกระบวนล่องลงมาประทับแรมที่บางปลาม้า ถึงยังวันอยู่ จึงทรงเรือพระที่นั่งเล็กล่องลงมาประพาสข้างใต้ประทับเสวยเย็นที่วัดบางยี่หน

วันที่ ๖ สิงหาคม เวลาเข้าออกเรือเสด็จในกระบวนใหญ่ เรือไฟจงเข้าคลองบางปลาม้ามาทางคลองจระเข้ใหญ่ เวลากลางวันถึงบ้านผักไห่ จอดเรือ

ประทับแรมที่บ้านหลวงวารี เวลาบ่ายทรงเรือแม่ลี้ของหลวงวารีขึ้นไปประพาส
ข้างเหนือ น้ำ เสด็จกลับมาถึงพลับพลาแรมสัก ๒ ทุ่ม

การเสด็จคราวนี้เป็นที่เรียบร้อย มีความสุขสบายทั่วกัน คือพระเจ้าอยู่หัว
โดยเฉพาะเวลานี้ นับว่าทรงสบายหายประชวรเป็นปกติแล้วได้

นายทรงอนุภาพ

จดหมายฉบับที่ ๗

บ้านถนนเจริญกรุง กรุงเทพฯ ฯ

วันที่ ๑๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง พ่อประดิษฐ์

ฉันตามเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ ฯ เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม ต่อมาอีกสองวัน
ฉันก็ไปที่บ้านพ่อประดิษฐ์ หมายถึงจะไปเยี่ยมเยียนถามข่าวคราว คนที่บ้าน
บอกว่าพ่อประดิษฐ์ออกไปเมืองสงขลาเสียแต่เมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม และ
ไม่ทราบกำหนดว่าจะกลับเมื่อใดแน่ ฉันเสียดายที่มาแกล้วคลาดกับพ่อประดิษฐ์
เสียดังนี้ เมื่อกำลังไปตามเสด็จ ฉันได้มีจดหมายมาถึงพ่อประดิษฐ์หลายฉบับ
พ่อประดิษฐ์จะได้รับทั้งหมด หรือพลัดพรายหายสูญไปเสียบ้างก็ไม่ทราบ
ฉันได้บอกมาในจดหมายฉบับหลังที่ส่งมาจากบ้านผักไห่ว่า ถ้ามีข่าวคราว
ในการเสด็จต่อมาอย่างใด จะไว้มารเล่าให้ฟังเมื่อถึงบ้าน มาไม่พบกันเสียเช่นนี้
ยังมีข่าวคราวอีกเล็กน้อย จึงบอกมาให้ทราบในจดหมายฉบับนี้

วันที่ ๗ สิงหาคม กำหนดระยะทางเสด็จตามที่กะไว้ในวันนั้น กระบวน
เรือใหญ่จะล่องลงมาทางบ้านเจ้าเจ็ดและบางไทร ไปรอเสด็จที่บางปะอิน แต่
พระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จกระบวนต้นแยกขึ้นทางบางโพงผาง เข้าคลองบ้านกุ่ม
มาออกภูเขาทอง ล่องลงมาบรรจบกระบวนใหญ่ที่บางปะอิน แต่ไปเกิด
เข้าใจผิดกันด้วยเหตุใดไม่ทราบ พวกหัวเมืองเข้าใจว่ากระบวนเรือใหญ่จะแยก
ขึ้นทางบางโพงผาง แล้วไปล่องลงทางลำน้ำสีสุก พวกนำร่องนำเรือกระบวนใหญ่
ไปทางบางโพงผาง เรือกระบวนต้นตามมาภายหลังติดกระบวนใหญ่ ถูกทั้งคลื่น
และเครื่องบูชายันไต่รับเสด็จทั้งสองฟาก เป็นเหตุให้ลำบากและขัดข้องแก่
การประพาสเป็นอันมาก จะรีบไปก็จะเข้าไปถูกคลื่นอยู่ระหว่างกลางกระบวนใหญ่

จึงจำเป็นต้องรอเรือลากตุง ๆ ตามมา จะหาที่แวะทำครัวเข้าที่วัดวาแห่งใด พระก็ลงมานั่งชั้นโถ่ตั้งเครื่องบูชาเสียทุกวัด แต่เสาะแสวงหาที่ทำครัวมาจน หิวอ่อน จึงมาพบบ้านแห่งหนึ่งที่บางหลวงอ้ายเอียง คูท่าทางชอบกล มีสะพาน และโรงยาวอยู่ริมแม่น้ำเรือนฝากระดานเจ้าของบ้าน เห็นจะอาศัยทำครัว เลี้ยงกันที่นั่นได้ จึงแวะเรือเข้าไปไต่ถาม ได้ความว่าเป็นบ้านกำนัน แต่ตัวกำนัน ไปค้าข้าว อยู่แต่นายช่าง อำแดงพลับ พ่อตาแม่ยาย ออกมาต้อนรับแข็งแรง ด้วยยายพลับเองมาช่วยทำครัวด้วย

คูท่าทางนายช่างเห็นจะรู้จักผู้ลากมากดีกว้างขวาง พอเห็นพวกเรา ก็ไม่ต้องไต่ถามว่าใครเป็นใคร เข้าใจเอาทีเดียวว่าเราเป็นพวกขุนนางที่ตามเสด็จ มาข้างหลัง บอกว่าเสด็จไปเมื่อสักครู่นี้เอง เชิญให้พวกเราเข้าไปนั่งบนแคร่ ในโรงยาว หาน้ำร้อนน้ำชามาตั้ง แล้วเข้าไปนั่งเคียงไหล่สนทนากับพระเจ้าอยู่หัว มิได้มีความรู้สึกและสงสัย ที่เรากล่าวว่าแก่กว้างขวางทางรู้จักผู้ลากมากดี ก็สมดังถ้อยคำที่แก่เล่า ว่าแก่ได้เคยลงมาบางกอกบ่อย ๆ และบุตรชายของแก่ ก็บวชเป็นเณรอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร แกรู้จักขุนน้ำขุนนางมาก ถึงพระเจ้าอยู่หัว แก่ก็เคยเฝ้า มีใครสอดถามเข้าไปตรงนี้ว่า แก่จำพระเจ้าอยู่หัวได้หรือไม่ แก่กลับ ชูเอาว่าทำไมจะจำไม่ได้เคยเฝ้าแล้ว และพระรูปก็ยังมีติดอยู่บนเรือน เลยชวน พวกเราขึ้นไปบนเรือน ไปนั่งคุยที่หอนั่งอีกพักหนึ่ง ประเดี๋ยวได้ยินเสียง ยายพลับอะอะจิ้นที่ในครัว ได้ความว่าแก่เอ็ดหมื่นสรรพกิจเรื่องชิมแกง แก่ว่า เป็นผู้ลากมากดีทำไมถึงชิมแกงด้วยจ๊ก เขาถือกันไม่รู้หรือ เลยเขกันใหญ่ การทำครัวที่บ้านนายช่างวันนี้สนุกยิ่งกว่าที่ได้เคยทำมาในที่อื่น ๆ ด้วย เจ้าของบ้านทั้งผัวเมียรับรองแข็งแรง และมีได้มีความสงสัยว่าผู้ใดเป็นใครเลย เมื่อเลี้ยงดูกันเสร็จแล้วนายช่างได้ปรารภว่า อยากจะได้ปิ่นมาเซอร์ลัก กระบอกหนึ่ง เขาว่าจะสั่งเสียซื้อหาต้องขออนุญาต แก่ไม่รู้ว่าจะไปขออนุญาต ที่ไหนขอให้คุณ (คือพระเจ้าอยู่หัว) ช่วยเป็นธุระหาซื้อให้แก่สักที ส่วนเงินทอง

๒๘

ราคาปิ่นจะสั้นยังเท่าใดไม่เป็นไร แกจะคิดให้เต็มราคาอย่าวิตกเลย “คุณ” ก็ยินดีรับเป็นธุระที่จะให้นายช่างได้ปิ่นมาเซอร์ดั่งประสงค์ เมื่อก่อนจะออกเรือจากบ้านนายช่างพระราชทานกระดาษณบัตรของหนึ่ง คุณเหมือนจะเป็นเงินสักสามหรือสี่ร้อยบาทตอบแทนที่นายช่างรับเสด็จ บางทีนายช่างก็จะรู้ว่าใครเมื่อตรวจธนบัตรดู รู้ว่าจำนวนเงินมากผิดปกติที่ผู้อื่นจะให้ในการเช่นนี้

เมื่อเสด็จประพาสบ้านนายช่างใคร ๆ สนุกหมด เว้นแต่พระยาโบราณ ผู้แทนเทศาภิบาล ซึ่งไปในท้ายเรือพระที่นั่งถูกบังคับให้ซ่อนตัวอยู่ในประทุน เพราะคนแถวนั้นรู้จัก ต้องส่งข้าวส่งน้ำพระยาโบราณเหมือนกับคนโทษ ต่อออกเรือแล้วพ้นทุกข์ เสด็จมาถึงบางปะอินเวลาบ่าย ๕ โมง ทรงรถไฟพิเศษกลับกรุงเทพ ฯ ในวันนี้ เป็นจบเรื่องระยะทางเสด็จประพาสตั้งแต่เท่านี้

นายทรงอนุภาพ

ป.ล. เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว รุ่งขึ้นนายช่างกับยายพลับพา ลูกหลานลงมาเกือบหมดครัว แกเที่ยวสืบถาม เมื่อได้ความว่าใครได้ไปตามเสด็จที่บ้านแกบ้าง ก็เที่ยวไปกราบไหว้ขอขมาไม่เลือกหน้า คุณน่าสงสาร ฉันทามแก่ว่าทำไมจึงได้รู้ว่าพระเจ้าอยู่หัว แกบอกว่าพอเสด็จแล้วพวกเพื่อนเขาพากันมาถามข่าว มีผู้ที่เขาจำพระเจ้าอยู่หัวได้มาบอกยืนยันว่าพระเจ้าอยู่หัวแน่ แกเห็นสมด้วยเงินที่ได้รับพระราชทานถึง ๔๐๐ บาท เกินกว่าผู้ใดนอกจากพระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทาน ก็ยิ่งตกใจจึงรีบจัดเรือพาลูกหลานล่องมากรุงเทพ ฯ ในวันรุ่งขึ้น แกยังจะไปกราบทูลวิงวอนเจ้านายที่ตามเสด็จขอให้พาเข้าเฝ้าจะไปกราบทูลขอขมาพระเจ้าอยู่หัวด้วย แต่จะได้เฝ้าแล้วหรือยังฉันยังไม่ทราบ

ท.อ.

จดหมายฉบับที่ ๘

บ้านถนนเจริญกรุง กรุงเทพฯ

ณ วันที่ ๒๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๑

ถึง พ่อประดิษฐ์

ด้วยเมื่อสัปดาห์ ๑๒๓ นั้นไปตามเสด็จประพาสต้น ได้มีจดหมายเล่าเรื่องประพาสครั้งนั้นไปยังพ่อประดิษฐ์เป็นจดหมาย ๓ ฉบับ จดหมายเรื่องนี้ได้ลงพิมพ์ในหนังสือทวิปัญญารายเดือน ตั้งแต่เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๕ เดือนละฉบับจนจบเรื่อง บัดนี้คิดจะรวมจดหมายเรื่องประพาสต้นเข้าพิมพ์เป็นเล่มเดียวกันฉันเที่ยวหาต้นฉบับครั้งที่ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ทวิปัญญาและที่มีต้นร่างอยู่รวบรวมได้จดหมายแต่ ๒ ฉบับ ขาดจดหมายฉบับที่ ๓ ตอนเสด็จประพาสเมืองราชบุรี หาต้นฉบับไม่ได้ จึงต้องมีจดหมายฉบับนี้มายังพ่อประดิษฐ์ขอให้ช่วยกันค้นจดหมายเหล่านั้นถ้ายังมีอยู่ที่พ่อประดิษฐ์ ขอจงสงเคราะห์คัดสำเนาจดหมายฉบับที่ ๓ ทั้งไปรษณีย์ส่งมาให้ด้วย ถ้าได้สำเนามาดังประสงค์ฉันจะขอบคุณพ่อประดิษฐ์เป็นอันมาก

บางที่พ่อประดิษฐ์ได้เห็นจดหมายฉบับนี้ จะนึกถึงว่าจดหมายเรื่องประพาสต้นก็ได้ลงพิมพ์เป็น ๕ - ๖ ปีมาแล้ว เหตุใดจึงฟังจะมากิดรวมพิมพ์เป็นเล่มเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตล่วงไปแล้ว คำอธิบายในข้อนี้ขอชี้แจงว่าเมื่อพิมพ์เรื่องประพาสต้นลงในหนังสือทวิปัญญารายเดือนผู้ที่อ่านโดยเฉพาะผู้ที่ได้ตามเสด็จไปด้วยในคราวนั้น พวกนั้นชอบว่าเป็นหนังสืออ่านสนุกดี มีผู้ออกจะให้พิมพ์รวมเป็นเล่มแต่ครั้งนั้นแล้ว เพราะเรื่องเสด็จประพาสต้นเป็นที่สำหรับเล่ากันเล่นอยู่เรื่องหนึ่งแต่ฉันไม่เห็นสาระพอถึงแก่ควรที่จะพิมพ์ขึ้นใหม่จึงได้เพิกเฉยเลยมา ครั้นเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคตแล้วเรื่องราวต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๕ กลายเป็นเรื่องเก่า “เมื่อกระนั้น”

๓๐

สำหรับชอบเล่าชอชอคุยกัน เรื่องประพาสต้นนี้เป็นเรื่องหนึ่งซึ่งกลับเป็นเรื่องชอบเล่ากันขึ้น มีเพื่อนฝูงมาชักชวนให้พิมพ์รวมเป็นเรื่องขึ้นใหม่มากกว่าแต่ก่อน ฉะนั้นใครครวญดูมาคิดเห็นว่า เรื่องประพาสต้น แม้จดหมายเดิมแต่งเป็นเรื่องสำหรับอ่านกันเล่นสนุก ๆ ก็จริงอยู่ แต่ถ้ามาอ่านในเวลานี้โดยตั้งใจใครครวญก็อาจจะแลเห็นความกว้างขวางออกไป เป็นต้นว่าเหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงเป็นที่รักใคร่ของอาณาประชาราษฎรทั่วหน้า สมกับที่ได้ถวายพระนามจารึกไว้ในฐานพระบรมรูปทรงม้าว่า “ปิยมหาราชาราช” ที่จริงพระองค์ทรงรักใคร่ในไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเหมือนกับบิดารักบุตร พอพระราชหฤทัยที่จะคุ้นเคยคบหาและถึงเล่นหัวกับอาณาประชาราษฎรโดยมิได้ถือพระองค์ ยกตัวอย่างดังจะเห็นได้ในเรื่องประพาสต้นนี้เป็นพยาน การที่พระองค์ทรงสมาคมกับราษฎร ไม่ใช่สักแต่ว่าเพียงจะรู้จักหรือสนทนาปราศรัยให้คุ้นเคยกันเท่านั้น ย่อมทรงเป็นพระราชธุระไต่ถามถึงความทุกข์สุข และความเดือดร้อนที่ได้รับจากผู้ปกครองอย่างใด ๆ บ้างทุกโอกาส ผู้ที่เคยตามเสด็จย่อมเคยได้ยินและทราบความอันนี้ ฉะนั้นได้เคยเห็นบางที่ราษฎรกราบทูลร้องทุกข์เป็นข้อความซึ่งทรงพระดำริเห็นว่าเป็นความทุกข์ร้อนจริง ทรงรับธุระมาต่อว่า ทำเอาเจ้าหน้าที่ตั้งแต่เสนาบดีลงมาได้รับความรำคาญใจหลายคราว บางทีถึงต้องผลัดเปลี่ยนพนักงานปกครองก็มีบ้าง เป็นเหตุให้การเสด็จประพาสเป็นคุณประโยชน์แก่ความสุขสำราญของราษฎร ได้อีกเป็นอันมาก ไซ้แต่เท่านั้นบรรดาราษฎรที่ได้เสด็จไปทรงคุ้นเคยในเวลาเสด็จประพาสพระองค์มิได้ทรงละลืมในเวลาต่อมาเมื่อคนเหล่านั้นเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ จะเข้าไปเฝ้าแทนก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานโอกาสให้เข้าเฝ้าได้ตามความปรารถนา บางทีถึงรับสั่งให้เข้าไปรับพระราชทานเลี้ยงในพระราชวัง รับสั่งเรียกพวกที่คุ้นเคยเหล่านี้ว่าเพื่อนต้น มีอยู่ทั้งชายหญิงแทบทุกหัวเมืองที่ได้เสด็จประพาส เมื่อครั้งเสด็จยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ ได้ทรงหาของฝากมีไม้เท้า เป็นต้น

เข้ามาฝากพวกเพื่อนต้น เมื่อพวกเหล่านั้นทราบว่าจะกลับเข้ามาเฝ้าเยี่ยม ก็ได้พระราชทานของฝาก ไม่ทำพระราชทานเลยเป็นเครื่องยศสำหรับพวก เพื่อนต้นถือเข้าเฝ้า ทั้งเวลาเข้ามาเฝ้าในกรุงเทพ ฯ และเฝ้าตามหัวเมืองเวลา เสด็จประพาสไม่ว่าที่ใด ๆ เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้ทรงเคารพต่อพระราชนิยมของสมเด็จพระ บรมชนกนาถ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พวกเพื่อนต้นเข้ามา ทำบุญให้ทานในงานพระบรมศพ และถวายพระเพลิงเหมือนกับเป็นข้าราชการ และยังพระราชทานเครื่องประดับไม้เท้าสลักอักษรพระนาม จ.ป.ร. ให้ติด ไว้เป็นที่ระลึก ทั้งพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เฝ้าแทนเพ็ดทูลพระองค์ ได้ต่อไปเหมือนกับเมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทุกประการ ส่วนราษฎร ซึ่งพระองค์ได้ทรงคุ้นเคยมาในเวลาเสด็จประพาสแต่ยังเสด็จดำรงพระเกียรติยศ เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ก็ได้รับพระราชทานไม้เท้าและพระบรม- ราชานุญาตเหมือนกับพวกเพื่อนต้นในรัชกาลก่อน มีจำนวนเพื่อนต้นเพิ่มเติม ขึ้นในรัชกาลนี้อีกหลายคน นั้นเข้าใจว่าธรรมเนียมประพาสต้นและเพื่อนต้น จะยังมีต่อไปในรัชกาลนี้เหมือนกับรัชกาลที่ล่วงแล้ว

ตั้งแต่เสด็จประพาสต้นคราวศก ๑๒๓ แล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ยังเสด็จประพาสทำนองเดียวกันอีกหลายคราว บางทีเสด็จประพาสในจังหวัด กรุงเทพ ฯ นี้เองบ้าง ประพาสตามมณฑลหัวเมืองบ้าง ครั้งหนึ่งใน ร.ศ. ๑๒๕ เสด็จขึ้นไปประพาสเมืองสระบุรี แล้วขึ้นทางลำแม่น้ำใหญ่ไปจนถึงเมือง กำแพงเพชร คราวนี้ก็สนุกพอใช้ แต่พอประดิษฐ์ออกไปอยู่เสียหัวเมือง นั้น จึงไม่ได้จดหมายราชการบอกไปให้ทราบ อีกคราวหนึ่งใน ร.ศ. ๑๒๗ เสด็จ ประพาสเมืองนครสวรรค์ ขากลับล่องลงทางคลองมะขามเฒ่ามาเมืองสุพรรณบุรี บ้านผักไห่ อ่างทอง แล้วเสด็จกลับทางบางแก้วเข้ากรุงเก่า อีกคราวหนึ่งใน ศกเดียวกันนั้น เสด็จทางคลองรังสิตไปประพาสถึงเมืองปราชิน แล้วกลับ

๓๒

ออกทะเลมาเข้าปากน้ำเจ้าพระยา แต่ประพาสคราวหลัง ๆ นี้ ความขบขันน้อยไปกว่าคราวแรก ๆ ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือราษฎรรู้เสียมากกว่าพระเจ้าอยู่หัวโปรดเสด็จอย่างคนสามัญ ถ้าเห็นใครแปลกหน้าเป็นผู้ดีชาวบางกอกก็ชวนจะเข้าไปเสียดูว่าพระเจ้าอยู่หัว บางทีมหาดเล็กเด็กชาพากันไปเที่ยวไปถูกราษฎรรับเสด็จเป็นพระเจ้าอยู่หัวก็มี เพราะฉะนั้นในตอนหลังจะหาใครไม่รู้จักพระองค์สนิทอย่างนายช่าง ยายพลับ ไม่มีอีก อีกประการหนึ่งตั้งแต่เสด็จกลับจากยุโรปคราวหลัง มีเรือยนต์เข้ามาใช้ในกระบวนเสด็จ เสด็จประพาสด้วยเรือยนต์เสียมาก เมื่อเสด็จประพาสด้วยเรือยนต์แล้วก็ต้องเป็นอันรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัวอยู่เอง จึงไม่มีใครมีเรื่องขบขันอย่างคราวแรก

วันนี้เป็นวันทำบุญถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ในวันตรงกับวันเสด็จสวรรคตครบ ๒ ขวบปี คุณคนในกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่เจ้านายตลอดลงมาจนราษฎร ทำบุญให้ทานกันมาก ที่สำคัญนั้นฉันเห็นว่าที่พากันไปถวายบังคมพระบรมรูปทรงม้าที่หน้าพระลานไม่ว่าใครต่อใคร คุณคนล้นหลามตั้งแต่เจ้าจนกลางคืน เห็นจะเป็นธรรมเนียมปีดังนี้เสมอไป ที่จริงพระบรมรูปทรงม้าองค์นี้ควรนับว่าเป็นของวิเศษได้ ไม่เฉพาะแต่เป็นที่ของงดงามสง่าพระนครหรือเป็นพระบรมรูปสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเท่านั้น ถ้าผู้ใดรู้เรื่องราวของพระบรมรูปนี้ว่าเป็นของชาวสยามทุกชั้นบรรดาศักดิ์ทั่วทุกหนทุกแห่งได้เข้าเฝ้าเฝ้าตามกำลังและใจสมัคร อย่างต่ำตั้งแต่คนละ ๑๐ สตางค์ก็มี สร้างขึ้นด้วยความรักใคร่เป็นใจเดียวกันถวายสมโภชสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง รวมเงินได้กว่า ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาทเกินราคาพระบรมรูปนี้สัก ๕ เท่า ไซ้แต่เท่านั้น พระบรมรูปนี้ได้แล้วสำเร็จทันถวายพระองค์ ได้ทรงอนุโมทนาประจักษ์แก่พระราชหฤทัย ว่าความรักใคร่สวามิภักดิ์ของคนทั้งหลายมีมากมายกว้างขวางทั่วไปเพียงไร ผู้ใดรู้เรื่องทีกล่าวนานี้ ก็จะเข้าใจได้ว่าพระบรมรูปทรงมานี้ ผิดกับอนุสาวรีย์หรือวัดวาที่จะสร้างถวายเฉลิมพระเกียรติยศเมื่อพระองค์

ล่องลับไปเสียแล้วอันจะเป็นที่ระลึกและปรากฏแก่ผู้อื่น แต่ส่วนพระองค์
เองมิได้ทันทอดพระเนตรเห็น ฉันได้ไปถวายบังคมพระบรมรูปแล้วกลับมา
ก็เขียนจดหมายฉบับนี้ มาเกิดนึกขึ้นว่าบางทีการพิมพ์หนังสือเรื่องประพาสต้น
ครั้งนี้จะมีสวนกุศลบ้างกระมัง เพราะเหตุที่จะให้อ่านเจริญความระลึกถึง
ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง และถ้ามีส่วนกุศลเพียงไรในการพิมพ์
หนังสือเรื่องนี้ ฉันตั้งใจอุทิศสวนกุศลนั้นถวายสนองพระเดชพระคุณแด่
สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตามสติกำลัง ขอให้พ่อประดิษฐ์จงอนุโมทนาด้วย
เทอญ ฯ

นายทรงอาณูภาพ

พระราชนิพนธ์ เรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ๑๒๕ ออกจากสวนดุสิต ๒ ทุ่ม ไปในวังแล้ว
ไปบ้านบุรณ์ตร^(๑) พอสมควรน้จ็บเลี้ยงแล้วตัดสินไ้ตะ* เฉพาะขึ้นปักกิ่ง
๔ ทุ่มครึ่ง รคน้ำแล้วกลับเข้ามาในวัง ทูลลา⁺ แล้วลงเรือ ถึงตำหนักแพวังหน้า
๕ ทุ่ม ถึงวัดเขมา ๕ ทุ่มครึ่ง

วันที่ ๒๔ เข้าโมงครึ่ง ถ่ายรูป^(๒) รับพวกรมการผู้ใหญ่บ้านและ
พระวินัยรักจิต^(๓) ถวายเงินชั่ง ๑ แล้วลงเรือไปตลาดบางเขนถ่ายรูปที่ด้านภาษี
กลับขึ้นเรือขึ้นใจ^(๔) ผ่านหน้าวัดเขมาเวลา ๓ โมง ๑๕ นาที แ่หน้าวัดเขมา
ถึงวัดปากอ่าว ๗๐ นาที จากวัดปากอ่าวถึงวัดเทียนถวาย ๔๐ นาที ขึ้นวัด
ถ่ายรูป ถวายเงินสมการ ๒๐ บาท ออกจากวัดเทียนถวายถึงบางหลวงเชียงราก
เที่ยง ๑๕ ถึงดงตาลเที่ยง ๒๐ มีคนมาก ถ่ายรูปแล้วทำกับข้าว กินข้าวแล้วมี
สะบ้ามอญ ฝนตกประปราย บ่าย ๓ โมง ๑๕ นาทีมาด้วยเรือมาด มีฝนตลอดทาง
ถึงวัดท้ายเกาะใหญ่ที่จอดเรือเวลาบ่าย ๕ โมง จัดที่พักที่ศาลา ๒ หลังต่อกัน
มีพิณพาทย์มอญ

(๑) เสด็จไปในการพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรณ์ตร ไซยากร ขึ้นวังใหม่ กรมพระกำแพงเพชร
อัครโยธินทร

* ตัดสินไ้ตะ-สมัยนั้นมีผู้สะสมเครื่องลายครามกันหลายท่าน นับแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ลงมา ในเวลามีงานใหญ่ ๆ มักมีการตั้งไ้ตะเครื่องลายครามประกวดกัน และมีกรรมการตัดสิน

+ ทูลลา-ถ้าจะเสด็จพระราชดำเนินจากพระนครหลาย ๆ วันเมื่อใด ย่อมเสด็จไปกราบถวายบังคมลา
พระบรมอัฐิในพระบรมมหาราชวังเสมอ

(๒) ในสมัยนั้นโปรดทรงถ่ายรูป

(๓) พระวินัยรักจิต (กง) เจ้าอาวาสวัดเขมาฯ

(๔) เรือพระที่นั่งยนต์ ซึ่งบริษัทบอเนียวถวาย ต่อมาเปลี่ยนชื่อว่า “เรือลบแหล่งรัตน”

วันที่ ๒๕ เข้า ขึ้นไปบนวัดถ้ำยรูป วัดนี้เรียกตามตำบลชื่อเวียงจาม เป็นพระรามัญ เป็นวัดที่สุดเขตประทุม พระรามัญนี้เจ้าคณะเมือง กับพระครู เจ้าคณะรอง เจ้าคณะแขวง เจ้าอธิการและอันดับวัดอื่นในแขวงประทุมมารับถวาย วัตถุปัจจัยทั่วกัน แล้วกลับมาลงเรือออกจากท้ายเกาะ ๓ โมงครึ่ง มาแวะ คลองตะเคียนซื้อผ้า เวลาไปฝนก็ตก ลมหนาวพิกากจนหิวจึงรู้สึก จึงจอด ทำกับข้าวที่แพซุงใกล้คลองตะเคียน เป็นกับข้าวปัจจุบันมีปลาแห้งผัดไข่เจียว แกงกะทิ สำเร็จอาหารก็จืดอย่างอร่อย เพราะมอยอมอแกอยู่บ้าง แล้วออกเรือ หมายว่าจะแวะวัดพนัญเชิง แต่ฝนไม่หยุดจึงเลยขึ้นมาเกาะลอย พอถึงที่ฝน ก็หาย อาน้ำแล้วลงเรือเล็ก ขึ้นไปทางคลองเพี้ยดชื่อของตามร้านตามแพ แล้วกลับมาเข้าในคลองเมือง ไปจนแพช่างทองนอกคานักแพแล้วจึงได้กลับกำ ไม่ได้ขึ้นอยู่บนเรือน เขาเลยแพมาจอดให้อยู่ที่หน้าเรือนกรมมรุพงศ์^(๑)

วันที่ ๓๐ เข้า ขึ้นไปถ้ำยรูปบนสะพานและบ้านกรมมรุพงศ์ แล้ว ลงเรือไปขึ้นสะพานวังจันทร์ คูตลาด เลียบ่อน* เสียอยู่ข้างจะซัวไปสักหน่อย ลงเรือจากตลาดแวะซื้อของที่ตลาดเรือสี่แยก แล้วขึ้นมาตามแควป่าสัก แวะ กินข้าวกลางวันที่พระนครหลวง⁺ ถ้ำยรูปและทำกับข้าว กำลังกินฝนตก วันนี้น้ำมาก มีฟ้าร้อง ตามพื้นน้ำที่รก แต่ที่สร้างขึ้นใหม่สำหรับพระจันทร์ลอย แล้วสำเร็จ ถ้ามีสมภารที่ขยันจริง ๆ จะรักษาไปได้หลายปีแม้ว่าเช่นนี้น้ำจะไม่อยู่ได้นาน ลงเรือกำลังฝน ออก ๒ โมงครึ่ง ฝนมาหายเกือบถึงศาลาลอย ถึงเวลา ๔ โมงเศษ ศาลาลอยนั้นไม่มีพื้น ถ้ำยรูปแล้วจึงได้อาน้ำ

(๑) คือคานักสะพานเกลือ ซึ่งกรมขุนมรุพงศ์เคยประทับเมื่อเป็นสมุหเทศาภิบาล แต่เวลานั้น ย้ายไปสำเร็จราชการมณฑลปราจีน ฯ แล้ว

* เลียบ่อน-แต่ก่อนนี้มีบ่อนสำหรับเล่นการพนัน เช่น ถั่ว โป ประจำทุกตลาด โปรดเกล้าฯ ให้ เลิกไปที่ละแห่งสองแห่งจนหมดสิ้นในรัชกาลที่ ๕

+ พระนครหลวง - ซากวัดเก่าซึ่งสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง นับว่าสร้างตามแบบ พระสุปแห่งหนึ่งในพระนครหลวงแห่งประเทศกัมพูชา จึงเรียกว่าพระนครหลวงด้วย

วันที่ ๓๑ เช้า ๓ โมงออกเรือ แวะที่ท่าเจ้าสนุก^(๑) เขาอาจเห็นราก
กำแพงและพระที่นั่ง คงจะเป็นหลังยาวตามแบบ มีป้อมอยู่แห่งหนึ่งลึกมาก
ก่ออิฐถือปูนลงไปจนตลอด แต่มีรอยชักอิฐอยู่ในระวางกลาง กู้กันว่าเป็น
กำแพงข้ามป้อม ป้อมนั้นใช้ได้ทั้งข้างหน้าข้างใน ดูยังไม่เห็นจริง เพราะเพิ่งจะ
ค้นพบขึ้นยังไม่ได้ตรวจให้ละเอียด ตรงท่าเจ้าสนุกข้ามเรียกว่าท่าเกยคือเป็น
ที่เกยประทับช้าง เวลาจะเสด็จพระบาทต้องลงเรือข้ามไปท่าเกย แวะถ่ายรูป
บางแห่ง มีสะพานจักรีเป็นต้น กรมมรา^{*}มาคอยอยู่ที่ ท.จ.ก.แล้ว^(๒) แวะ
พูดกันหน่อยหนึ่งขึ้นมาปลดเรือไฟที่วัดสดาง มีคนมาคอยขึ้นเรือตามเกย
แต่ไม่ต้องขึ้นเพราะฝน ๓ วันนี้พอที่จะให้น้ำขึ้นได้กินข้าวกลางวันที่วัดท่างาม
ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกกันว่า ท่าหลวง ซึ่งเรียกว่าท่าหลวงนั้นเกิดขึ้นใหม่ เพราะ
พระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จพระบาท ๒ ครั้ง ขึ้นที่ท่างามทั้ง ๒ ครั้ง เดิมจะ
แรมที่นี่แต่ตกลงข้ามเสีย เพราะใกล้จะให้ไต่วันมาก ขึ้นมาจนจะถึงเสาให้
ฝนตกมีลมมาข้างหลัง ยังเชื่อว่าจะหนีทัน แต่เพราะที่จอดเรืออยู่ถึงวัดสมุห-
ประดิษฐ์จึงหนีไม่ทัน ฝนตกหนักตั้งแต่ก่อนย่ำค่ำ ๑๕ นาที ตกหนักจนเวลา
๔ ทุ่มจึงได้เลยพราดต่อไปอยู่ข้างจะกันดารที่

วันที่ ๑ สิงหาคม เมื่อคืนนี้ที่ว่าฝนหยุด ๔ ทุ่มนั้นเป็นคำเท็จ กลับ
ตกใหม่หนักอย่างเดียวกันไปจน ๒ ยาม จึงพราไปจน ๗ ทุ่ม น้ำท่วมสะพาน
หาดค่อย ๆ หายไปจนลบ น้ำขึ้นสอเศษ ดวงน้ำฝนที่ที่ว่าการเมืองสระบุรีได้
๘ เซนต์ เขายังพราอยู่อีกจนสายจึงได้หายสนิท ลงเรือมาดเรือโมเตอร์อมรไอศด

(๑) คำหนักท่าเจ้าสนุกสร้างแต่ครั้งกรุงเก่า พระยาโบราณฯ เพิ่งค้นพบก่อนเสด็จไม่ช้านัก

* กุ-เป็นคำแผลง หมายความว่ากล่าวเกินจริงไป (ดูคำอธิบายเลขที่ ๑๗๕ หนังสือพระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ)
+ กรมมรา-พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ (ในรัชกาลที่ ๖ เป็นกรมพระ)
ทรงเป็นผู้ริเริ่มสร้างทางรถไฟเล็กเดินระหว่างท่าเรือกับพระพุทธบาทจังหวัดสระบุรี

(๒) ท.จ.ก. หมายความว่าทุนจำกัด มาแต่ท้ายชื่อบริษัทรางพระพุทธรบาท ท.จ.ก.

ลากขึ้นไปตามลำน้ำ แวะถ่ายรูปเป็นตอน ๆ จนถึงแก่งม่วง ถ่ายเรือลงแก่ง
ขึ้นแก่ง ขึ้นถ่ายบนบกที่แก่งเพรียว แต่แก่งนี้น้ำขึ้นลบลึกลงเร็วมาก ล่องกลับ
ลงมาขึ้นบกที่บ้านพระยาสระบุรี^(๑) ตั้งแต่เสาให้ไปจนถึงแก่งเพรียวหย่อน
๓ ชั่วโมง ขึ้นดูที่ว่าการและตลาดที่จะพอเป็นเมืองขึ้นในภายหน้า มีถนน
ลงมาเสาให้ทาง ๒๐๐ เส้น กินข้าวที่บ้านพระยาสระบุรีแล้วลงเรือล่องมาเสาให้
ชั่วโมงเศษ อาบน้ำแล้วออกเรือกระบวนใหญ่เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ล่องลง
มาถึงท่าเรือทุ่มครึ่ง อยู่ใน ๔ ชั่วโมงเต็ม กรมมราแต่งโคมญี่ปุ่นหุ แต่พอถึง
ก็ฝนตกต้องสั่งให้เก็บ แต่เห็นจะไม่ตกมาก

วันที่ ๒ สามโมงเช้าขึ้นรถไฟกรมมราไปพระบาท ทางเรียบร้อยดีกว่า
แต่ก่อน ถนนลาดเต็มไป จนถึงฝนตกเรื่อยไปจนกระทั่งเดินขึ้นพระบาท
ทั้งฝน มีเหตุสำหรับเป็นสวัสดิมงคล^(๒) ในการต้องขลิบ* ๒ อย่าง คือม่าน
ที่กั้นกลางรถราวหลุดประการหนึ่ง อีกสักเส้นหนึ่งจะถึงรถหลังตกราง เลยต้อง
ลงไม่ถึงสะพาน มณฑปพระบาทหรือเครื่องบนลงหมด มุงสังกะสีไว้เหมือน
สวมหมวกแสลมเมื่อน้ำเกลียด ข้อที่แปลกนั้นคือเห็นต้นไม้ที่พระบาทใบเขียว
และต้นเล็กน้อยขึ้นรกผิดกับเทศกาลที่เคยโกร๋นเกร็น มีศาลาเมรุหลวง
ธุระการ^(๓) ปลุกอยู่ต้นทางเข้าไปหน้าหมุกฎิ ซึ่งเขาจัดเป็นที่พักกินข้าว
แปลกขึ้นใหม่หลังเดียว นอกนั้นคงเดิมถ่ายรูปออกจะทั้งฝนเกือบทั้งนั้น
แล้วกลับมากินข้าวที่ศาลาที่ว่าแล้ว กรมมราแจกแพรแถบพม่ากับดิน^(๔) ผู้ชาย

(๑) พระยาสระบุรี (ดิศ นามะสนธิ) ต่อมาเป็นพระยาวชิรดิศยารักษ์

(๒) ตั้งแต่เสด็จโดยรถรางพระพุทธรบาท เสด็จมีเหตุขัดข้องมาทุกคราว จึงดำรัสว่าเป็นสวัสดิมงคล
* ขลิบ - ขัดข้อง

(๓) เมรุสร้างเฉพาะหลวงธุระการกำจัด (เทียบ อัสวรักษ์) ที่วัดจักรวรรดิ ทำด้วยเครื่องไม้จริง
แล้วอุทิศถวายให้ไปสร้างเป็นศาลาที่พระพุทธรบาท

(๔) บริษัทรถรางพระพุทธรบาท ทำเป็นรูปพระพุทธรบาทด้วยอะลูมิเนียม สำหรับขายคนขึ้นพระบาท
ซื้อไปแขวนนาฬิกาเป็นที่ระลึกมักเรียกกันแต่ว่า “ดิน”

๓๘

มีมิดเงี้ยว ผู้หญิงมีอัปเงี้ยว รถม้าขึ้นชั่วโมง ๑ พักอยู่เกือบ ๓ ชั่วโมง กลับมาเรื่อยไม่ถึงบ่าย ๓ โมง ฝนหยุดหน้อยหนึ่งแล้วกลับตกอีก น้ำขึ้นแต่คืนนี้ท่วมร้านที่จอดเรือต้องยกพื้นอีกชั้นหนึ่ง ค่ำยาม ๑ มีละครนฤมิต* ในสะเตชั่นรถไฟ จัดโรงหรรแต่โปรแกรมเรื่องสั้นเวลา ตอนต้นเล่นหนุมานส่งวานริน นาง^(๑) ซึ่งเจ้าจอมมารดาเขียน* ต้นพะเน้าพะนิงอยู่นานจนเกือบ ๒ ยามจึงได้ลงมือเล่น ตอนของกรรมนรา เรียกชื่ออิสระแก้ตัว ไม่ทันถึงม่านต้องตัดป้นตัดปี แต่กระนั้นก็ ๒ ยามเลยมาก จนง่วงเต็มที ความคิดเห็นตอนแรกตั้งใจจะอวดรำงามร้องเพราะ แต่มันเบื่อที่เป็นลึงกับคนและยัดยาด ตอนหลังตั้งใจจะมีเกร็ดเข้าไปหรรในเรื่องมาก จึงชักให้ซ้ำ แต่ท้องเรื่องหลวมถ้าเล่นแต่ลำพัง เห็นจะดูไม่สู้ช้านัก

วันที่ ๓ เช้า ๒ โมง ล่องด้วยเรือใหญ่ นอนไม่ตื่นจน ๔ โมง จึงลุกขึ้นทำกับข้าว พอถึงเวลากินก็พอล้างกรุงเก่า แล้วไปสะเตชั่น บ่าย ๒ โมง ๔๐ เศษ ลงมาบางกอก เสนาบดีกระทรวงโยธา^(๒) ไปรับถึงสะเตชั่น บ่าย ๓ โมงเศษ ผู้รักษาพระนคร และเสนาบดีรับไปส่งเจ้าสาย^(๓) ที่บ้านชายแล้วกลับเข้าในวังแขกเมืองพร้อมแล้ว กลับเข้าไปอาบน้ำ แต่งตัวเครื่องยศเสื้อสักหลาด ออกรับต้นไม้เงินทองเมืองไทร เมืองปะลิส เมืองสตูลแล้วกลับเข้าดูห้องในพระที่นั่งนอนเหนื่อย ๆ กินของว่าง หมายถึงจะออกประชุม ๕ โมงเศษ^(๔) ได้โทรเลข

*ละครนฤมิต— ละครของกรมพระนคราธิปฯ ทรงจัดการให้ฝึกหัดขึ้นในสมัยนั้น โรงสำหรับเล่นอยู่ในวังของพระองค์ท่านที่ถนนแพร่งนรา ในพระนคร เรียกว่าปรีดาลัย

(๑) นางละครคนนี้ชื่อซ้อย ต่อมาเป็นตัวเอกของละครปรีดาลัยเวลาเมื่อเสด็จฟังหัดขึ้น

* เจ้าจอมมารดาเขียน—เจ้าจอมมารดาของกรมพระนคราธิปฯ ท่านเคยเป็นละครหลวง ตัวเอกในรัชกาลที่ ๔ มีความสนใจในนาฏศิลป์เป็นอย่างยิ่ง เป็นผู้ฝึกละครของคณะละครนฤมิต และละครอื่น ๆ อีกมาก

(๒) พระยาสุขุมนัยวินิต คือ เจ้าพระยายมราช

(๓) พระวิมาดาเธอกรมพระสุทธาสินีนาฏ ตามเสด็จลงมารับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ จะเสด็จกลับจากยุโรปในวันนั้น

(๔) ประชุมเสนาบดี

พระยาบำเรอภักดิ์^(๑) ว่ารถพิเศษปากน้ำจะถึงย่ำค่ำเศษ จึงนัดเลื่อนกันใหม่ ไปรับส่งแล้วจึงจะกลับมาประชุม จนเวลา ๒ ทุ่มพอจะขึ้นรถ ได้โทรเลข มาใหม่ว่าติตรถธรรมดา จะถึงต่อทุ่ม ๔๐ จึงได้พากันขึ้นหอบประชุม มีเวลา ชั่วโมง ๑ เศษเล็กน้อย มีเรื่องสำคัญหลายเรื่องต้องรีบรัดและได้สั่งการให้ สำเร็จ จนอีก ๑๕ นาทีถึงกำหนด จึงได้ไปสะเตชั่นเลยไม่ทันรถ^(๒) มาถึง เสียก่อน ๔ - ๕ นาที แล้วยังต้องคอยพวกในที่ประชุมซึ่งไปภายหลังจน พร้อมกันแล้ว จึงได้กลับบ้านได้เลี้ยงกัน ๒ ทุ่ม ยามเศษออกไปสะเตชั่นสามเสน ขึ้นรถไฟกลับมาบางปะอิน ซายมาด้วยแต่สุริยง^(๓) อยู่บางกอกถึงเกือบ ๕ ทุ่ม จอดเรือที่แพพระยาสุรสีห์^(๔) ซึ่งเลื่อนขึ้นมาไว้ได้สะพาน แล้วยังมีพวก สหายหลวง^(๕) มาเลี้ยงขนมจีน เลี้ยงหมี่ แต่ดึกเสียเต็มทีอึดด้วย แจกหีบเงิน และผ้าห่ม วันนั้นนอนดึก

วันที่ ๔ นอนดึกตื่นสาย และท้องไม่สู้ปกติ กินข้าวกลางวันแล้วจึง ได้ออกเรือบ่ายโมง ล่องลงมาเลี้ยงเข้าแถวสี่กุก ทำหนังสือไปบางกอก ฝนตก เรือมาจนเวลาเย็นมีพายุ หางเสือเรือไม่กินน้ำ ปั่นจะไปต่อไปก็เห็นว่าฝนตก ไม่หยุดและจะมีดคำ จึงจอดนอนที่วัดสี่กุก เวลาบ่ายกินข้าวต้มเวลาหนึ่ง วันนี้ จันทรูปราคา เห็นไม่ได้เพราะฝนตกจนหมดเวลา ที่วัดนี้มีมณฑปอยู่ตรงเรือจอด แต่ยังไม่รู้ว่าอะไรอยู่ในนั้น น้ำขึ้นมากน้ำท่วม จะขึ้นบกถึงต้องใช้เรือ

วันที่ ๕ เช้าโมง ๑ น้ำลดสะพานเดินได้ ขึ้นไปถ่ายรูปในมณฑปที่พูด เมื่อวานนี้ มีพระป่าเลไลยก์และรูปเจ้าอธิการวัดบางปลาหมอ ที่เขาเรียกใน

(๑) พระยาบำเรอภักดิ์ (เจิม อมาตยกุล) ภายหลังเป็นพระยาเพชรพิชัย

(๒) คือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์

(๓) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยงประจวบพันธุ์ (กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส) เสด็จกลับ มาจากยุโรป

(๔) แพแห่งนี้ เดิมเจ้าพระยาสุรสีห์สร้างเป็นที่อยู่ เมื่อเป็นเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก รับซื้อมา เป็นของหลวง

(๕) พวกสหายหลวงนี้ มักคำรัสเรียกว่าเพื่อนคัน คือพวกชาวบ้านที่ทรงคันเคย

๔๐

คำจารึกแต่ว่าพระอาจารย์วัดฯหมอ^(๑) รูปร่างหน้าตางามขนาดเท่าตัว ท่านอาจารย์คนนี้เป็นหมอรักขาบ้า ว่าเป็นพระญาติสมเด็จพระปวเรศ เพราะเดินขึ้นไปไม่มีใครได้พระเจริญพร^(๒) (โดยไม่รู้จัก) ออกเรือ ๒ โมงเช้า วันนี้ได้เทศา^(๓) ลงเรือมาด้วย รู้ตำบลมาก ๕ โมงเช้าถึงบ้านตาช้าง^(๔) หมั่นปฏิบัติทท-ภูวนาถ ทั้งผิวทั้งเมียและลูกลงมาเดินอยู่ที่ท่าน้ำ คาดปะรำแต่สะพานตลอดจนถึงบันไดเรือนปูพรม ทางบนเรือนนั้น หอที่ปลูกใหม่สำหรับรับเสด็จแต่งหุอย่างกฐิพระคือตติณาทิกาทูกเสา ๑๒ เรือน ตติรูป มีพระรูปและรูปพระสมเด็จพระวันรัตเป็นต้นเขากวาง ตู้ถ้วย กระจกเงาเป็นต้น มีถ้วยชา หีบหมากเงิน เขียนหมากชา ก็พอกินหมากก็กินได้ ผู้คนญาติแน่นหนา ลูกแต่งตัวเต็มยศ ปุกปุยเต็มที ที่จริงทำให้เรือนนั้นสบายขึ้นมาก แต่ร้อนจัดสู้โรงที่เคยทำครัวแต่ก่อน ซึ่งแกย้ายไปปลูกห่างเรือนออกไปนั้นไม่ได้ คราวนี้พื้นเต็มเรียบร้อยแต่โรงนั้นก็โรงเท่านั้นเอง มีปลูกขึ้นใหม่หว่างเรือนและโรงที่ทำครัวหลังหนึ่ง มุงกระเบื้อง รอดปิดกระดาน เสาว่าเป็นโรงพิธีฉลองตรา มีหนังสือถวายพระราชกุศลหรือใบอุทิศถวายเรือนฉบับหนึ่ง ว่าได้ลงทุนฉลองตราสิ้นเงิน ๔,๐๐๐ บาท ฉลองพระไล^(๕) ลูกด้วย มีงาน ๗ วัน คนแน่นหลามไปหมด

(๑) อาจารย์วัดบางปลาหมอองค์นี้ ชื่ออาจารย์สุน

(๒) เจริญพร-เป็นคำที่พระสงฆ์พูดกับคฤหัสถ์ที่เป็นสามัญชน ถ้าสำหรับพระเจ้าอยู่หัวหรือพระราชวงศ์ควรใช้ “ถวายพระพร” ทรงพอพระหฤทัยที่พระเจ้าพระองค์ท่านไม่ได้ จึงทรงไว้ว่าได้พระเจริญพร

(๓) เทศา คือพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชคุปต์) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า

(๔) นายช้างคนนี้ได้ทรงคุ้นเคยในคราวเสด็จประพาสครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เสด็จไปแวะที่บ้านนายช้างกับนางพลับภรรยาไม่รู้จัก แต่ต้อนรับเสด็จให้ทรงสำราญพระราชหฤทัย ประพุดคิดหัวเหมือนฉันทมิตรสหายที่เสมอกัน ต่อเสด็จกลับมาแล้วนายช้างนางพลับจึงได้รู้ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งเป็นหมั่นปฏิบัติททภูวนาถ เป็นคนโปรดมาแต่ครั้งนั้น เรื่องพิสดารของนายช้างปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุประพาสต้นครั้งแรก

(๕) พระไล บุตรนายช้างนางพลับ ได้ลงมาบวชอยู่วัดเบญจมบพิตรแล้วได้เป็นเปรียญ

จนเขาพากันว่าจะเกิดเหตุแต่ก็ไม่มีอะไรจนตลอดงาน มีี่เกมี่เพลงและอะไร
อีกอย่างหนึ่ง เรือนที่ทำถวายนี้นลงทุน ๑,๕๐๐ บาท เสร็จการปราศรัยแล้วก็
ลงไปทำครัว นางลูกสาวแกงไก่ ยายพลับแกงบะฉ้อ แก่ซึ่งมีผู้ใส่น้ำปลาครั้งก่อน
แต่เสียดยายพลับเบาไปไม่จำเหมือนครั้งก่อน ตาข้างว่าคราวนี้สนุกกว่า
คราวก่อน แต่ยายพลับว่าคราวก่อนสนุกกว่าคราวนี้ ได้ให้หีบเงินตรา จ.ป.ร.
ยายพลับ นายช่างลูกกระดุมเงินลงยาใหญ่ นางลูกสาว ๒ คน ผ้าห่มมีหนังสือ
ชื่อ อ้ายเจ็กขันชองบุหรีเงิน พาลูกเจ็กขันมาขอชื่อ เป็นผู้ชายน่าเอ็นดูดี ให้
ชื่อเจอ ถ่ายรูปเรือนและทั้งครัว บ่าย ๒ โมงเศษได้ออกเรือ ตาข้างตามส่งถึง
ป่าโมก สะพานป่าโมกทำสูงน้ำมาก เดิมคิดว่าจะไปให้ถึงอ่างทองเสียทีเดียว
แต่เห็นเวลาบ่าย ๔ โมงแล้ว ถ้าจะไปคงจะถึงย่ำค่ำเลย จึงหยุดที่ป่าโมก
หม่อมอมรวงศ์^(๑) มาคอยอยู่มีราษฎรมามากเหมือนเทศกาลไหว้พระ แต่
ถามดูก็ได้ความว่านัดกันมารับเสด็จเท่านั้น ขึ้นถ่ายรูปและนมัสการพระตามเคย
มีเรื่องแปลกที่มาได้พบตัวจริงของผู้ที่ได้เคยพูดกับพระนอนซึ่ง
เจ้าคณะได้บอกลงไปหลายเดือนมาแล้ว เรื่องคราวนั้นคืออำแดงคนหนึ่ง
เป็นหลานพระครูป่าโมก มารักษาอุโบสถอยู่ที่วัดนี้ในกาลปักขีโคปักขีหนึ่ง
เวลานั้นสัปบุรุษพากันรับเพลตามภาษาเขาเรียก อยู่ที่วิหารเขียนแต่นางหลาน
พระครูคนนี้ไม่รับเพล ด้วยมีความวิตกว่าลุงเจ็บ จึงไปบอกกับหลวงพ่อก็คือ
พระนอน ขอให้ช่วยรักษา นางนั้นตกใจมากที่ได้ยินเสียงพระนอนนั้นพูดตอบ
ออกมา แต่มิได้ตอบทางพระโอษฐ์เสียงก็องออกมาจากพระอุระ ดังได้ยินจน
นอกโบสถ์ บอกตำรายา ถามนางนั้นก็อดเอื้อนไปว่าจำไม่ได้หมด จำได้แต่ใบเงิน
ใบทอง พระครูรับว่าจะให้เพราะได้จดไว้ ยานั้นไปรักษาลุงหาย ได้แจ้งความ
ให้พระครูทราบ พระครูไม่เชื่อพอประจวบเกิดพระสงฆ์เป็นอหิวาตกโรค
จึงได้ไปลองพูดดูบ้างก็ได้รับคำตอบทักทายปราศรัยเป็นอันดี จนถึงว่าอยากพูด

(๑) หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร ณ อุรุยา) ผู้ว่าราชการจังหวัดอ่างทอง ต่อมา
ได้เป็นปลัดมณฑลอีสาน ไปป่วยถึงอนิจกรรมในราชการ

๔๒

กับพระครุमानานแล้ว เป็นต้น แต่นั้นมาพระครูได้รักษาไข้เจ็บบัวยานั้น เป็นอะไร ๆ ก็หาย ห้ามมิให้เรียกขวัญข้าวค่ายา นอกจากหมากคำเดียว และไม่ใช่พูดแต่ ๒ ครั้งเท่านั้น พูดเนื่อง ๆ มา พระครูจึงได้บอกลงไปยัง เจ้าคณะและกระทรวง ผู้ที่ได้ฟังพระพูดนั้นไม่ต้องเฉพาะว่าคนเดียว พระฟัง พร้อมกัน ๑๕ รูปก็ได้ ให้นำคนนั้นลองพูดกับพระ ก็เห็นจะขาดกรรมประจักษ์* จึงไม่ได้ตอบกลับลงมามีเด็กมากอด ได้ให้เสมา ตกคำจึงมีพายุฝนและฝนตกพรำ ไม่มาก พระครูส่งจดหมายที่เตรียมไว้จะให้หมื่นภูวราชกุมารเรื่องพระพูดและ คำรายา ในเนื้อความที่พระครูกล่าวนั้นไม่ยืนยันว่าพระพุทธรองค์พูด เป็นคิดเห็น ว่าผีสาธเทวดาที่สิงอยู่พูด ยานี้ก็เป็น ๒ ขนาน ขนานหนึ่งเข้าไปสั้มไบมะกา เป็นยาปิด ขนานหนึ่งเข้าไปมะตูมเป็นยาคุม

ลิขิตพระครูป่าโมกขมุณี

(ลิขิตฉบับนี้ พระครูป่าโมกขมุณีเตรียมไว้ถวายสมเด็จพระบรม โอรสาธิราช เมื่อคราวเสด็จกลับจากมณฑลพายัพ แต่เสด็จหาได้เสด็จประทับ ที่วัดป่าโมกไม่ ลิขิตฉบับนี้จึงยังตกค้าง)

ที่วัดป่าโมก

วันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๔

ลิขิตพระครูป่าโมกขมุณี วัดป่าโมก เมืองอ่างทอง ขอถวายพระพร
ยังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงทราบ

* กรรมประจักษ์...พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เคยทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวง ต่างพระองค์ทางภาคอุดร ต่อมาเป็นเสนาบดีกระทรวงวัง แต่ในตอนนี้พ้นจากราชการแล้ว หากตาม เสด็จไปในฐานที่ทรงพระมหากรุณา พระองค์เป็นผู้มีพระนิสัยขลาดกระตือรือร้น โปรดทรงเล่นแปลก ๆ

๑. เดิมวันที่ ๑๐ ธันวาคม ศก ๑๒๔ ปีนี้ เวลาบ่ายประมาณ ๖ โมงเย็น พระโตอยู่ในวัดป่าโมก ป่วยเป็นไขหวัดตกโรค หมอรักษาก็ไม่บรรเทา ขณะนั้นอุบาสิกาเหลียนอยู่บ้านเอกราช แขวงป่าโมก เมืองอ่างทอง จึงมาขอยา ตั้งความสัตยาธิษฐานต่อพระพุทธไสยาสน์แล้วก็เอาใบไม้ที่สมมติว่าเป็นยานั้น เอามาต้มให้พระโตที่ป่วยนั้นฉันพระโตก็ฉันยาเข้าไป โรคของพระโตก็หาย สมประสงค์ พระโตที่ป่วยกับอุบาสิกาเหลียนนั้นเป็นลูกเป็นหลานกัน

๒. อุบาสิกาเหลียนมาแจ้งความต่ออาตมภาพ กับพระภิกษุสงฆ์ใน วัดป่าโมก ว่าพระพุทธไสยาสน์นี้ ท่านเป็นหลวงพ่อฉัน ฉันจะธุระนึกเอาอันใด ไปหาท่าน มีเสียงออกจากพระอุระมาเสมอ ๆ ท่านไม่ขัดฉัน อาตมภาพถาม อุบาสิกาเหลียนว่า เสียงพูดออกมาจากพระอุระพระพุทธไสยาสน์ได้จริงหรือ อุบาสิกาเหลียนตอบว่าจริงเจ้าข้า

๓. วันที่ ๑๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๔ เวลา ๖ ทุ่ม ๗ ทุ่ม เลิกประชุม อาตมภาพจัดให้พระสงฆ์ในวัดป่าโมกประมาณ ๑๐ รูป คฤหัสถ์ ๕ คน ศิษย์วัด ด้วย รวมพระสงฆ์คฤหัสถ์ศิษย์วัดประมาณ ๓๐ คน พวกกันไปที่พระวิหาร พระพุทธไสยาสน์ อุบาสิกาเหลียนก็ไปด้วย ขณะนั้นอาตมภาพจึงให้พระสงฆ์ จุดโคมไฟให้แสงสว่างทั่วไปในพระวิหารนั้น อาตมภาพได้ให้พระสงฆ์ตรวจดูว่า จะเป็นผู้ใดทำกลมารยา เร้นซ่อนเข้ามาพูดกับอุบาสิกาเหลียน กล่าวที่อุบาสิกา เหลียนจะเป็นคนเท็จทุจริต พระสงฆ์ก็ตรวจดูตามทาง คือพระวิหารและฝาผนัง องค์พระทั่วไป ก็ไม่เห็นมีคนที่เข้ามาแอบแฝงอยู่ในที่นั้นได้ แล้วอาตมภาพ จึงให้พระสงฆ์ปิดประตูพระวิหาร และให้รักษาคอยสอดแนมดูอยู่ในพระวิหาร ทั่วไป เป็นเหตุที่ไม่เชื่อคำอุบาสิกาเหลียน หวังใจจะจับเท็จอุบาสิกาเหลียน

๔. อุบาสิกาเหลียน ๑ อาตมภาพและพระสงฆ์ ๑๐ รูป คฤหัสถ์ชาวบ้าน ศิษย์วัดรวม ๓๐ คน พวกกันเข้าไปในพระวิหารพร้อมกัน มีแสงไฟสว่างทั่วไป ไปนั่งอยู่ที่ตรงพระพักตร์พระไสยาสน์ห่างประมาณ ๔ ศอก อุบาสิกาเหลียน

๔๔

จุฑารูปเทียน เอาใบพลู ๑ ใบ ทาปูนพับ ๔ เหลี่ยม หมาก ๑ ชีก ยาสูบใส่พานบูชา แล้วออกอุทานว่าจาตั้งอธิษฐานว่าดัง ๆ พยานที่ไปก็ได้ยินในคำอธิษฐานนั้น ว่านิมนต์หลวงพ่อกุญชรในพานนี้ไปฉัน ให้พระครูปาโมกขมุนีดูประมาณ ๒ นาที หมากที่อยู่ในพานก็หายไป อาตมภาพกับพยานได้เห็นอัศจรรย์ชั้นแรกแต่จิตนั้นไม่เชื่อ แล้วอาตมภาพถามอุบาสิกาเปลี่ยนว่า นี่ฉันจะพูดด้วยได้หรือไม่ได้ อุบาสิกาเปลี่ยนก็ร้องขึ้นว่า นิมนต์หลวงพ่อพูดกับท่านพระครูจะได้หรือไม่ได้ ขณะนั้นได้ยินเสียงปรากฏอยู่ที่พระอุระ สำเนียงกระแสดเสียงตอบว่าได้

๕. ขณะนั้นอาตมภาพก็ยกมือขึ้นนมัสการ ร้องเรียกหลวงพ่อกำราบ ๓ มีเสียงปรากฏออกจากพระอุระตอบว่าเรียกทำไม อาตมภาพได้สวนต่อไปถามหลวงพ่อในสมัยนี้หลวงพ่อกับมีความสุขสบายดีหรือ ตอบออกมาว่าสบาย แล้วอาตมภาพถามว่า หลวงพ่อสบายแล้ว หลวงพ่อให้มีความสุขสบายแก่ผมบ้างไม่ได้หรือ เสียงตอบว่าพระครูก็เป็นสุขสบายอยู่แล้ว อาตมภาพถามว่าจะให้เป็นสุขสบายขึ้นไปยิ่งกว่านี้จะได้หรือไม่ได้ ตอบว่าไม่ได้ อาตมภาพถามว่า เหตุใดจึงไม่ได้ ตอบออกมาว่าเดือนยี่กับเดือน ๕ จะเกิดเป็นโรคหิวาตกโรคแล้วอาตมภาพถามว่า ส่วนที่เกิดโรคหิวาตกโรคทำไมจึงทราบได้ พุทฺธยาจะไม่ทราบบ้างหรือ ถ้าทราบยาได้แล้วบอกให้ท่านแก่มหาชนคนทั้งหลายทั้งปวงสืบไป ตอบว่าไม่ต้องรับประทานยา อาตมภาพถามว่าไม่รับประทานยาจะรับประทานอะไรจึงจะหาย ตอบว่ารับประทานน้ำมันดีก็หาย อาตมภาพถามว่าเดือนยี่กับเดือน ๕ ยังอยู่อีกหลายราตรีจะคิดเวียนเทียนถวายจะชอบหรือไม่ชอบ ตอบว่าชอบ ถามว่าจะทำข้างขึ้นหรือข้างแรม ตอบว่าให้ทำข้างแรม ถามว่าเครื่องดนตรีนั้นจะต้องใช้หรือไม่ต้องใช้ ไม่ตอบ อาตมภาพถามว่าหรือจะไม่ชอบ ชอบแต่ดอกไม้ธูปเทียนเวียนเทียนเท่านั้น ตอบว่าฮือ แล้วอาตมภาพได้สวนถามต่อไปว่า ทีมหาชนมาเวียนเทียนและที่จะมาขอน้ำมันไปรับประทาน ตั้งแต่เดือนอ้ายไปถึงเดือนยี่และ

เดือน ๕ ที่จะเกิดโช้อหิวดกโรคนั้น ถ้ากินหนเดียว ครั้งเดียวจะคุ้มไปถึงได้หรือไม่ได้ ตอบว่าได้ พยานพระและคฤหัสถ์ก็ได้ยินที่มานั่งประชุมฟังเสียงพูดเป็นอัศจรรย์ ได้ยินทั้งพระภิกษุสงฆ์และคฤหัสถ์ ได้ยินทุก ๆ คนเป็นอัศจรรย์ชั้นปฐม ถึงได้ยินเสียงปรากฏดังนี้ อาตมภาพยังไม่เชื่อแท้ ยังมีความสงสัยอยู่ว่าจะเป็นเสียงภูตปิศาจหรือเทวดา หรืออารักษ์เทวดาและอมนุษย์พูดแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง อาตมภาพไม่เห็นตัวได้ยินแต่เสียงอัศจรรย์จากพระอุระพระพุทธรูปไสยาสน์ดังนี้ สิ้นเวลาวันปฐม

๖. ต่อมาวันที่ ๑๖ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๔ เฟลา ๔ ทุ่ม อาตมภาพพระสงฆ์ ๑๕ รูป คฤหัสถ์ ๒๐ คน อุบาสิกาเปลี่ยนด้วย พวกกันเข้าไปในพระวิหาร ตรวจไปดูในพระวิหารมีแสงไฟสว่างตามที่ตรวจดูมาแต่เดิมก็ไม่เห็นผู้คนผู้หนึ่งผู้ใดที่เข้ามาแอบแฝงเร้นซ่อนบังกายอยู่ในพระวิหาร และองค์พระพุทธรูปไสยาสน์ตรวจทั่วไป พร้อมด้วยพระสงฆ์คฤหัสถ์พากันจุดธูปเทียนนมัสการบูชาปิดประตुरายกันอยู่ทั่วไปในพระวิหาร คอยดูคนทุจริต อาตมภาพนั่งอยู่ที่ตรงพระพักตร์พระพุทธรูปไสยาสน์ อุบาสิกาเปลี่ยนก็ร้องขึ้นดัง ๆ ว่าหลวงพ่อ เสียงดังออกมาจากพระอุระว่าฮือ คำตอบก็ดังปรากฏออกมาว่า อยากจะพูดกับพระครูบาโมกขมุณีอีก ขณะนั้นอาตมภาพก็ถามว่า ผมจะทำร้ายสังกะสีดาข่าย ทำเป็นรั้วกันในรอบองค์หลวงพ่อ หลวงพ่อก็จะชอบหรือไม่ คำตอบว่าชอบ คำถามก็รับว่าจะทำถวาย อาตมภาพถามว่า เดิมหลวงพ่อยู่วิหารเก่าที่ฝั่งมรรคา อยู่เคียงศาลาโรงธรรมหรือกุฏิกระผมขึ้นไป เพราะเจ้านายเสด็จไปมา ตรัสถามวิหารเก่าอยู่ที่ไหน กระผมเพิ่งทูลข้องขัด ถ้าจะถามเดิมตอบว่าอยู่เมืองลาว อาตมภาพถามว่าเมืองลาวที่อยู่ไหน สมมติเรียกว่าเมืองอะไร คำตอบก็ไม่มีปรากฏออกมา อาตมภาพถามว่าเหตุใดจึงได้มาอยู่วัดป่าโมกได้ ตอบว่าลอยน้ำมา ถามว่าลอยน้ำมาพะปะอยู่ที่ไหน ตอบว่าถ้าอยากจะรู้แล้วให้เข้าไปแต่พระครูองค์เดียว

๔๖

จะเล่าของเก่าให้ฟังทั้งสิ้น ตอบว่าจะพูดให้เสียงดังจะไม่ให้กลัวด้วย อาตมภาพได้สวนต่อไป ถามว่ากระผมซ่อมแซมปฏิสังขรณ์ปิดทองให้เป็นที่งดงามกว่าแต่ก่อน ดังนี้หลวงพ่อก็จะชอบหรือไม่ชอบ คำตอบว่าชอบคล้ายกับหัวเราะด้วย อาตมภาพกับพยานพระสงฆ์และภิกษุสงฆ์มีชื่อที่ได้ยินได้ฟังได้ทราบเหตุที่เป็นอัศจรรย์บังเกิดขึ้นในวัดดังนี้ อาตมภาพได้ทำรายงานไว้ลอกคัดถวายพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมทรงทราบ ขอบุญบารมีพระเดชพระคุณเป็นที่พึ่ง เพราะเป็นการอัศจรรย์ จะเป็นเสียงภูตปิศาจหรือเทพารักษ์ อมนุษย์อย่างใด ก็ยังไม่เชื่อแท้ เป็นเสียงเลื่อนลอยไม่เห็นตัวเห็นตน มีเสียงพูดดังออกมาจากพระอุระพระพุทธรูปไสยาสน์ดังนี้

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด

ขอถวายพระพร

พระครูป่าโมกขมุณี

ใบส้มโอ ๑ ใบโคนที่สอ ๑ ใบมะกรูด ๑ ใบเงิน ๑ ใบทอง ๑ ใบมะขาม ๑ ใบมะนาว ๑ รวม ๘ สิ่งนี้ เป็นยาต้ม

ต้องลงคุณพระ ลงด้วยพุทธรูปคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ และสักกัตวาจนจบบท พุทธรูปห้องต้นนั้นลงกระดาษาปิดปากหม้อ และธรรมคุณ สังฆคุณ สักกัตวานี้ ลงใส่กระดาษาไว้ก้นหม้อ ต้มแล้วรับประทานครั้ง ๑ รุ่งราตรีหน้าแล้วเอากระดาษาที่ปิดปากหม้อใส่ลงใน หม้อต้มเขียวไปกับยา

เมื่อเวลาจะประกอบยานี้ จุดดอกไม้ธูปเทียนแล้วระลึกถึงเจ้าของยาเมื่อรับยาบอกว่า เป็นโรคสิ่งนั้นสิ่งนี้ แล้วจึงรับ

ขวัญข้าวหมาก ๑ คำ หากคล้ายกับเมี่ยงลาวพันลำสี่สามเปลาใส่พานแขวนไว้สูง ๆ

ถ้าหายโรคแล้ว หมากคำนั้นต้องส่งขวัญข้าว เกษนั้นแห้งเสียแล้วหาอื่นแทนก็ได้ แต่ต้องหาเหมือนกับยั้งที่ตั้งขวัญข้าวไว้

เมื่อพระอาพาธเป็นไข้อหิวาตกโรคนั้น ได้ยาคหานันนี้บริโภคนัย
ใบขนุน ๑ ใบเข็ม ๑ ใบบานไม่รู้โรยขาว ๑ ใบมะตูม ๑ รวม ๔ สิ่งเป็น
ยาต้ม

ยา ๒ ขนานนี้ปรุงเสมอภาค

วันที่ ๖ เช้า ๒ โมงออกเรือ เช้า ๔ โมงถึงอ่างทองแวะที่ตลาดถ่ายรูป
และซื้อของบ้าง เลิกบ่อนเสียตลาดโรยไป ๑ ใน ๑๐ ไม่มากนัก ออกจากตลาด
ลงเรือมาดมาที่ที่ว่าการเมืองซึ่งย้ายขึ้นไปตั้งข้างเหนือหน้า โรงเลื่อยซึ่งอยู่ตรงข้าม
ฟากอันเริ่มทำเมื่อขึ้นไปเมืองเหนือ บัดนี้สำเร็จแล้ว ที่ว่าการเก่าเปลี่ยนเป็นที่พัก
สำหรับข้าหลวงตรวจราชการ ที่ว่าการใหม่ทำห่างแม่น้ำเข้าไปเป็นตึกงดงาม
แน่นหนาดี แต่ศาลยังคงเป็นไม้อยู่ ตรวจดูออฟฟิศและศาล ๒ แห่ง ทั้งถ่ายรูป
เสร็จแล้วจึงได้ลงเรือขึ้นที่บ้านข้าหลวง ซึ่งอยู่คนละฟากไกลขึ้นไป บ้านนี้
คือที่พลับพลาเมื่อครั้งไปเหนือ ซึ่งทำเป็นสวนบนฝั่งหลังที่จอดเรือ มีชื่อยามาก
เป็นที่อาศัยร่มได้ เรือขึ้นใหม่เป็นเรือไม้สวยดี กลับลงมาพักที่แพท่ากริ้ว
กินข้าวกลางวัน แผลนี้เป็นแพคราวพิษณุโลก บ่าย ๒ โมงออกเรือ บ่าย ๔
โมงเศษจอดที่ไชโย ขึ้นไปนมัสการพระแลถ่ายรูป มีคนมากทั้งตาแถมหา-
พุทธพิมพ์และมหาอิม^(๑) ซึ่งมาเป็นนายบ้านก็อยู่ด้วย เวลาพลบฝนตก

วันที่ ๗ เช้า ๒ โมงออกเรือจากไชโย ๔ โมงถึงวัดชลอนพรหมเทพา-
วาสของท่านพิมพ์ (อัน) ขึ้นถ่ายรูป มีพี่น้องท่านพิมพ์มารับมาก ต้นโพธิ์กิ่ง
ตอนวัดนิเวศน์ใหญ่โตงามดีมาก แต่เอียงไปข้างหนึ่งเพราะหลบต้นมะม่วง
อยู่ไม่ถึงครึ่งชั่วโมงออกจากวัดชลอน ขึ้นตลาดหมื่นหาญสนุกครีกครื้นกว่า
แต่ก่อน ตลาดนี้ติดได้เพราะเป็นท่าเกวียนมาแต่เมืองลพบุรี ทางแต่ทำนี้ไป
ถึงวัดไลโดยน้ำชั่วโมงหนึ่ง มีผักสดปลาสดมาขายจากลพบุรี แล้วเดินตั้งแต่

(๑) นายเกิด เปรียญ เมื่อบวชได้เป็นพระราชคณะที่พระมหาพุทธพิมพ์ภิกษุ เจ้าอาวาสวัดไชโย
มหาอิมนั้นเดิมบวชเป็นเปรียญอยู่วัดบูรณศิริ ฯ

ตลาดมาถึงที่ว่าการอำเภอ หยุดทำกับข้าวกินที่ตลิ่งหน้าออฟฟิศ โทรเลข
ยังไม่ทันถึง ๒ โมงลงเรือมาดขึ้นมาเข้าปากน้ำบางพุทรา ซึ่งเดี๋ยวนี้เรือเมล์
เดินได้แล้ว แวะที่ไร่พริกแล้วกลับขึ้นมาจอดที่เมืองสิงห์ใหม่ ขึ้นเดินบก
ถ่ายรูปจนถึงวัดสุตตลาด ที่ตลาดก็ดูกรีกกรีนดี แต่สู้อ่างทองไม่ได้ ที่ว่าการ
ต่าง ๆ ทำขึ้นใหม่บ้าง แต่เป็นไม้เล็ก ๆ แต่จนผู้ว่าราชการยังเป็นจวนพัง
โทรมเต็มที่ทำใหม่ยังไม่แล้ว ถนนดีแต่สำหรับไม่มีฝน ถ้ามีฝนที่จะเป็นโคลน
(ที่วัดข้างใต้เมือง) มีพระแก่เบา ๆ* อยู่องค์หนึ่ง กรมประจักษ์ตั้งให้เป็นพระครู
อุยพลามว่าได้เป็นผู้บังคับการพระบาทมงคลทิพยมงคลเทพก็รู้จัก มีเครื่อง
อยู่คงมาแจกทหารมาก เมื่อไปพบหมดเสียแล้ว พักทำครัวที่แพชุดพิษณุโลก
เหมือนกัน วันนี้มีกับข้าวดีมาก และฝนไม่ตก เป็นวันแรกตั้งแต่มา

วันที่ ๘ เช้า ๒ โมง ออกเรือ เขาเตรียมจะให้พักกลางวันวัดเวฬุวัน-
วัดยาราม แต่เห็นยังเข้านัก จึงได้เลยขึ้นมาจนถึงที่ว่าการอำเภอเมืองอินทร์
แวะจอดเรือที่นั่นถ่ายรูป ให้พระยาโบราณมาตรวจดูหน้าวัดปลาสุก ว่าจอดได้
เลื่อนเรือมาจอดหน้าวัดปลาสุก ๕ โมงเศษ วัดนี้เป็นที่พระครูอินทมนิอยู่ ชื่อใหม่
เรียกวัดสนามชัย ดูเป็นวัดโบราณมาก ต้นไม้ใหญ่แต่ฝีมือเลว ๆ เอาโบสถ์
เข้าไปไว้ในหมู่ไม้ลึกห่างน้ำมาก เดิมเข้าใจว่าหลังข้างในที่สุดซึ่งเป็นผนังติด
จะเป็นโบสถ์ แต่ไม่ใช่กลายเป็นวิหารไป เพราะอุโบสถนั้นเสาไม้รูปร่างเหมือน
การเปรียญ ตั้งต่อออกมาข้างหน้า มีหน้าพระเมืองสรรค์งามอยู่หน้าหนึ่ง
ปั้นพระองค์เป็นปูนต่อขึ้นไว้ ถ้ามได้ความว่าไปเอามาแต่วัดตรงข้ามฟาก
ได้บอกให้พระยาโบราณมาทำพระเศียร ทำกับข้าวในหมู่ต้นไม้ลานวัดข้าง
กุฏิ พระครูอินทมนินี้เป็นหมอแต่เป็นหมอยามากกว่าหมอเสกเป่า ชาวบ้าน
นับถือ ฟังดาผู้ใหญ่บ้านมาลือต่าง ๆ แก่ชื่อนูญ เดิมลือให้เป็นชื่อนูญลือ
เรื่องลือที่ ๑ นั้น คือว่าโหรถวายฎีกาว่าจะได้ผู้มีบุญ จึงได้เสด็จออกไปเมือง

* เบา ๆ - หมายความว่าไม่สู้จะมีสติบริบูรณ์ อย่างเดียวกับเบาเต้ง หรือไม่เต็มเต้ง

ตะวันตก ได้ถูกเงาะ^(๑) มาคนหนึ่งโปรดมาก ถึงจะทำอย่างไร ๆ ต่อหน้าขุนนาง
ก็รับสั่งไม่ให้ใครว่ากล่าวห้ามปราม การที่เสด็จมาครั้งนี้ เมื่อพิชัยมีใบบอกลงไป
ว่าเกิดต้นโพธิ์ขึ้นต้นหนึ่งใบขาวเป็นเงิน จึงได้เสด็จขึ้นมาทอดพระเนตรต้น
โพธิ์เงิน อีกนัยหนึ่งว่าจะมาตรวจสุขทุกข์ของราษฎร ห้ามไม่ให้กะเกณฑ์และ
อื่น ๆ กลับลงมาจากวัดป่าย ๒ โมง ๔๐ ออกเรือมาถึงอำเภอสรรพยา เวลา
ป่าย ๕ โมงเกินเล็กน้อย ท้าวเวสสุวรรณ คือพระยาอมรินทร^(๒) ลงมาคอย
อยู่แล้ว ที่นี้หุ้ขึ้นไปกว่าที่อื่นด้วยอดไม่ได้ ถึงตีรวแต่นวนกันและตามไฟ
ขึ้นเดินไปประมาณ ๒๐ เส้น ไม่มีอะไรที่จะฟังดูเลย กลับมาดูทหารชัยนาท
ซึ่งเจ้าคำรบ^(๓) พาลงมาเป็นนำดูกว่าอื่น ๆ ทั้งหมด เอาลงมารักษาการ ๕๐ คน
เวลาคำนับร้องเพลงสรรเสริญบารมีเรียบร้อย ได้ไปลองทักทายตั้งแต่นายสิบ
จนลูกแถวพุดจากล่อง พึงจะกะขอรับเป็นทุกคน หน้าตายิ้มแย้มแจ่มใส
เหมือนคนคุ้นเคย เป็นคนหนุ่ม ๆ ทั้งสิ้น

วันที่ ๕ ระยะทางมากกว่าวันก่อน เป็นอันจะไปได้เพียงเมืองกำแพง-
เพชร^(๔) จึงคิดร่นตอนต้นนี้ที่เคยเห็นให้น้อยเข้า ออกเวลา ๒ โมงเช้าถึงวัด

(๑) ลูกเงาะคนนี้ คือนายกษัตริย์ เป็นลูกเงาะชาวเมืองพัทลุง ทรงเลียงไว้ในพระบรมมหาราชวัง
และตามเสด็จประพาสด้วยเป็นนิคย์

(๒) คือพระยารัตนกุลดุษฎีกิติ (จรัส รัตนกุล) เวลานั้นเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์
ซึ่งดำรงเรียกว่า ท้าวเวสสุวรรณนั้น เพราะเมื่อครั้งเตรียมการรับเจ้าต่างประเทศที่พระราชวังบางปะอิน
ครั้ง ๑ พระยารัตนกุล ฯ ยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองอ่างทอง พระยาพิสุทธิธรรมธาดา (สว่าง) ผู้ว่าราชการ
เมืองลพบุรี พระยาวิเศษชัยชาญ (ดิศ นามสนธิ) ครังยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองสระบุรี กับพระยา
ศรีสุทนต์ (เจิม บุนนาค) เมื่อยังเป็นผู้ว่าราชการเมืองสิงห์บุรี ทั้ง ๔ คนนี้ได้เป็นนายด้านทำการแต่ง
พระราชวัง มีพระราชดำรัสเรียกว่า “จุลโลกบาลทั้ง ๔” พระยารัตนกุล ฯ ได้รับสมมติเป็นท้าว
เวสสุวรรณ

(๓) พระองค์เจ้าคำรบ เวลานั้นยังเป็นหม่อมเจ้า ตำแหน่งนายพลผู้บัญชาการทหารบกมณฑล-
นครสวรรค์

(๔) มีพระราชประสงค์จะเสด็จประพาสหัวเมืองทางลำน้ำปิงตอนเหนือปากน้ำโพมาช้านาน แต่
ต้องหาโอกาสให้ได้ครวน้ำและเวลาปราศจากความไข้เจ็บ จึงได้รอมาราวนี้

๕๐

พระธาตุเวลา ๔ โมงเศษ พระครูอินทโมลี^(๑) จัดรับแข็งแรงถึงท่าปะรำเป็น
ฉนวน ผูกฉัตรและต้นกล้วย แต่ที่เก่งนั้นพระครูเองเดินออกไปบอกร้อง
วันทยาหัตถ์ให้ผู้ใหญ่บ้านและนักเรียนกำนัน ได้ถ่ายรูปและบูชาตามเคย
พระชัยนฤนาท^(๒) ออกความเห็นใหม่่ว่า ที่พระธาตุนี้ไม่ใช่เมืองชัยนาท
เพราะใกล้เมืองสรรค์นักร ระยะทาง ๔๐๐ เส้น ได้ไปค้นพบใหม่แห่งอื่นแล้ว
กำลังตรวจตราให้แนกกันอยู่^(๓) ที่วัดพระธาตุนี้เป็นทำนบกั้นน้ำห้วยกรด
ซึ่งอยู่ใกล้วัดให้ไปลงน้ำแพรก ของเขาชอบกลคืออยู่ เจ้าครองเมืองเหล่านี้
คงตั้งประจำแม่น้ำละองค์ คือน้ำสุพรรณองค์หนึ่ง น้ำแพรกองค์หนึ่ง น้ำชัยนาท
องค์หนึ่ง พระธาตุเห็นจะได้สร้างภายหลังเมื่อชักตระกูลสุโขทัยลงมาเป็นเมือง
ชั่วคราว ๕ โมงครึ่งออกจากวัดพระธาตุไปจุดที่ที่จัดไว้สำหรับให้แรม
ตรงที่ว่าการข้าม เพราะฟากตะวันออกร้อนนัก เขาเลื่อนแพมาจอดไว้ด้วย
ขึ้นทำกับข้าวและอาบนํ้า บ่าย ๒ โมงครึ่งได้ออกเรือ แวะที่โรงทหารขึ้น
ตรวจแถว และตรวจโรงซึ่งแล้วใหม่ คุณซึ่งเข้าใหม่ คนชั้นเกณฑ์คราวหลัง
นี้มีเล็ก ๆ มาก อายุ ๑๕ คูยงเด็ก กลับจากโรงทหารขึ้นมาถึงหน้าเขาธรรมามูล
๔ โมงครึ่ง ข้ามไปถ่ายรูปที่หาดตรงข้ามจนเย็นจึงได้ขึ้นเขาเรียไรปฏิสังขรณ์
ศาลาและวิหารขึ้นใหม่ แต่โบสถ์และพระเจดีย์ยังไม่ได้จัดการ ได้เข้าเรียไร
ด้วย เทศกาลไหว้พระ มี ๓ คราว คือ กลางเดือน ๖ กลางเดือน ๑๒ กลางเดือน
๓ กลางเดือน ๑๒ เป็นการประชุมใหญ่ ฝนไม่ตกมาหลายวันชาวบ้านนี้บน
วันนี้ฟ้าแลบแต่ไม่ตก

วันที่ ๑๐ ออกเรือ ๒ โมงเช้า มาถึงหน้าที่ว่าการอำเภอเมืองมโนรมย์
๔ โมงเศษ เขาเอาแพเล็ก ๆ มาจอดเรียงกัน ๓ หลัง แล้วทำนอกขานจนดู

(๑) พระครูอินทโมลี (ช้าง) ต่อมาได้เป็นพระราชาคณะที่พระอินทโมลี คงอยู่วัดนั้น

(๒) พระชัยนฤนาท (ม.ล. อัน เสนีวงศ์ ณ อยุธยา) ผู้ว่าราชการเมืองชัยนาท ต่อมาเป็นพระยา
ยอดเมืองขวาง

(๓) เมืองชัยนาทเก่าที่ว่านี้ ตรวจพบอยู่ได้วัดมหาธาตุลงมา คราวหลังได้เสด็จไปประพาส

เป็นแพใหญ่ดี ๕ โมงเช้าลงเรือมาดไปเข้าคลองสะแกกรังชั่วโมงเศษถึง เขายิมแพวัดไปจอดที่ที่เคยจอดแต่ก่อน ทำกับข้าวกินข้าวแล้ว ป่าย ๒ โมงเศษ ลงเรือขึ้นไปเหนือน้ำ หยุดถ่ายรูปแล้วขึ้นตลาด กราวนี้ถนนแห่งเดินดูได้ทั่วถึง ดูกรีกครั้นกว่าตลาดกรุงเก่ามาก กลับลงมาเรือแวะที่หน้าวัดโบสถ์พบพระครู จัน(๑) ครูหนึ่ง แล้วกลับมาโนรมย์ขึ้นเดินบนบกกรีกครั้นดีกว่าที่คาด เป็นอันมาก ที่ติดได้เพราะเหตุด้วยน้ำแล้ง พวกสะแกกรังต้องเดินมาซื้อ ในที่นี้ เพราะปากคลองปิด เข้าได้แต่เรือพายมา ๒ แจว

วันที่ ๑๑ มาถึงวัดพระปรารักษ์เหลืองเทียง พระครู(๒) ลงมาคอยอยู่ที่แพ ขึ้นบกทำกับข้าวแล้วดูเหยียบปลา(๓) กรมหลวงประจักษ์ฯให้เหยียบถ่ายรูป พบเจ้าพระยาเทเวศร์ ซึ่งมารักษาตัวอยู่ที่นี้ ดูเดินคล่องขึ้น ถามพระหมอแรก บอกว่าเป็นอัมพาต แต่เป็นมาเสียนานถึง ๓๕ ปี ครั้งเถียงว่าอัมพาตทำไม ถึงช้าเพียงนั้น ก็รับว่าอายันนั้นว่าเป็นใหม่นี้หายแล้วยังจะรักษาที่เป็นเก่า ต่อไปอีก เดินดูกุฏิและโบสถ์ที่ทำใหม่ ไม่มีสาระอะไรกลับลงมาเรือ อาบน้ำ เหยียบให้พระครูรดน้ำมัน(๔) อยู่ข้างจะเหว่ สบายมากมาชั่วโมงเศษถึงอำเภอ พยุหะคีรี มีพายูฝนตกประปราย ต่อฝนหายจึงได้ขึ้นจะไปพระบาทที่เขาสร้าง ขึ้นไ่วใหม่บนเขาเมื่อ ๒๐ ปีนี้ กลัวจะมีคจึงเดินไป แต่ที่ดันทางทางที่ไปเขานี้

(๑) พระครูสุนทรมุณี (จัน) เจ้าคณะใหญ่เมืองอุทัยธานี

(๒) พระครูพยุหานุสาสก์ (เงิน) เจ้าคณะเมืองพยุหะคีรี

(๓) เวลานั้นมีพระหมอมารับแต่เมืองเขมรรูป ๑ มาพักอยู่ที่วัดพระปรารักษ์เหลือง รักษาโรคเมื่อขัด ต่าง ๆ ด้วยวิธีเอายาทาที่ฝ่าเท้าของพระนั่นเอง แล้วเอาเท้าสนไฟถ่านให้ร้อนจัด เวลาเอามาเหยียบคนไข้ ตรงที่เมื่อยขบดังง่า กรมหลวงประจักษ์ฯ รับอาสาจะลองให้เหยียบ

(๔) พระครูพยุหานุสาสก์ (เงิน) มีเกียรติคุณในทางวิปัสสนา พวกชาวเมืองนับถือว่ารุดน้ำมัน ดีนัก

* เหว-ในที่นี้หมายความว่าปล้ม คือพระปล้มในการที่ทรงยอมให้ท่าน ถวายน้ำมัน คำนี้มีอธิบาย ละเอียดเป็นเลขที่ ๑๘๑ ในหนังสือพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

๕๒

เป็นทางไปขึ้นรถไฟ ตำบลเนินมะกอก ๑๒๐ เส้น มีคนขึ้นลงเสมอ แต่ไม่มี
สินค้านอกจากหมากพลู วันนี้รับหนังสือบางกอก

วันที่ ๑๒ เวลาเที่ยงถึงวัดบ้านเกาะ หยุดสำหรับกินข้าวได้ทำตามทาง
แล้ว ขึ้นบกพบสมภารอายุ ๘๗ ปี เกี่ยวจัดเหมือนสมเด็จพระพุฒาจารย์^(๑) ตาบอด
ข้างหนึ่ง แต่รูปร่างเปล่งปลั่งดี วัดใหญ่รักษาสะอาด มีตึกอย่างเก่า ๒ หลัง
ในโบสถ์จารึกว่า สร้างเมื่อศักราช ๑๑๕๕ มีของประหลาด แต่พระกระเจายืน
รูปร่างดี ได้ขอพระแล้วให้เงินไว้ให้สร้างเปลี่ยนใหม่ ต่อมาอีกชั่วโมงเศษถึง
นครสวรรค์ จอดแพที่หน้าว่าการ พบพระยาสุรสีห์ลงมาแต่เชียงใหม่ พระ-
ยาศรี^(๒) ขึ้นมาแต่กรุงเทพ ฯ นึกจะไปดูเรือแม่ปะแต่เรียกเรือไม่ได้ เลยขึ้น
บนบกถ่ายรูปที่ว่าการ ไปบ้านเทศาตุคุกและศาล วันนั้นนอนบนแพร้อนจัด
เพราะมีดฝนแต่ยังไม่ตก น้ำลด ๕ ศอกเพราะฝนขาด

วันที่ ๑๓ ไปตลาดปากน้ำโพ ขึ้นริมห้างจีนสมบุญ^(๓) ถ่ายรูปและ
ซื้อของ ไปจนถึงบ้านยายจูซึ่งเป็นที่สุดของตลาด เมื่อมาคราวที่แล้วมานี้เวลา
ไม่พอ ขึ้นแท่นนี้ไปลงท่าหน้าวัดโพธิ์ เพราะฉะนั้นได้เห็นครึ่งตลาดเท่านั้น
คราวนี้ได้เห็นตลอด ของขายเป็นของกรุงเทพ ฯ ของที่เจี้ยวเอามาขาย ถ้าเป็น
ผ้าก็แมนเซสเตอร์ทั้งนั้น ไม่ใคร่จะมีอะไรที่จะซื้อได้ ยายจูมาเชิญเสด็จถึง
กลางตลาด ด้วยความประสงค์จะให้ดูเห็ดซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเวลากำหนดว่าจะเสด็จ
ข้างจีนเขานับถือกันว่าเป็นมงคล ที่จริงไม่เคยเห็นโตอย่างนี้ พอเต็มอ่างเจี้ยว
ขนาดใหญ่ กลับมาเที่ยง ป้าย ๕ โมง ไปดูโรงทหารตั้งอยู่ต่อค่ายพม่าเก่า ปีนี้
เป็นปีที่ ๔ คนสำหรับแรกได้ออกบ้างแล้ว จึงเป็นการสงบเรียบร้อย ไม่มีการ
ตื่นตื่นอันใด การปลูกสร้างก็ร่วมเข้ามาแต่ยังไม่พอคนอยู่ คนประจำมณฑล

(๑) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เขี้ยว) วัดราชาธิวาส

(๒) พระยาศรีสหเทพ ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ต่อมาเป็นพระยามหาอำมาตย์

(๓) จีนสมบุญ เป็นพ่อค้าใหญ่อยู่ที่ปากน้ำโพ ต่อมาเป็นที่ขุนพัฒน์วานิช

๑,๒๐๐ เต็มอัตรา ปลุกต้นสักแล้วตรวจโรง เลี้ยงน้ำชาที่ที่ว่าการ แล้วกลับดูเรือแม่ปะที่จะเป็นเรือพระที่นั่ง เป็นเรือของลูกโตได้มาจากพระยาสุรสีห์^(๑) ทำเก่งเดินได้ตลอดลำอย่างโก้ เจ้าของขอให้ตั้งชื่อว่า “สุวรรณวิจิตร” มีเรือเก๋ง ๓ ลำ ของกรมดำรงลำ ๑ พระยาสุจริต^(๒) ลำ ๑ พระวิเชียร^(๓) ลำ ๑ เป็นเรือข้างใน แต่เรือที่นั่งจัดประทุนไว้ด้วยลำ ๑ เวลาค่ำฝนตกไม่สู้มากนัก มีลมจัด

วันที่ ๑๔ เมื่อคืนนี้ฝนตกพรำต่อไปยังอีกรุ่ง พวกทหารเขาถือว่าเป็นฤกษ์ปลุกต้นสักที่โรงทหาร เพราะเมื่อเวลาปลุกนั้นยอดพับ ครั้นถูกฝนคืนนี้ตลอดยอดกลับตั้ง เวลาเข้าไป (ดู) เขาวงกต หน้าแล้งแปลกกว่าหน้าน้ำมาก ไซ้แต่สะพานไม่ถึงน้ำ ยังมีหาดขึ้นขวางหน้าร่องน้ำต้องไปเข้าข้างเหนือ แต่มิใช่เรืออะไรเข้าไปได้ ต้องเข็นและลุย ให้แต่ผู้หุงขึ้นถ้ายรูปอยู่ตามสะพานและศาลา พบกองพรานที่เขาเกณฑ์มา จะให้ตามขึ้นไป มีช้าง ๕ เชือก เขากะโจมปืน และตั้งยามล้อมกันอยู่ ได้ถ้ายรูปพวกหัวหน้า ขอย่าให้ต้องตามไปอนุญาตให้ปล่อย แจกเงินให้คนละกึ่งตำลึง แล้วกลับมาจัดเรือ เวลาบ่ายลงเรือไปที่ตลาดแพในแควใหญ่ มีแพห้างเงินขายของฝรั่งแพ ๑ เหมือนกับร้านแควน้อย เขาช่างเลือกของซึ่งจำเพาะจะใช้เดินทาง เจ้าของร้านดูเป็นคนฉลาดว่ามีรถไฟแล้วนำของขึ้นมาได้ง่าย มีกำไรดีขึ้นกว่าแต่ก่อน

วันที่ ๑๕ สองโมงเช้า คิดแผนเงินซื้อเรือสุวรรณวิจิตรแล้วออกเรือเรือไฟลากขึ้นมาจนพ้นตลาด แล้วจึงได้ถ่อ อันลักษณะถ่อนี้ฟังเล่าไม่เข้าใจชัดเจนเวลาได้เห็นเอง เรือลำนี้ใช้คนถ่อ ๕ นายร้อยถ่อท้าย ๑ ที่แท้ได้ถ่อแต่คราวละ ๔ ถ่อ ผลัดกันลงนั่งเสียคน ๑ ถ้ำร่องน้ำไปขวาถ่อซ้าย ถ้ำร่องน้ำไปซ้ายถ่อขวา ถ่อที่ขึ้นพ้นน้ำยกลอยข้ามศีรษะคนที่กำลังถ่อ เมื่อยังไม่

(๑) เรือลำนี้ถวายสมเด็จพระโอรสครั้งเสด็จเชียงใหม่

(๒) พระยาสุจริตรักษา (เชื้อ กัลยาณมิตร) ผู้ว่าราชการเมืองตาก

(๓) พระวิเชียรปการ (ฉาย อัมพเสวต) ผู้ช่วยราชการเมืองกำแพงเพชร ต่อมาได้เป็นพระยาชัยนฤนาท ผู้ว่าราชการจังหวัดชัยนาท

๕๔

เคยมาในเรือเช่นนี้ นึกว่านายร้อยที่ถือท้ายจะเกะกะก็คอยข้างท้ายมาก แต่ที่จริงดีกว่ากะลาสี่ถือท้ายเรือกรรเชียงซึ่งขึ้นมานั่งข่มอยู่ข้างหลังเรามาก ที่ยืนอยู่ต่างหากนอกเก่งไม่เกี่ยวข้องอันใดเลย เรือลำนี้เดินเร็วมาก ลงเรือชะล่า(๑) ไปขึ้นถ้ำรูปที่หาดทรายงาม ซึ่งอยู่เหนือนครสวรรค์ไม่ถึง ๒ เลี้ยว แล้วเปลี่ยนไปขึ้นเรือแม่ปะประทุน เอากรมดำรงกับพระยาโบราณซึ่งไปพบกันที่หาดทรายนั้นลงเรือไปด้วย ลงมือทำกับข้าวไปพลางไปอีกหน่อยหนึ่งทันเรือชายยุคล เอาตัวลงมาด้วย พวกที่ไปจากเรือ ๓ คน คือชายอรุพงศ์ พระยานุรุช หลวงศักดิ์(๒) มหาเล็กประจำเรือ ๔ คน ตั้งใจจะให้ลงลำแต่ไม่สำเร็จ จนถึงที่พักร้อน เพราะเหตุที่เทศาพาเรือประพาสตาม ประเดี้ยวผู้ใหญ่บ้าน ถ่อเรือชะล่าตาม ต้องไล่เทศาไปลงเรือสุวรรณวิจิตรให้จอดคอยกระบวนหลัง ซึ่งยังล้าอยู่มากและถอดเสื่อกางเกงคนถ่อ ลงนุ่งกางเกงขาก๊วย ผ่านเรือพวกบางกอกขึ้นมาเสียอีกหลายลำ มารู้ว่าสำเร็จได้เมื่อผ่านเรือนายทหาร มณฑลนครสวรรค์ ซึ่งขึ้นตามเสด็จ ไม่รู้จักจึงลงมือเสาะหาที่หยุด ได้ข้างฝั่งขวา เป็นบ้านนายพันอำแดงอิม มีลูกหลานวุ่นเครือมาก เป็นเจ้าของนาโท เพราะแก่แล้วว่าแก่เสียค่านา ๓ สลึง เป็นเจ้าของที่ไร่ยาสูบ ซึ่งเป็นที่ดี (สมมติให้) พระยาโบราณเป็นเจ้าตัวผู้ใหญ่ในการเที่ยวครั้งนี้ ในหน้าที่เทศากรุงเก่า ทำท่าทางและพูดจาไต่ถามดีมาก เราเป็นช่างถ่ายรูปของเจ้าคุณ จนกระทั่งเชิญขึ้นเรือน และนั่งสนทนาเป็นที่สนทนสนมดีมาก ข้อความที่สนทนาว่าโดยย่อ แปลกใจที่ค่านาทำไมขึ้นไปกว่าแต่ก่อน ยอมรับว่าหาเงินเดี๋ยวนี้ได้ง่าย แต่ใช้ก็มากเหมือนกัน เมื่อก่อนข้าวเคยขายเกวียนละ ๔ ตำลึงเท่านั้น ปล้นดีจริงไม่มี แต่ถ้าเจ้าของไม่ระวังรักษา เช่นควายเป็นต้น ถูกขโมย ถ้าระวังอยู่แล้ว ขโมยไม่กล้า เคยลงไปเฝ้านายหลวงที่ปากน้ำโพ ได้เฝ้าใกล้จำได้

(๑) เรือชะล่าลำนี้ เป็นเรือเก่ง เรียกว่าเรือประพาส

(๒) หลวงศักดิ์นายเวร (อัน นรพัลลภ) ต่อมาเป็นพระยานิพัทธราชกิจ

หลานได้เสามา ๒ คน เสมานั้นเป็นเครื่องคุ้มกันอันตรายได้อย่างยิ่ง เพราะเวลาท่านประทานท่านให้พร หลานได้มาครั้งนั้น ๒ คน เดียวนี้ต้องแบ่งไปให้หลานบ้านอื่นเสียอัน ๑ เพราะจี้โรค ที่อยู่ที่บ้านเดี๋ยวนี้ต้องผลัดกันผูก ใครจี้โรคคนนั้นได้ผูก ท่านแจกก็มากจะหาซื้อสักอันหนึ่งไม่ได้เลยไม่มีใครเขายายอยากเฝ้าในหลวง พระยาโบราณรับจะพาเฝ้า นัดหมายกันมันคงว่าจะลงไปกรุงเก่า แต่จะรอขายข้าวให้ได้ทุนเสียก่อน แสดงความจงรักภักดีต่อเจ้าแผ่นดินเป็นอันมาก เพราะได้อยู่เย็นเป็นสุขเพราะท่าน เป็นใจความเช่นนี้ กินข้าวที่ได้ต้นไม้ริมตลิ่ง ไม่รับเชิญขึ้นไปกินบนเรือน เมื่อกินแล้วชาวบ้านลงมาหาสนทนากันต่อไป(๑) ได้ออกเรือจนบ่าย ๒ โมงมาถึงที่ประทับแรมยางเอนยังไม่ทันจะบ่าย ๓ โมง เดินขึ้นบก มีพวกชาวบ้านมากคอยอยู่บนฝั่งมาก มีร้านขายของกินนักเรียนพวกหนึ่งเดินขึ้นมาจากวัดเหนือตำบลพังม่วงที่บ้านยายอิมอยู่หน่อยหนึ่ง เพื่อจะมาร้องสรรเสริญบารมี อันจำจะต้องร้องผิดทุกแห่ง แต่วัดนี้ผิดมาก สุ่มเสียงกวัดแกว่งเหลือเกิน แต่เดินเป็นทหารทีเดียว ได้ถามดูบอกว่าเหนื่อยมาก แจกเงินคนละสองสลึง ชาวบ้านมากมายแจกเสมา ถ่ายรูปเรือและลำน้ำ แล้วกลับลงมาที่จอดเรือซึ่งทำพื้นตะเภาใบพลู ๕ ห้อง เหลียงด้านเดียว ลงมือทำกับข้าวแต่เย็นได้กินพอพลบ

วันที่ ๑๖ สองโมงเช้า ออกเรือมาถึงวัดบ้านเกาะ ลงเรือประพาสไปขึ้นที่วัดหมายจะถ่ายรูปกระบวน แต่เวลาอยู่ข้างกระชั้น คนคอยเฝ้ามากนั่งตังกลองไม่มีใครจะได้ เกะกะไปหมดเลยไม่ได้รูปดี วัดนั้นก็แต่ลานใหญ่ ๆ มีอะไรตามเคยของวัด แต่ต้นเต็งที่* เวลาจะกลับแจกเสมา แย่งกันลงมาเกือบสะพานหัก ครึ่งถ่อขึ้นมาได้หน่อยหนึ่งได้ยินเสียงตะโกน “กินกิน” รู้ว่าเป็นบริษัทดึก(๒) แวะเข้าไปเจอกรมดำรง รพี ชายยุคผล พระยาโบราณร้องกันอยู่

(๑) นางอิมคนนี้ ค่อมลงมาเฝ้า เป็นคนโปรดอีกคน ๑

* ต้น ในที่นี้หมายความว่าไม่ประณีตไม่เรียบร้อย เป็นขสเป็นอย่างหรือถูกแบบ

(๒) ดึก คือกรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ

๕๖

บนเรือตุ๊ก เป็นผู้ที่ถูกเรียกกินมาแล้ว เขาจะเรียกให้เป็นยุดิธรรม ไม่เลือกกว่าใคร ๆ เว้นแต่เรือเจ้าสาย(๑) ถ้าเรียกกลัวจะเอาสารพัดไปด้วยหมายจะกินเมื่อกินและแจกกันแล้วเสร็จ พวกคนลงเรือประพาสนั้นขึ้นมาจนถึงที่พักผ่อน พวกคนขึ้นเรือเหลืองออกต่อไป ทำครวมากกลางทาง พอสำเร็จถึงบ้านเก่าเลี้ยวแวะเข้ากินข้าว ตุ๊กได้รับหน้าที่เป็นพระราช แต่ทำท่าไม่สนิท เพราะแกล้งอัปปลิช(๒) ทักทายปราศรัยก็ต้องสอนกันมาก ข้อที่เกิตความนั้นเห็นจะเป็นด้วยเมียดำกัณห์ เป็นผู้รับฉันทานุมัติของพวกจีนและเจ้าของไร่อ้อยหลายเจ้าแกล้งด้วยกัน มาเชิญเสด็จไปที่เรือนเขาทำไว้ถวาย ตกลงยอมไป เรากลับเป็นพระราชตามเดิม มีผู้คนมาก มีพิณพาทย์ไทยพิณพาทย์จีนและมัลล่อเป็นอันมาก มีรูปเทียนมาเชิญให้ขึ้นบก ได้ขึ้นไปบนเรือน ตั้งโต๊ะเครื่องบูชา มีโต๊ะเก้าอี้หุ้มแพร เตียนนอน มุ้งแพรอย่างจีนทั้งนั้น อุทิศถวายไว้ให้เป็นที่สำหรับพักข้าหลวงไปมาต่อไป จีนเม่งก๊วยเป็นหัวหน้า เมื่อได้อนุโมทนาเสร็จแล้วลงเรือโมเตอร์แล่นต่อมาอีก มาเกยที่ตื้น ๒-๓ คราว เลยทรายเข้าอุดท่อน้ำ ต้องมาหยุดแก้อยู่ช้านาน จนกระบวนมาถึงจึงต้องลาเรือเหลืองมาขึ้นที่บ้านท่าวัว ถ่ายรูปกระบวนเรือ แล้วเดินต่อมาทางบก มาเจอพวกเดินบกด้วยกันหลายคน เลยเป็นกองโต เดินแจกเสมาระมา ที่นี่เป็นหมู่บ้านใหญ่ผู้คนแน่นหนา มาก จนถึงวัดซึ่งสำหรับจะจอดแรม เขาเรียกในระยะทางว่าบ้านหัวดง มีคนมาประชุมอยู่แน่นในลานวัด ต้องไปยืนให้กราบดินตามความต้องการเป็นอันมาก แล่นนี้แดงไทยอร่อย กินทั้งวานและวันนี้

วันที่ ๑๗ ออกเรือเวลาเช้า ๒ โมง จนใกล้บ้านหูกวางเวลา ๔ โมงเช้าลงเรือชะล่าประพาส จะไปขึ้นบ้านหูกวางพระยาอมรินทร์บอกว่าบ้านกำนันไยเป็นที่ใกล้บึงที่สุด แต่ที่แท้แกล้งเข้าใจผิด เป็นในท้องที่กำนันไยไปไม่ใช่บ้าน

(๑) คือพระวิมาดาเธอกรมพระสุทธาสินีนาฏ

(๒) คำว่าอัปปลิช เป็นภาษาของนายคณังเงาะ หมายความว่าอัปรีช แต่พูดไม่ชัด

ก้านันโย ที่ซึ่งใกล้ที่สุดอยู่ใต้บ้านก้านันโยลงไปสักครึ่งเดียว สันความพยายามที่จะถอยหลังกลับลงไปอีก สังเกตดูตามคำเล่า บึงนั้นเห็นจะเป็นลำแม่น้ำเก่ายาวเหลือเกิน ในลำบึงเป็นพงขึ้น ว่ามีคันดินกว้างประมาณ ๓ วายืนลงไป ในบึงนั้น แต่ไม่ข้ามตลอดพอดกตลิกก็จมเห็นจะเป็นที่ซึ่งล้อมข้างแผ่นดิน พระพุทธเจ้าเสียแน่ แต่ป่ายางกองทองไม่ได้ความ เพราะเหล่านี้แก่ไม่ข้ามบึง เมื่อมาตามทางพบกรมหลวงประจักษ์แต่ไม่ได้จับตัว เพราะกลัวจะไม่พบดึก ครั้นขึ้นมามากน้อยหนึ่ง พบเรือรพีก็รู้ว่าตุ๊กอยู่ ได้ตัวทั้งกรมดำรงแลพระยาโบราณด้วย ให้เอาเรือโมเตอร์ลงไปรับกรมหลวงประจักษ์ พาขึ้นไปขึ้นบ้านก้านันโย ได้ความว่าเดิมเป็นเลขขุนกำแหงล้อมวัง แต่ให้พระยาโบราณขึ้นไป หรือว่าพระยาศักดิ์ดามาเสียก่อนแล้ว จึงกลับไม่ได้ ต้องให้ขุนกำแหงอยู่ในบังคับ พระยาศักดิ์ดา ตาอันเป็นพระยาศักดิ์ดา ถูกนุ่งผ้าคนเดียว ทำท่าทางอู้ย้าดีมาก กินข้าวในร่มไม้ที่บ้านก้านันโยสบายดี แต่ตาก้านันโยเองอยู่ข้างจะพะวักพระวนมาก ดูเหมือนจะได้รับคำสั่งให้เตรียมตัวเพื่อจะเสด็จขึ้นทอดพระเนตรบึง สงสัยพวกเราที่ไปก็สงสัยประเดี๋ยวเรือกระบวนไป พวกนี้วิ่งตืดตังลงไปริมน้ำแบกจอบไปคอยฟื้นดิน สักครู่หนึ่งหน้าเล่อล่ากลับขึ้นมาว่าเจ้าคุณเทศาโลให้กลับขึ้นมาว่าไม่เสด็จแวะ ทำกับข้าววันนี้อร่อยมาก แต่เวลาที่ทำนั้นน้อย ยังต้องไปรออยู่ที่หน้าบ้านก้านันโยน้อยหนึ่งจึงได้แล้ว ถ้ายรูปพงสาวดาร เวลาเจ้าฟ้าเพชรเจ้าฟ้าพรสั่งให้นายผลไปเชิญเสด็จเจ้าแม่ผู้เฒ่า(๑) แล้วลงเรือต่อมา คิดกันว่าจะข้ามระยะหยุดเอาไว้ไปใช้ที่กำแพงเพชรอีกสักวันหนึ่ง จึงสั่งหลวงอนุชิต(๒) ไว้ ให้บอกกระบวนใหญ่เลยข้ามอำเภอบรรพตขึ้นมา ที่อำเภอบรรพตนี้มีคนแน่นหนา มีวัดหลังคาซ้อน ๓ ชั้น ซ่อฟ้าปิดทองทำใหม่ ๆ

(๑) เรื่องพงสาวดาร ตอนพระเจ้าเสือให้เจ้าฟ้า ๒ พระองค์ ทำสะพานข้ามบึงหูกวาง ไม่สำเร็จทันพระทัย ให้ลงพระราชอาญา ที่ทรงดำริรูปทรงสมมติให้กรมหลวงประจักษ์ ฯ เป็นเจ้าฟ้าเพชร กรมหลวงสรรพสาตรเป็นเจ้าฟ้าพร พระยาโบราณ ฯ เป็นนายผล

(๒) หลวงอนุชิตพิทักษ์ (ชาย สุนทราชน) เดียวนี้เป็นพระยาสุฤทธิพนกร

ชวดทรงก็ทีจะดี แต่ช่อฟ้านั้นชวนฟ้าชำเลื่องอยู่บ้าง(๑) ไม่ได้แะ ถัดขึ้นมาอีกหน่อยหนึ่งมีวัดรูปพรรณอย่างเดียวกัน แต่หลังคา ๒ ชั้น ด้วยเห็นพระพุทธรูปเก่าตั้งอยู่ที่หัวสะพานจึงได้แะขึ้นดู เป็นพระเก่าจริง แต่ชำรุดมาก ไม่สู้งาม โบสถ์ที่ทรูอยู่นั้นเป็นโบสถ์ทำใหม่ไม่มีฝา หน้าบันเป็น आमมีมังกุญและราชสีห์ กษสีห์ โขดทำใหม่ทีเดียว แต่พระเก่ามีหลายองค์ไม่สู้งามทั้งนั้น แจกเสมาทั้งที่บ้านกำนันโยและที่วัด ดูเป็นลือลวงหน้ากันมาเสียมากเรื่องเสมาถึงที่ไหนแะแห่งไร มีแต่อุ้มเด็กเต็มไปทั้งนั้น จะไม่ให้ก็สงสาร เพราะต้องการจริง ๆ ที่วัดนี้มีเด็กนำเ็นดูหลายคน แต่ชื่อวัดยิดยาวจนพระหนุ่ม ๆ ในวัดก็จำไม่ได้ตลอดคือ ช่องลมวารินศรัทธาราม เป็นเช่นนี้ไปทั้งนั้น ออกจากวัดขึ้นมาจนตาคนถ่อเหนื่อยจึงหยุดที่น้ำหักให้กินข้าวและถ่ายรูปอีกครั้งหนึ่ง เย็นแล้วก็ไม่ถึง เห็นกระบวนใหญ่แล้วกลับหายจนออกเคลือบแคลง ต้องสั่งชาวข้าวถึง ๒ ครั้ง แต่คือที่ตานายร้อยยืนยันว่าคงจะถึงในเวลาพลบเกือบจะถวายเป็นชีวิตได้ ก็เป็นความจริงของแก มาถึงที่พักบ้านแดนอีก ๓ มินิตจะย่ำค่ำ บ้านคนตั้งแต่บรรพชั้นมาระยะห่างไปและมีแต่ฝั่งตะวันตก ฝั่งตะวันออกมีน้อยเป็นป่ามาก เขาว่าฝั่งตะวันตกลุ่ม ทำนาดี มีไรกล้วยไร้อยเป็นพื้นไรเหล่านี้นายร้อยเรือกัว่าฝั่งตั้งได้สัก ๘ ปีนี้ แต่ก่อนมาเรือเปิดค้าขายขึ้นมาเพียงบรรพต แต่มาวันนี้เห็นเรือเปิดจอดที่บ้านแดนนี้มากหลายลำ ผู้เดินทางแถบนี้ไล่เลียงถึงข้างบกไมใคร่ได้ความ เป็นแต่ถ่อขึ้นล่องลง

วันที่ ๑๘ เวลาเช้าโมง ๑ ขึ้นไปถ่ายรูปที่วัดอรุณราชศรัทธาราม หลังที่จอดเรือ แล้วเดินขึ้นไปเขานอ ระยะ ๘๑ เส้น ตอนนอกเป็นป่าไผ่แล้วมีสะพานข้ามบึงตื้น ๆ ไปขึ้นชายป่าแล้วกลับลงที่ลุ่ม เมื่อเวลาน้ำมาครั้งก่อนท่วม แต่เวลานี้เฉพาะถูกคราวน้ำลด หนทางยังเป็นโคลนเดินยากจนถึงซานเขาจึงคอน ตามคำเล่ากันว่าเป็นเขาซึ่งนางพันธุรัตน์ตามมาพบพระสังข์ มีมนตร์-

(๑) คำว่า “ช่อฟ้าชวนฟ้าชำเลื่อง” นี้อยู่ในฉันทของกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ เรื่อง ๑ ทรงยกมาดิโบสถ์ที่ทำช่อฟ้ายาวเกินขนาด

มหาจินดาเขียนอยู่ที่แผ่นศิลา แต่พอไปถึงเห็นฐานพระเจดีย์อยู่บนยอดมณฑป
ยื่นช่ออยู่บนนั้นก็สิ้นหวังเหตุ คำว่าจารึกกับพระเจดีย์ไม่ใช่เวลาเดียวกัน ถ้า
สร้างพระเจดีย์แล้วเป็นชั้นใหม่ ได้ความว่าถึงที่พระเจดีย์ก็ไม่มีจารึกอะไร
หน้าเขามีลานกว้าง เพราะมีสัปบุรุษมาไหว้ประจำปี มีทางเกวียนเดินผ่าน
ทางนั้นเข้าไปบ้านดอน ซึ่งเป็นนาดีข้าวตกมาก ขึ้นไปแต่ลานหน้าเขาทางไม่ชัน
๒ ทบก็ถึงถ้ำพระนอน ในตรงหว่างทางที่ทบมีรูปปั้น เห็นจะเป็นปูนแล
ละม้ายศิลาเป็นรูปโพธิสัตว์ซึ่งเขาสมมติกันว่าเป็นรูปพระสังข์ ถ้ำพระนอน
ก็เป็นเพียงผาตันคล้ายหน้าเทวดาเกาะสี่เกาะห้า^(๑) พระนอนก็ไม่ใหญ่ไม่อัศจรรย์
อะไร มีพระเล็ก ๆ ตั้งอยู่มาก มีทางอ้อมขึ้นไปข้างหลังถ้ำมีถ้ำประทุนอีกถ้ำหนึ่ง
ถ้ำยายชีอีกถ้ำหนึ่ง ก็ไม่อัศจรรย์อะไรเหมือนกัน ขั้วแต่ถ้ำรูปเล่น กลับยังไม่ทัน
๔ โมง มาเก๊าเพราะแดดร้อน อาบน้ำแล้วลงเรือประทุนเหลือง ได้ออกเรือ
๕ โมง ทำกับข้าวไปตามทาง พวกที่เคยทำครัวจะจัดพลัดพรายกันไปหมด
ไปคุมนกติดจวนถึงเวลากิน ขึ้นกินได้ร่มไม้ริมฝั่งบ้านบางแก้ว วันนี้ได้หน่อไม้
แทงมาใหม่จากที่เขาอร่อยมาก แต่ที่ที่ขึ้นนั้นจิตไม่สนุก เป็นบ้านเจ๊กมียายแก่เป็นป้า
ของเจ๊ก ชาตภูมิเมืองนี้เดิมอยู่ใกล้หาดส้มเลี้ยวซึ่งเป็นเมืองบรรพต แล้วว่า
คับแคบไป จึงขยายออกมาอยู่ที่นี้ เป็นเจ้าของที่ดินมาก เหตุด้วยได้หักร้างไว้
แต่แผ่นดินยังไม่มีราคา ใครถางได้เพียงใดก็เป็นเจ้าของอยู่เพียงนั้น มาบัดนี้
ต้องซื้อมีราคาทั้งนั้น แจ่งว่าตอนข้างหลังฝ่ายตะวันตกมีที่ลุ่ม เวลานั้นน้ำจนถึง
ควายต้องว่ายน้ำลุ่มไปจนจดป่า ข้างฝั่งตะวันออกที่แลเห็นเป็นเพื่อยอยู่ริมตลิ่ง
เป็นที่ที่มีเจ้าของทั้งนั้น เขาทิ้งหญ้าไว้ให้กันพัง เมื่อเข้าไปฟันเพื่อยหญ้านั้นเป็นที่
เตียนตลอด เว้นไว้แต่เป็นป่ายาง ยางนั้นมักตกถึงชายตลิ่ง แต่ก็มีเจ้าของทุกต้น
ได้ความจากพระศรีสิทธิกรรม นายอำเภอบรรพตว่า ตั้งแต่เลิกบ่อน พวกที่
หากินในการบ่อนสาธจีนมาตามลำน้ำ ที่เมืองบรรพตมีมาก ที่หาดส้มเลี้ยว

(๑) เกาะสี่เกาะห้า เป็นเกาะวังนกออยู่ในทะเลสาบแขวงเมืองสงขลา

๖๐

พวกค้าขายมากขึ้น จนต้องถึงทำโรงตลาดเพิ่มเติมหลายสิบห้อง ที่จับการเพาะปลูกแล้วก็มี นี่เป็นข่าวที่ได้ยินใหม่ในผลของการที่เลิกบ่อนเบี้ย นอกจากบ้านบางแก้วน้อยหนึ่งก็ทันกระบวน ได้แะขึ้นเรือสุวรรณวิจิตร เพราะออกจะเหนื่อย ๆ หมายจะขึ้นไปเอน แต่มารู้สึกว่เรือเก่งกระดานร้อนกว่าเรือประทุนเป็นอันมาก เอนไม่ใคร่จะลง เวลาบ่าย ๔ โมงแะจอดถ่ายรูปที่หาด แล้วเลยลงเรือชะล่าประพาสาเที่ยวต่อไป แะบ้านข้างฝั่งตะวันออกถูกบ้านตาแสนปมเป็นปมไปทั้งตัว แต่ไม่มีอะไร แดดเผาจิงได้ลงเรือต่อมาจนเวลาจนย่ำค่ำ ขึ้นที่หาดบ้านแสนคอ เดินข้ามไปวัดสว่างอารมณ์ ตำบลที่เรียกว่าแสนคอจนเป็นชื่อเมืองขานูนี้ มีตอมากจริง เรือได้โค่นครั้งหนึ่ง เพราะเหตุที่เป็นที่คลั่งพังมาก เดินตามถนนฝั่งตะวันตกแะเก็บอะไรต่ออะไรบ้าง มาจนถึงวัดซึ่งเป็นวัดสร้างใหม่ เรียกว่าวัดหัวเมือง ต่อแต่วัดนั้นมาถึงที่ว่าการเมือง ซึ่งยังเป็นเรือนหลังคามุงแฝกอยู่ทั้งนั้น ที่จอดเรืออยู่เหนือที่ว่าการนิดหนึ่ง

อนึ่ง วันนี้พระยาตากลงมาถึง พาเรือชะล่าประทุนลงมาอีกหลายสิบลำ

วันที่ ๑๕ วันนี้คืนสายไป แล้วพระวิเชียรพาคณมมแดงมาให้อุ อันลักษณะมมแดงนั้น เป็นมมม้าแดงอย่างอ่อนหรือเหลืองอย่างแก่ มมที่แดงนี้มาข้างพันธุพ่อถ้าผู้หญิงไปได้ผิวมมดำ ลูกออกมาก็มมดำไปด้วย มมแดงนั้นเปลี่ยน ๓ อย่าง แรกแดงครั้นอายุมากเข้าก็ดำหม่นลง แก่ก็เลยขาวที่เดียว บอกพิชพันธุว่าทราบ ว่าตัวมาแต่เวียงจันทน์ แต่มาก่อนอนุเป็นขบถ จะได้ตั้งอยู่ช้านานเท่าไรไม่ทราบ พุดเป็นไทย ประพฤติอาการกิริยาก็เป็นไทย เฉพาะมีมากอยู่ที่เมืองขานู ที่กำแพงเพชรนี้มีแต่กระเส็นกระสาย ออกเรือเวลา ๓ โมงตรง เกือบ ๕ โมงจึงได้ขึ้นเรือเหลือง ทำกับข้าว แะเข้าจอดที่ที่ประทับร้อนเพราะระยะสั้น แต่จิดไปไม่สนุกจึงได้ไปจอดหัวหาดแม่ลาดซึ่งมีต้นไม้ร่ม กินข้าวและถ่ายรูปเล่นในที่นั้นแล้วเดินทางต่อมา หมายว่าจะข้ามระยะไปนอนคลองขลุงแต่เห็นเวลาเย็นที่พลับพลาดำบลบางแถมนี้ทำดี ตั้งอยู่ที่หาดและพลับพลาหันหน้าต้องลม

จึงได้หยุด พอเวลาบ่าย ๔ โมงตรงอาบน้ำ แล้วมีพวกชาวบ้านลงมาหาเล่าถึงเรื่องไปทัพเงี้ยว เวลาเย็นขึ้นไปเที่ยวบนบ้านและที่ไร่ ระยะทางเวลาวันนี้สองฝั่งน้ำระยะบ้านห่างลงมีป่าคั่นมาก แลดูเหมือนจะไม่จับฝั่งตะวันตกเช่นตอนล่าง ๆ มีตะวันตกบ้างตะวันออกบ้างเช่นบ้านบางแหมนี่ก็เป็นบ้านหมู่ใหญ่อยู่ฝั่งตะวันออก ราษฎรอยู่ข้างจะชี้ขาดกว่าตอนข้างล่าง ไม่ใคร่รู้อะไร สังเกตตามเรื่องราวที่ยื่นเป็นขอไม่ให้ต้องทำอะไร ไม่ให้ต้องเสียอะไรมาก

วันที่ ๒๐ ออกเรือเกือบ ๓ โมงเช้า ๔ โมงครึ่งขึ้นเรือเหลือง ทำกับข้าวมาจนถึงที่ประทับร้อน ไม่แฉะ เลยขึ้นมาข้างเหนือแฉะฝั่งตะวันออก คลิ่งชันและสูงมาก แต่ต้นไม้งาม ปีนขึ้นไปกินข้าวบนบกสำหรับถ่ายรูป แล้วลงเรือมาถึงวังนางรำเป็นที่แรมบ่าย ๓ โมงเท่านั้น ครั้นจะเลยไปอื่นระยะก็ห่าง จึงลงเรือเล็กไปถ่ายรูปฝั่งน้ำข้างตะวันออก แล้วข้ามมาตะวันตกหมายจะเข้าไปถ่ายในป่าท่งที่จะเป็นทุ่งเลยไม่ได้ไปถ่าย กลับบ่าย ๔ โมง พลัปลาดังฝั่งตะวันออกที่นี่เป็นหมู่บ้านคนบ้านหนึ่ง ซึ่งอยู่ในระยะทางตั้งแต่พลัปลามาถึงที่นี่ เกือบจะว่าไม่มีบ้านคนก็ได้ เป็นป่าไม้ทั้งนั้น ไม้สักก็มี

วันที่ ๒๑ ออกเวลาเช้า ๒ โมงเศษ ๔ โมงครึ่งขึ้นเรือเหลือง ชายยุคลจับเจอะชายบริพัตรจับขึ้นเรือมาทำธุระ ถึงปึกผักกูดที่ประทับร้อน ไม่ได้หยุด เพราะกับข้าวยังไม่แล้ว ระยะสั้นจึงเลยไปจนถึงเกาะรำง ซึ่งจัดไว้เป็นที่แรมก็เพียงเที่ยง เห็นควรจะย่นทางได้ หยุดกินข้าวแล้วออกเรือต่อมา หยุดที่พักร้อนบ้านชีเหล็กถึงบ่าย ๔ โมงครึ่งพอฝนตก ที่พักอาศัยไม่ได้ต้องมุงหลังคา เลยอุดกันอยู่ในเรือ เลี้ยงขนมกันอีกครั้งหนึ่ง จนกระบวนเรือใหญ่มาถึงเวลาย่ำค่ำ ทายถูกว่าพระยาอมรินทรคงกลัวพายุ แต่ที่จริงเรือหลวงไม่ได้ถูกพายุเลยด้วยบังคลิ่ง เรือโมเตอร์ที่มาถึงก่อนบอกว่าพลัปลาดังจะพังเสียให้ได้ทางที่มาวันนี้ตั้งแต่พลัปลาวังนางรำมาฝั่งตะวันตกมีบ้านเรือนมาก มีเรือจอดมาก มีทิวเสียงเล่นด้วย เพราะเป็นท่าสินค้าน้ำมาแต่ดอน ต่อขึ้นมาก็มีเรือน

๖๒

ราย ๆ แต่ฝั่งตะวันออกเป็นป่า จนถึงบ้านโคน ซึ่งเดากันว่าจะเป็นเมืองเทพนคร แต่ไม่มีหลักฐานอันใด^(๑) บ้านเรือนดีมีวัดใหญ่เสาชิงช้ามากเกินปกคิอยู่ฝั่งตะวันออก มาจนถึงบ้านท่าจีเหล็กอยู่ฝั่งตะวันตก พลัปปลาตั้งฝั่งตะวันออก เมื่อคืนนี้ฝนตกเกือบตลอดรุ่ง วันนี้ก็โปรยปรายเล็กน้อย ๆ ไปมีเวลาแดดน้อย จนต้องกินข้าวที่พลัปปลาประทับร้อน ตั้งแต่บ่าย ๔ โมงเศษ ฝนก็ตก มาจนเวลานี้ ๒ ทุ่มเกือบครึ่ง ที่ก็จะตลอดรุ่ง ที่พักอยู่ข้างจะกันดาร เหตุด้วยเอาร้อนเป็นแรม

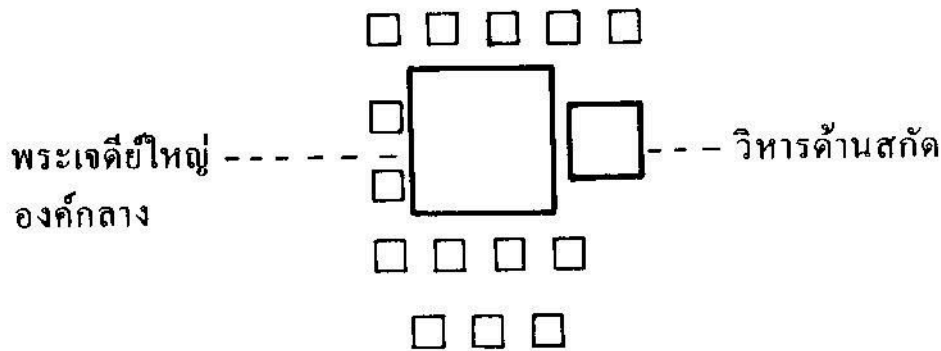
วันที่ ๒๒ เมื่อคืนนี้ฝนตกพริ้วไปยั้งรุ่ง แรกนอนไม่รู้สีกว่าจะเย็น ต่อหลับไปตื่นขึ้นจึงรู้สึกเย็นเยือกไปทั้งตัว ท้องก็แข็งขลุกขลิกอยู่เป็นนาน จนเอาสักหลาดจึงอุดหมดจึงนอนหลับ ตื่น ๒ โมงครึ่ง ออกเรือจน ๓ โมง มาจากท่าจีเหล็กเลี้ยวเดียวก็ถึงวังพระธาตุ อยู่ฝั่งตะวันตกมีบ้านเรือนรายตลอดขึ้นมา แต่อยู่ปากตะวันตก ปากตะวันออกเป็นป่าตั้งแต่พื้นคลองขลุ้ง ขึ้นมามีต้นสักชุม แต่เป็นไม้เล็ก ๆ ซึ่งเป็นเวลาหวงห้าม เดินเรือวันนี้รู้สึกว่ไปในกลางป่าสูง ได้ยินเสียงนกร้องต่าง ๆ อย่างชมดงเพรียกมาตลอดทาง ตำบลที่เรียกชื่อคลอง เช่นคลองขลุ้งหรือแม่อะไรต่ออะไร ไซ้ว่าเราจะแลเห็นในเวลานี้ ปากคลองแห่งนี้ในหาด ได้พยายามจะไปดูคลองขลุ้งก็เข้าไม่ถึง ด้วยหาดกว้าง คลองขลุ้งนี้เป็นปลายน้ำอันหนึ่ง วันนี้แลเห็นเขาประดัดซึ่งบันแดดยืนเป็นแถว ที่วังพระธาตุนี้เป็นชื่อของชาวเรือตั้ง วังไม่ได้แปลว่าบ้าน แปลว่าห้วงน้ำ พระธาตุนั้นก็คือพระธาตุซึ่งตั้งอยู่ตรงวังนั้น จอดเรือที่ที่พักร้อนเหนือวังพระธาตุนิดหนึ่ง พระธาตุนี้มีฐานแท่นซ้อน ๓ ชั้น แล้วถึงชั้นกุหาบนเป็นรูปกลม ซึ่งกรมหลวงนริศเรียกว่าทะนาน ถัดขึ้นไปจึงถึงบัลลังก์ปล้องโฉน ๙ ปล้องปลีแล้วปักฉัตร ไม่ผิดกันกับพระเจดีย์เมืองฝางที่เห็น ซึ่ง

(๑) เมืองเก่าที่บ้านโคน มีอยู่ห่างคลั่งเข้าไปกว่า ๑๐ เส้น ค้นพบภายหลังเสด็จคราวนั้น เห็นว่า จะตรงกับเมืองคณที ที่เรียกในจารึกครั้งสุโขทัย

แก้เป็นพระเจดีย์มอญเสีย เขาว่าสุโขทัยสวรรคโลกเป็นรูปนี้ทั้งนั้นเป็นรูปพระเจดีย์ของแผ่นดินฝ่ายเหนือ เห็นจะไม่แปลกกันมาก องค์พระเจดีย์ชำรุดพังลงมาเสียซีกหนึ่ง มีรากกระเบื้องรอบวิหาร ๔ ทิศ วิหารใหญ่ที่บูชาอยู่ทิศใต้พระอุโบสถซึ่งมีสีมาเป็นสำคัญ อยู่ทิศตะวันออกเฉียงไม่ตรงกลาง เขาปลูกโรงหลังคามุงกระเบื้องในที่ใกล้พระเจดีย์ด้านตะวันออก มีพระพุทธรูปทั้งนั่งทั้งยืนหลายองค์ พระพุทธรูปหน้าตาดีแปลกกว่าที่เคยเห็น เป็นช่างได้ทำได้ถ้ายรูปที่เหล่านี้นี้ไว้ เวลานี้มีพระซึ่งขึ้นมาแต่เมืองนนท์ เป็นคนเคยรู้จักมาแต่ก่อน ขึ้นมาจำพรรษาอยู่ที่นี่ คิดจะปฏิสังขรณ์ปลูกกุฏิอยู่เยื้องหน้าพระธาตุ ห่างจากศาลามุงกระเบื้อง เดิมซึ่งอยู่ข้างริมน้ำได้ลงไป^(๑) เดินจากวังพระธาตุไปตามลำน้ำข้างเหนือ ทาง ๒๖ เส้น ถึงคูด้านใต้ของเมืองไตรตรึงส์ คูนั้นใหญ่กว้างราว ๑๕ ราว ลึกลงเสมอพื้นหาดแต่น้ำแห้ง ขึ้นเข้าไปจนถึงเชิงเนิน หลังเมืองไปมีถนนข้ามเข้าเมืองอยู่กลางย่านด้านใต้ แต่ด้านเหนือไม่มีถนน มีแต่ลำคูมาบรรจบด้านใต้ กำหนดเชิงเนินยาวตามลำแม่น้ำ ๔๐ เส้น ขึ้นเข้าไปทางตะวันตกตะวันออก ๓๗ เส้น เห็นเป็นเมืองใหญ่โตอยู่พื้นแผ่นดินเป็นแล่งไปทั่วทั้งนั้น ในท้องคูก็เป็นแล่ง เข้าไปในเมืองน้อยหนึ่งก็พบโคก เห็นจะเป็นวิหารเจดีย์พังตั้งอยู่เบื้องหลัง ถัดเข้าไปอีกน้อยหนึ่งเรียกว่าเจดีย์ ๗ ยอดจะเป็นด้วยผู้ที่มาตรวจตราค้นพบสามารถจะถางเข้าไปได้แค่ ๗ ยอด แต่ที่จริงคราวนี้เขาได้ถางดีกว่าที่ได้ถางมาแต่ก่อน จึงได้ไปพบว่ากว่า ๗ ก็ือพระเจดีย์ใหญ่ขนาดพระมหาธาตุริมน้ำอยู่กลาง มีพระเจดีย์ ๓ ด้านวิหารด้านเหนือวางเลอะ ๆ ทำนองนี้

(๑) ที่วัดวังพระธาตุ มีพระสงฆ์ภิกษุจะไปอยู่หลายคราว ตั้งอยู่ได้ไม่ช้า ทนความไข้ไม่ไหวก็ต้องเลิกไป

นอกนั้นพระเจดีย์รายล้อม ๓ ด้าน ๑๔ องค์

ที่เขาคันธากถางเข้ามาให้ดูได้เพียงนี้ นอกนั้นยังเป็นป่าทึบอยู่มาก ไม่ไช้รกรงอย่างกรุงเก่า เป็นป่าสูงไม้ใหญ่ข้างล่างโปร่งทั้งในเมืองนอกเมือง เหตุด้วยทิ้งร้างเป็นป่ามาช้านานกว่ากันมาก ข้อซึ่งจะโจษสงสัยว่าเป็นเมือง ไตรศรีสุทนต์แน่ละหรือ เพราะมีข้อที่พากันสงสัยว่า เจ้าแผ่นดินลงมาแต่เชียงราย เวลานั้นเมืองกำแพงเพชรก็มีเจ้า เหตุไฉนจะข้ามลงไปสร้างเมืองไตรศรีสุทนต์ ขึ้นในที่ไกลห่างกันเพียง ๔๐๐ เส้น ความที่เดาว่าเมืองกำแพงเพชรมีเจ้าอยู่ใน เวลานั้น น่าจะเดาจากบาณชีเมืองประเทศราชครั้งแผ่นดินพระเจ้าอู่ทอง ในท้องเรื่องที่ว่า เจ้าเชียงรายยกลงมา ไม่ได้กล่าวว่ดีเมืองกำแพงเพชร ไปตั้งเมืองแปบเป็นเมืองไตรศรีสุทนต์ทีเดียวจึงเกิดสงสัย ที่จริงคงจะได้เมือง กำแพงเพชรแล้ว แต่หากจะย้ายไปสร้างเมืองใหม่ให้เป็นเกียรติยศ หรือด้วยความขัดข้องประการใด เมืองกำแพงเพชรที่อยู่ฝั่งตะวันตกคงจะเกี่ยวดอง หรืออยู่ในอำนาจเมืองสวรรค์โลก สุโขทัย พิษณุโลก จึงตั้งฝั่งทางที่เป็นแผ่นดิน เดียวกัน ถ้าพวกเชียงรายจะมาจะไปตั้งฝั่งตะวันตกก็จะได้ เพราะถูกต้อง ความในจดหมาย ว่าข้ามแม่น้ำโพไปตั้งฝั่งตะวันตกเมืองกำแพงเพชร เห็นจะเป็น เมืองไตรศรีสุทนต์แน่ กลับเวลาเที่ยงลงเรือเหลือมาถึงพลับพลาประทับร้อน ไม่แหวะด้วยจะนอนให้ได้อีก ๑ วัน ระยะเขากะ ๑๐ วัน เป็นอันนอนได้ ๒ วัน กง ๘ วัน ฝนตกเป็นคราว ๆ มาแหวะกินข้าวที่บ้านไร่ เป็นบ้านนาย เทียนอำแดงเข้ม ท่วงที่บ้านเรือนสบายพื้นบ้านเตียนหมดจด มีไม้ดอกไม้ผล

หลายอย่าง ผิดกันกับบ้านแถบนี้ เจ้าของบ้านก็ไม่ออกมาทักทายตามอย่างที่เคยแะมา ออกจะหลบ ๆ ครั้งเมื่อไปสั่งสนทนาจนตัวเข้าและหายกลัว ด้วยเห็นเป็นคนแปลกหน้า ถ้าจะไม่มีอันตราย จึงได้ขยายว่าเป็นชาวเมืองนนท์ ขึ้นมาอยู่ได้ ๑๐ ปี หน้าตาเยบคายชอบกล เป็นคนฉลาดรู้อะไร ๆ มาก และลงหนังสือขอมทั่วทั้งตัว จึงลงเนื้อเห็นกันว่า ที่จะเป็นผู้ร้ายคนใดหลบ ขึ้นมาอยู่ในที่นี้ ออกจากบ้านไร่มารุกฝืนอีกมาก ถึงกำแพงเพชรจดหน้าเมืองเก่าเกือบทุ่ม ๑ ที่นี้เขาทำพลับพลาขึ้นไปบนฝั่ง แอบปะรำจอดเรืออีกหลัง ๑ วันนี้ได้ตั้งตาอันเป็นเจ้าหมื่นเสมอใจ

วันที่ ๒๓ แต่เช้าฝนตกประปรายอยู่เสมอ ๓ โมงต้องไปทั้งฝน ถ่ายรูปทั้งฝน ไปตามถนนบนฝั่งน้ำขึ้นบนขึ้นไปข้างเหนือผ่านวัดเล็ก ๆ ทำด้วยแสง และที่ว่าการซึ่งยังทำไม่แล้ว เลี้ยวเข้าประตูน้ำอ้อยทิศตะวันตก หน้าประตูนี้เป็นทางลัดลงไปจากฝั่งจนถึงท้องคุแล้วจึงขึ้นเมือง เมืองตั้งอยู่ในที่ดอนน้ำไม่ท่วม เรียบไปตามทางริมกำแพง ซึ่งเขาว่าได้ตัดแล้วรอบเมืองนี้ ไม่ได้ทำเป็นเหลี่ยม โอนไปตามรูปแม่น้ำ ประมาณว่าด้านเหนือด้านใต้ ๕๐ เส้น ด้านสกัดทิศใต้ ๑๒ เส้น สกัดข้างเหนือ ๖ เส้นรูปสอบ ใช้ปูนดินเป็นเชิงเทินคิดทั้งท้องคุข้างนอกสูงมาก กำแพงก่อด้วยแสง ใบเสมาเป็นรูปเสมาหักแต่ใหญ่ คออ่อนเหลืออยู่น้อย ตามประตูน่าจะเป็นป้อมทุกแห่ง แต่ที่ได้เห็น ๓ ประตู คือประตูน้ำอ้อย ประตูบ้านโนน ประตูคั่น ประตูหลังยังคงมีป้อมก่อด้วยแสง ปรางค์ป้อมนั้นเป็นลัษเณอยู่ปากคุข้างนอก ตรวจว่าจะชักเข้ามาติดกำแพง อย่างเมืองนครศรีธรรมราชหรืออินเดียก็ไม่มีร่องรอย แต่เป็นเมืองอย่างมั่นคงดีกว่านครศรีธรรมราชและนครราชสีมา ที่สำคัญคงอยู่ฝ่ายเหนือ ซึ่งเป็นที่ตั้งวัดใหญ่ที่ตกลงกันเรียกว่า วัดพระแก้ว อยู่ข้างเหนือ วังอยู่ใต้ใกล้กัน วัดนั้นมีกำแพงแสงทั้งท่อนตั้งมีทับหลังสูงสัก ๒ ศอกเศษ ไม่ใช่สร้างคราวเดียว ไปเข้าทางช่องกลาง ๆ ย่านของวัด สิ่งทีก่อสร้างภายในเป็นแสง

เป็นพื้นเห็นจะซ่อมแซมด้วยอิฐภายหลัง หย่อมดินเป็นฐานทักษิณอันเดียวยาว
จะเป็นพระเจดีย์เหลี่ยมหรือพระปรางค์อยู่ท้าย กลางเป็นมณฑป ตอนข้างหน้า
เป็นวิหารใหญ่ลักษณะเดียวกันกับวัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่า เห็นจะเอาอย่าง
ไปจากนี้ เหมือนกันกับหมู่พุทธปรางค์ (กรุงเทพฯ) เอาอย่างไปจากวัด
พระศรีสรรเพชญ์ ต่อมาจะมีระยะกันถึงวิหารใหญ่ พระเจดีย์กลมลอมฟางอยู่
หลังวิหารอีกหน่อยหนึ่ง หย่อมนี้เห็นจะเป็นชั้นลังกา แต่พระเจดีย์นั้น
ทำงานมาก ชั้นล่างเป็นซุ้มคูหารอบ มีสิงห์ยืนในคูหา ถัดขึ้นไปอีกชั้น ๑ เป็น
คูหาไว้พระพุทธรูปขนาดเดียวกับพระโบโรโบโด ซึ่งเชิญมาไว้ในวัดพระแก้ว
แต่กะเนยังไม่ได้ว่าจะเป็นท่าต่าง ๆ หรือไม่ ถัดขึ้นไปจึงถึงองค์พระเจดีย์
คว่ำบัวหงายที่รับปากระฆังบัวหลังเบี้ยสลักสืบกัน งามเข้าที่มาก บัลลังก์
มีซุ้มยื่นออกมา ๔ ทิศ ไว้พระ ๔ ปาง ไม่เห็นมีเสารับยอดซึ่งกรมหลวงนริศ
สงสัยว่าจะเป็นทวยถัดขึ้นไปปล้องโฉนแต่ยอดด้วน ประมาณว่าจะสูงราว
๑๕ วา ต่อนั้นไปเป็นวิหารโถงมีกำแพงแก้ว กำแพงก่อด้วยแลงแต่ปั้นปูนเป็น
รูปรามเกียรติ์ ทำให้เห็นได้ชัดว่า เครื่องแต่งตัวอย่างโบราณนั้นไม่ได้นุ่งผ้า
แน่แล้ว สวมกางเกง ๒ ชั้น ชั้นหนึ่งยาวหุ้มแข้ง ชั้นนอกเงินเพียงเข่า แล้วคาด
ผ้าปล่อยชายยาวลงมาทั้งสองชาย จึงสวมเสื้ออย่างน้อยซึ่งมีชายเสื้อทับผ้าคาด
แล้วสวมเสื้อแขนสั้นทับอีกชั้น ๑ ในระหว่างชายเสื้อกับเสื้อแขนสั้น คาดเข็มขัด
แต่หมวกจะเป็นอย่างไรพิจารณายังไม่เห็นชัดเพราะชำรุดมากเวลาไม่พอ
ผู้หญิงก็ดูเหมือนจะนุ่งผ้า ๒ ผืน คล้ายเทวรูป แต่ยังเห็นไม่ชัด ในวิหารโถงนี้
มีพระนอนแล้วมีพระเจดีย์องค์เล็ก ๆ รายอยู่ที่ฐานซุกชีรอบ ที่หน้ากระดาน
และที่บังลังก์พระเจดีย์เล็ก ๆ นี้ ทำเป็นซุ้มพระพุทธรูปเล็ก ๆ เรียงติดกันไปรอบ
มีผู้ไปสร้างพระองค์ใหญ่นั่งอยู่ข้างหลังพระนอนหน้าพระเจดีย์เดิมขึ้นอีก
๒ องค์ เห็นชัดว่าคงจะเดิมภายหลัง เพราะเบียดเสียดกันมาก รูปพรรณก็
เลวทราม วิหารโถงนี้คล้ายกันกับที่ท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่าอีก

ในระหว่างพระเจดีย์และวิหารโถงนี้มีมณฑปตั้งพระพุทธรูปใหญ่ ๆ อยู่ ๓ มณฑป แต่ไม่ใช่แนวเดียวกัน กลางถล่มลงไปหน่อยหนึ่ง บางที่จะสร้างแทรกเติมขึ้น พ้นจากหมู่วิหารโถงนี้เป็นวิหารใหญ่อีกห่อหนึ่ง มีพระระเบียงล้อมรอบ พระหน้าคาชนิคหนึ่งซึ่งรู้จักอยู่ และมีที่วัดเบญจมบพิตรหลายองค์นั้น เดิมไม่ได้กล่าวกันว่า เป็นพระเมืองกำแพง บัดนี้รู้จักกันแล้วว่าพระหน้าคาเช่นนี้เป็นพระเมืองกำแพง ถัดนั้นไปมีอีกห่อหนึ่งมีกำแพงคันเขาเรียกต่างชื่อว่า เป็นวัดช้างเผือก แต่เห็นจะไม่ใช่เพราะมีถนนคันชำรุดทรุดโทรมมาก ไม่ได้ไปดูถึงที่ ส่วนข้างด้านหน้าหมู่นั้นเขาก็เรียกเป็นวัดอื่นต่างหาก เพราะห้อยออกไปมีวิหารใหญ่มีพระปรารักษ์ แต่ที่จริงเห็นจะเป็นวัดเดียวกันทั้งนั้น เจ้าแผ่นดินวงศ์หนึ่งหรือคนหนึ่งก็จะสร้างเติม ๆ ออกไปเป็นวัดยาวเลื้อยเหมือนอย่างวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรีที่จะมีพระเจดีย์และวิหารเล็ก ๆ รายข้าง ๆ อีกมาก แต่พังเสียหมด ชื่อวัดนี้ไม่ปรากฏ ถ้าเรียกตามลพบุรีก็เป็นวัดหน้าพระธาตุ ถ้าจะเรียกตามกรุงเก่าก็เป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งยอมรับว่าจะเรียกวัดพระแก้วก็ได้ นั่น เพราะเหตุที่มีในตำนานว่า พระแก้วได้เคยมาอยู่เมืองนี้ ถ้าหากว่าได้มาอยู่คงจะไม่ได้อยู่วัดอื่น คงอยู่วัดนี้เป็นแน่ ออกจากวัดไปที่หลักเมือง ซึ่งอยู่มุมท้ายวัดอยู่ในระหว่างวัดกับวัง แล้วไปที่วัง วังนี้มีแนวเชิงเทินดินต่ำ รอบไม่เห็นมีกำแพงเหลือเลยเห็นจะใช้ระเนียดไม้เช่นเมืองพม่าเขาก็งยงใช้อยู่ ยาว ๖ เส้น ไร่ชานในกว้าง ๕ เส้นระหว่างระเนียดชั้นนอกพอสมควรพอการพิทักษ์รักษาและบริษัทบริวารจะอยู่ชั้นใน ขุดคูรอบคงจะมีระเนียดปากคูข้างในอีกชั้น ๑ มีถนนเดินเข้า ๓ ด้านเว้นด้าน ๑ คูณมิฐานคล้าย ๆ สระแก้วเมืองพิษณุโลก ในกลางวันมีสระใหญ่รูปรีสระหนึ่งไม่มีรอยก่อสร้างเลยเห็นจะเป็นเรือนไม้ทั้งนั้น เขาปลูกพลับพลาและปะรำที่พักในที่นี้ มีราษฎรมาประชุมอยู่เป็นอันมาก ภรรยาข้าราชการและผู้ดีในเมืองนี้ทำสำหรับมาเลี้ยงหลายสิบสำหรับ หน้าพลับพลาทำเป็นรูปเต่า รูปช้างเผือก โผล่จากดินรูปเสือ

๖๘

และรูปงูอยู่ที่ต้นไม้ริมพลับพลา เป็นความกิดนายอำเภอบ้านพรานกระต่ายทำ
ได้กินของเลี้ยง และถ่ายรูปคนงามเมืองกำแพงเพชร^(๑) ซึ่งได้สั่งให้เลือกหา
ไว้ก่อน เขาคัดเอาแต่ลูกผู้ดี ความจริงราษฎรที่มานั่งอยู่ทั้งหมื่นหน้าตาดีกว่าก็มี
ผู้หญิงเมืองนี้นับว่ารูปพรรณสัณฐานดีกว่าเมืองอื่นในข้างเหนือ คนงามทั้ง ๔
ที่จะมาถ่ายรูปนั้นเขาให้ถือกระเช้าหมากคอยแจกเลี้ยง คือหวีบุตรหลวง
พิพิธภักย์ อายุ ๑๖ ปี คนนี้รู้จักนั่งโปสตรูปถ่ายรูป จึงได้ถ่ายรูปเฉพาะคนเดียว
ยังอีก ๓ คนนั้นชื่อประคอง ลูกหลวงพิพิธภักย์เหมือนกัน อายุ ๑๗ ปี รวี
ลูกพระพล อายุ ๑๗ ปี ลูกพระยารามณรงค์ อายุ ๑๖ อาหารที่เลี้ยงเป็นกับข้าว
อย่างเก่า ๆ พอกินได้ดีกว่าบ้านนอกแท้ กลับออกจากวังแหวะถ่ายรูปที่วัดอีก
หน่อยหนึ่ง แล้วจึงไปทเวสถานเขา เรียกว่าพระอิศวร แต่ที่แท้เห็นจะเป็น
สถานเดียวรวมกัน ลักษณะศาลพระกาฬเมืองลพบุรี ก็คงจะเป็นปรางค์
แล้วมีทเวสถานต่อข้างหน้าอยู่ในฐานซุกซี้อันเดียวกัน ที่นี้ซึ่งคนเยอรมันได้มา
ลักรูปพระอิศวรที่อยู่ (พระที่นั่ง) พุทโธสวรรย์เดี๋ยวนี้ไปตามกลับมาได้ ยังคง
เหลืออยู่บัดนี้ แต่พระอุมาแลพระนารายณ์ซึ่งเอาศิระะไปเสียแล้ว และเทวรูป
เล็กน้อย ฝีมือดีทันกันกับพระอิศวรองค์ใหญ่นั้น ได้เห็นปอกร ๒ ปอแต่ต้นต้น
ไปเสียแล้ว ที่เขายังยั้งคืออยู่ก็มี ปอกรรายทั่วไปในเมือง มีวัดอื่นที่ย่อม ๆ ลง
ไปอีก กลับบ่าย ๓ โมง เวลาเย็น พายุจัดฝนตกไม่สู้มาก ได้ข่าวว่ารูปที่ส่งไปล้าง
บางกอกได้ส่วน ๑ เสีย ๒ ส่วน เห็นจะเป็นด้วยน้ำยาไม่ถูกกันหรือจะขึ้นจะ
ร่วประการใด นึกเสียดาย เมื่อไรจะได้มาถ่ายรูปเมืองกำแพงเพชรอีก จึงได้
จัดการโอนเอาห้องอาบนํ้าเป็นห้องล้างรูป ทนล้างเอาในวันนี้ประดักประเดิด
มาก ๒ ยามเศษจึงได้หมด ได้รับหนังสือบางกอกข้าเข้ามาด้วย

วันที่ ๒๔ วันนี้ขึ้นเดินบกไปโดยทางเดิม จนถึงถนนเลี้ยวประตูน้ำอ้อย
ไม่เลี้ยวตรงไปตามทางข้างทิศตะวันตกแต่โอนเหนือ พบวัดใหญ่บ้างเล็กบ้าง

(๑) เมื่อเล่นถ่ายรูปกันคราวนั้น ถ่ายทั้งแผนที่และผู้คน ไปถ่ายถึงเมืองไหนจึงหาคนงามในเมืองนั้น
ถ่าย ใครได้รับเลือกทรงถ่ายรูป ต่อมาก็คงมีผู้พอใจขอถ่ายรูปด้วยเหตุนี้

อย่างก่อด้วยกำมะลอ ๒ - ๓ วัด แล้วเลี้ยวเข้าประตูคั่นซึ่งออกไปดูเมื่อวานนี้
เดินเลียบตามในกำแพงต่อไป จนถึงทางที่เคยเลี้ยวเข้าวัดที่เรียกว่าวัดพระแก้ว
เมื่อวานนี้นั้นเป็นสุดทางที่ได้ไปแล้ว จึงเดินเลียบกำแพงนั้นต่อไปอีก ยังเป็น
ทิศตะวันตกอยู่ตนเองมีป้อม ๆ หนึ่งไม่มีชื่อ เป็นป้อม ๓ เหลี่ยมเหมือนกับ
ป้อมอื่น ๆ ฝีมือวิเศษ ใกล้เคียงป้อมนั้นมีประตูอีกประตูหนึ่ง เรียกว่าประตู
เจ้าอินเจ้าจัน ในระยะแต่่นี้ไปมีกำแพงย้งที่ดีอยู่หลายตอน เป็นอันได้รูปว่า
ก่อแลงเสริมขึ้นเป็นเชิงเทิน หลังเนินดินสูงประมาณ ๓ ศอก ๔ ศอก แล้วจึง
ตั้งฐานเสมาเจาะช่องป็นได้เสมา เสมานั้นคล้ายอย่างอินเดียเลี่ยมปลายแต่
ไม่หยักเม็ด ป้อมมุมตะวันตกต่อกับเหนือหมายว่าจะแปลกก็ไม่แปลกอันใด
เท่ากัน ถัดไปจึงถึงประตูเขาเรียกชื่อว่าประตูหัวเมือง ประตูนี้มกุฎราชกุมาร
กะเนวจะเป็นประตูชัย แต่เห็นจะไม่ถูก ไม่ใช่ตรงข้างเหนือแท้ ที่กะเนนนั้นกะเน
โดยเห็นมีหอรบ ๒ ข้างประตู เมื่อถึงด้านตะวันออกเริ่มต้นเป็นประตูฝีออก
ซึ่งยังมีกำแพงอยู่ดีกว่าประตูอื่น ๆ ถัดไปถึงป้อมซึ่งพระวิเชียรให้ชื่อไว้ว่า
ป้อมเพชร เพราะเป็นด้านเหนือเขาถือว่าเป็นป้อมสำคัญ ขึ้นไปดูก็ไม่เห็นแปลก
อะไรเป็นป้อม ๓ เหลี่ยมชุดเดียวกันกับป้อมทั้งปวงนั้น ต่อไปอีกจนถึง
ประตูเขาเรียกว่าสะพานโคม ซึ่งน่าจะเรียกว่าประตูชัย เพราะเป็นทางไป
และมากับเมืองสุโขทัย ประตูนั้นก็ประตูใหญ่ ลักษณะประตูเพี้ยดลพบุรี
ลงไปลึกจึงถึงถนนข้ามคู ปลายถนนข้ามคูเป็นที่ลุ่มลึกใหญ่ มีเกาะอยู่กลาง
ซึ่งเขายังไม่ได้แปลว่าอะไรนั้น แลเห็นได้ถนัดว่า เป็นป้อมประจำประตูอย่าง
ประตูคั่นแต่ใหญ่กว่า เมื่อไปพ้นป้อมนั้นจึงขึ้นถนน ขุดดินเป็นร่อง ๒ ข้างขึ้นพูน
เป็นถนนสูง กว้างประมาณ ๘ วาตรงลี้ว เรียกว่าถนนพระร่วง ถนนพระร่วง
ชนิดนี้มีในระหว่างสุโขทัยกับสวรรคโลกเหมือนถนนสายนี้ ถนนสายนี้ไปสุโขทัย
แต่ขาดเป็นห้วงเป็นตอน เชื่อนั่นได้ว่าเป็นถนนพระร่วงจริง เมื่อไปได้ประมาณสัก
๒๐ เส้นเศษ ย้ายลงเดินจากถนนไปข้างซ้ายมือ ที่นั่นดูเป็นที่ลุ่มต่ำลงไปจน

๓๐

ถึงเป็นน้ำเป็นโคลน แล้วจึงไปขึ้นดินสูง ที่สูงนั้นพื้นเป็นแลงทั้งสิ้น ที่เป็นแลงแลเห็นเป็นแท่ง ๆ ก็มี ที่ป็นเป็นทรายแดงไปก็มี พอขึ้นที่สูงนั้นหน่อยหนึ่งก็ถึงวัดเป็นวัดใหญ่ ๆ แต่ไม่มีชื่อทั้งนั้น ด้วยเป็นวัดทิ้งอยู่ในป่าเสียแล้ว วัดเหล่านี้ใช้แลงแผ่นยาว ๆ ตั้ง ๒ สอกเศษ หน้ากว้างคืบเศษหรือสอก ๑ หน้า ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว ตั้งเรียงกันเป็นระเบียบมีกรอบแลงเหลี่ยมลอกมุมทับหลังเหมือนกันทุก ๆ วัด แต่วัดที่เขาให้ชื่อไว้ว่ากำแพงงามเป็นเรียบร้อยดีกว่าทุกแห่งที่จะทำภายหลังวัดอื่น การข้างในจึงไม่มีสลักสำคัญอันใดเห็นจะไม่แล้ว วัดต้นทางที่ไปถึงไม่มีชื่อ ถัดไปจึงถึงวัดพระนอนซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กัน วัดเหล่านี้มักจะมีวิหารหรืออุโบสถใหญ่อยู่ข้างหน้า มีทักษิณล่างชั้นหนึ่งแล้วจึงถึงฐานบัตร์ลักษณะวัดสุทัศน์ วิหารเหล่านี้ไม่เกิน ๕ ห้อง แต่คงมีมุขเด็จด้านหน้าอย่างวัดหน้าพระธาตุเมืองลพบุรี พนักเป็นช่องลูกฟักเสาเป็นแปดเหลี่ยม ตัดแลงเป็น ๘ เหลี่ยมทีเดียว ด้านหลังมีมุขตั้งทักษิณ ชั้นล่างจดผนังและเสาใช้แลงอย่างเดียวไม่มีอิฐปูน ใช้พื้นโบสถ์พื้นวิหารสูง ไม่ต่ำเหมือนกรุงเก่า เหตุที่เขารวบแลง แต่หลังคาจะหาตัวอย่างให้เห็นว่าเป็นอย่างไรไม่มีสักหลังเดียว ถัดโบสถ์หรือวิหารนี้ไป จึงมีก้อนกลางต่าง ๆ กัน ชั้นหลังก็ยกไปต่าง ๆ กัน บางที่มีแค่ ๒ ชั้น

จะว่าด้วยวัดพระนอนนี้ วิหารหน้าใหญ่มาก แต่โถรมไม่มีอะไรอัศจรรย์ในทักษิณชั้นล่างตั้งสิงห์เบือน เห็นจะมากอยู่ แต่เดี๋ยวนี้เหลือ ๒ ตัว ชั้นกลางเป็นวิหาร ๕ ห้อง กันไว้ข้างหน้า ๒ ห้อง ข้างหลัง ๒ ห้อง เหมือนวิหารพระศาสดาวัดบวรนิเวศและวิหารพระอัฐารศวัดสระเกศแต่ใหญ่มาก เสาใช้แลงท่อนเดียวเป็นเสา ๔ เหลี่ยมสูงใหญ่ ห้องข้างหน้ามีพระนอน ห้องข้างหลังมีพระนั่ง ๒ องค์ ชั้นหลังเป็นพระเจดีย์ฐาน ๘ เหลี่ยม ระฆังกลมรูปแจ่มมาก เกือบจะสู้พระเจดีย์กลางถนน เมืองอย่างกึ่งได้ ยังดีไม่ชวดเซอันใด เหตุด้วยพื้นเป็นแลงแข็งไม่ต้องทำรากชั่วคราวแต่ยอดหัก แต่ที่เหลืออยู่บัดนี้สูงกว่า ๑๕ วา ที่หน้า

พระเจดีย์นี้มีที่บูชาเป็นศาลาหลังคา ๒ ตอน ลักษณะเดียวกับที่ทูลกระหม่อม
ไปสร้างไว้ในที่ต่าง ๆ ต่อไปข้างหลังมีฐานโพธิ์ และมีวิหารอะไรอีกหลังหนึ่ง
ชำรุดมากดูไม่ออก เป็นวัดใหญ่มาก แต่จะเรียกว่าวัดพระนอนก็ควร เพราะมี
พระนอนเป็นสำคัญ

ตั้งแต่วัดนี้ไปมีกำแพงวัดอีกหลาย ๆ วัดอยู่ชิด ๆ กันอย่างวัดกรุงเก่า
แต่ไม่มีเวลาจะแวะดู ทางที่ไปเป็นป่าไม้พลวง เป็นพื้นโปร่ง ๆ เมื่อพ้น
วัดกำแพงงามจึงถึงวัดเขา ตั้งชื่อไว้ว่าวัดพระยืน มีสะพานข้ามดู เสาถั่วกันแต่
ศิลาแดงทั้งนั้น วิหารใหญ่ด้านหน้าจะโตกว่าวัดสุทัศน์ แต่ไม่มีอะไรหลงเหลือ
เลย นอกจากพระเศียรพระเล็ก ๆ น้อย ๆ ขึ้นกลางเห็นจะเป็นวิหารยอดจักรมุข
แต่สูงใหญ่เหลือเกิน मुखหน้าเป็นพระเดิน मुखหลังเป็นพระยืน मुखซ้ายเป็น
พระนอน मुखขวาเป็นพระนั่ง ที่มุมบันเป็นรูปนารายณ์ขี่ครุฑใหญ่มาก จะรับ
หลังคาอย่างไรน่าคิด แต่พระเหล่านี้เป็นพระปั้นด้วยปูน ใครจะมาซ่อมมาทำ
เพิ่มเติมอย่างไรภายหลัง แต่รูปพรรณสัณฐานคงเป็นพระกำแพง ไม่ใช่ช่าง
เมืองอื่นมาทำ พระยืนนั้นขนาดพระโลกนาถ วัดพระเชตุพน แต่ประเปรี้ยวกว่า
เห็นจะให้ชื่อไว้ว่าวัดพระยีนนั้นไม่เข้าเค้า จึงเปลี่ยนให้เรียกวัดพระเชตุพนไป
พลางกว่าจะมีชื่ออื่นดีกว่า เหตุด้วยเมืองสุโขทัยมีวัดเชตุพน บางทีเขาจะตั้งชื่อ
ซ้ำกันบ้าง ต่อนั้นไปจึงถึงวัดใหญ่ ซึ่งมีวิหารอย่างเดียวกัน กลางเป็นรูปไม้สิบสอง
จะเป็นเจดีย์หรือปรางค์อันใดพังเสียหรือไม่แล้ว ด้านหลังก็เป็นวิหารใหญ่อีก
หลังหนึ่ง ในลานวัดนั้นเต็มไปด้วยพระเจดีย์ที่เป็นฐานเดียวกัน หลาย ๆ องค์บ้าง
องค์เดียวบ้าง ลักษณะเดียวกับวัดหน้าพระธาตุพนบุรีและวัดพระมหาธาตุเมือง
นครศรีธรรมราช จะเป็นวัดอื่นนอกจากวัดหน้าพระธาตุไม่ได้เลย วัดนี้ดูบริบูรณ์

* ทูลกระหม่อม - ในที่นี้หมายถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นคำที่บรรดา
พระโอรสธิดาเรียกว่าสมเด็จพระบรมชนกนาถ ในรัชกาลที่ ๔ และ ๕

๓๒

มากกว่าวัดอื่น ชุ่มประดูใหญ่น้อยก็ยังมี ข้างหน้าวัดมีสระ ๔ เหลี่ยมกว้างยาวลึกประมาณสัก ๕ วา ขุดลงไปในแสงเหมือนอ่างศิลา ไม่มีรอยก่อกเลย มีห้องฝาแลงกันสำหรับพระสงฆ์ กงใช้โพงกันชั่ง น้ำในนั้นมีบริบูรณ์ใช้ได้อยู่จนบัดนี้ เมื่อเห็นวัดนี้เข้าแล้ว เป็นการจำเป็นที่จะยืนยันรับรองว่าวัดในเมืองจะเป็นวัดพระแก้วไม่ได้เลย ถ้าพระแก้วได้อยู่ในเมืองนี้คงจะอยู่วัดนี้ไซ้จะแต่เฉพาะว่าวัดใหญ่เกี่ยวกับกาลเวลาเสียด้วย เป็นอันลงสันนิษฐานได้ในเรื่องเมืองกำแพงเพชรนี้ดังที่จะว่าต่อไป

เมืองกำแพงเพชรนี้เดิมตั้งอยู่ห่างฝั่งน้ำทุกวันนี้ประมาณ ๑๐๐ เส้น น่าจะมีลำน้ำมาที่ชายเนินแสง ซึ่งได้กล่าวไว้ว่าเป็นที่ลุ่มน้ำ หรือที่อื่นตลอดจนถึงเวลาพระร่วงเป็นใหญ่ในเมืองสุพรรณโลก เป็นเวลาร่วมกันกับมังรายลงมาจากเชียงราย ตั้งเชิงใหม่เป็นเมืองหลวง พวกเจ้านายในเมืองสุพรรณโลกกลัวว่าสุพรรณโลกล่อแหลมนัก จึงคิดอานตั้งสุโขทัยเป็นเมืองหลวงขึ้นอีกเมืองหนึ่งสุพรรณโลกให้ลูกเธอไปอยู่เป็นทัพหน้า ข้างฝ่ายแม่น้ำน้อยนี้จะเป็นด้วยแม่น้ำเปลี่ยนไปก็ตาม หรือเมืองเดิมตั้งอยู่ห่างน้ำก็ตาม พระร่วงหรือวงศ์พระร่วงเห็นว่าควรจะเลื่อนเมืองลงมาตั้งริมน้ำให้ข่มแม่น้ำนี้ จึงมาสร้างกำแพงขึ้นใหม่ให้ชื่อเมืองกำแพงเพชร ทำทางหลวงเดินขึ้นไปสุพรรณโลกสายหนึ่ง มากำแพงเพชรสายหนึ่ง เพื่อจะให้เดินทัพช่วยกันได้สะดวก เมืองเหนือคงเป็น ๓ พระนคร ทางเดินในระหว่างกำแพงเพชรไปสุโขทัยนอน ๒ คืน ด้วยเหตุฉะนั้นเจ้าผู้ครองเมืองกำแพงเพชรจึงย้ายเข้ามาอยู่ในกำแพง ได้สร้างวัดใหญ่ขึ้นแต่วัดเดียว เมืองอื่นจะสร้างก็สร้างเดิมต่อ ๆ ไป จึงไม่มีวัดใหญ่ในกำแพงเมือง วัดในกำแพงคันทางที่มีพระเจดีย์ ซึ่งมกุฎราชกุมารสมมติให้เป็นวัดมหาธาตุ ถ้าจะเทียบกับวัดข้างนอกเมืองเล็กน้อยเป็นไม่ได้ วัดพระแก้วนั้นเล่าพระแก้วก็อยู่ไม่ได้ ด้วยเหตุที่พระแก้วจะตกมาอยู่กำแพงเพชรคงจะมาก่อนสร้างกำแพงเมืองกำแพงเพชรทุกวันนี้ ด้วยถ้ามาอยู่ภายหลัง คงจะไม่อยู่

เมืองกำแพงเพชรต้องไปอยู่สุโขทัย เมืองชั้นกำแพงเพชรไม่เกิน ๖๐๐ ปี แต่เมืองโบราณภายในนี้ไม่ภายหลังพระร่วง ถ้าหากว่าได้ค้นคว้ากันจริงๆ คงจะพบลำนํ้าเงินพบเชิงเทินเมืองเก่า เดียวนี้พวกที่ค้นหลงว่าเมืองเก่านี้เป็นวัดนอกเมืองจึงมามั่วคลำแต่ในกำแพง ถ้าเป็นนอกเมืองแล้วจะไปสร้างวัดออกเต็มไปเช่นนั้นที่ไหนได้ ถ้าจับบทหันไปค้นนอกเมือง ซึ่งเป็นเมืองโบราณนี้ คงจะได้อะไรอีกมาก วันนี้อยู่ข้างจะสนุก แต่เวลาไม่พอ เลยหยุดแต่ชั่วกินข้าวที่ปากสระวัดมหาธาตุครูเดียว ยังกลับมาถึงเกือบบ่าย ๕ โมง

วันนี้กำลังรูป และมีละครของมารดาหลวงพิพิธภักย์ เล่นเรื่องไชยเชษฐา กรมดำรงเชื่อว่าจะได้แก่แท้ ไม่มีโชคขึ้นมาถึง ที่แท้โชคเสียปั่นป่วนยับเยินมาก คือนายโรงแต่งตัวเป็นละคร แต่เสื้อผ้าขาวไม่ปักตะพายแพรอย่างเจ้าพระยามหินทร อดีตดอกใหญ่ลอยเลื่อม ดอกละ ๓ อัน นายโรงนี้แก่มากแถมเล็กเหมือนช้อนหอย นางใส่เสื้อแพรหรือเสื้อขาวห่มแพรสไบเฉียงสวมนวมและคาบถุงผ้าไหมเลียน นางแมวนั้นแต่งหูกคือใส่เสื้อผู้หญิงอย่างใหม่เกี่ยวขอข้างหลัง มีความเสียใจที่คับไปหน่อยหนึ่ง ตั้งแต่บั้นเอยลงมาจนกันเกี่ยวขอไม่ได้ต้องง่าอยู่เฉย ๆ และการที่สวมนั้นก็พลาดพลั้งเอียงอยู่ข้างหนึ่งด้วย วิเศษขึ้นที่ห่ม紗คราดเอยทับแพรอีกชั้นหนึ่ง สวมกะบังหน้า นารายณ์ธิเบศรสวมเสื้ออย่างใหม่แขนพองสะพายแพร ท้าวสิงหนพสวมเสื้อขาวสะพายแพร หน้าโขนเป็นหน้าเขียวสวมชฎาดอกลำโพง ลูกคู่ นั้นไม่กี่คนแต่อายุตั้งแต่ ๗๐ ลงมาหา ๑๕ ปี ร้องเป็นทำนองละครใน เห็นจะเป็นด้วยเล่นพระราชนิพนธ์ หมายถึงละครในคงต้องร้องละครในทั้งสิ้น ถ้าม้าของคว่าหางานกันกลางวัน ครึ่งวันกลางคืนครึ่งคืนเป็นเงิน ๔๐ ได้เล่นอยู่ทุกปีมิใช่เล่นอยู่เสมอ แต่ยังเล่นเป็นละครไม่ใช่เิก

วันที่ ๒๕ วันนี้ตื่นสายเพราะวานนี้อยู่ข้างจะฟกซ้ำ ๔ โมง จึงได้ลงเรือเหลืองข้ามฟากไปฝั่งตะวันตก ยังไม่ขึ้นที่วัดพระธาตุ เลยไปคลอง

๗๔

สวนหมากต้องขึ้นไปไกลอยู่หน่อย ในคลองนี้น้ำไหลเชี่ยวแต่น้ำใสเพราะเป็น
ลำห้วย มีคลองแยกข้างขวามือ แต่ต้นทางที่จะเข้าไปเรียกว่าแม่พล้อ ถ้าไป
ตามลำคลอง ๓ วัน จึงถึงป่าไม้ แต่มีหลักตอมาก เขาขึ้นเดินไปทางวันเดียวถึง
ป่าไม้นี้พะโป้กะเหรี่ยงในบังคับอังกฤษเป็นคนทำ เมียเป็นคนไทยชื่ออ่ำแดง
ทองย้อย เป็นบุตรผู้ใหญ่บ้านวันและอ่ำแดงไทย ตั้งบ้านเรือนอยู่ติดกันในที่นั้น
ไปขึ้นถ้ำรูปที่หน้าบ้าน ๒ บ้านนี้ แล้วจึงกลับออกมาจอดกินกลางวัน
หาดกลางน้ำ คลองสวนหมากนี้ตามลัทธิเก่าถือกันว่าเป็นที่ร้ายนัก จะขึ้นล่อง
ต้องเมินหน้าไปเสียข้างฝั่งตะวันออกเพียงแต่แลดูก็จับใจ ความจริงนั้นเป็น
ที่มีใช้ชุมจริง เพราะเป็นน้ำลงมาแต่ห้วยในป่าไม้ แต่เงินไม่เป็นเครื่องห้ามกัน
ให้ผู้ใดกลัวความตายได้ แสงพอกะเหรี่ยงซึ่งเรียกว่าพญาตะกำพะโป้มา
ทำป่าไม้ ราษฎรซึ่งอยู่ฟากตะวันออกก็พลอยข้ามไปหากินมีบ้านเรือนคน
มากขึ้น ความกลัวเกรงก็เสื่อมไป กินข้าวแล้วล่องลงมาขึ้นที่วัดพระธาตุ ซึ่ง
แต่เดิมเป็นพระเจดีย์อย่างเดียวกับที่วังพระธาตุใหญ่องค์ ๑ ย่อม ๒ องค์
พญาตะกำสร้างรวม ๓ องค์เป็นองค์เดียว แปลงรูปเป็นพระเจดีย์มอญ แต่ยังไม่
แล้วเสร็จ พญาตะกำตาย พะโป้จึงได้มาปฏิสังขรณ์ต่อ ได้ยกฉัตรยอดซึ่ง
มาทำแต่เมืองมรแห่งหนึ่งแล้ว แต่ฐานซุกซี้ยังถือปูนไม่รอบ พระเจดีย์นี้ทา
สีเหลืองมีลายปูนขาว แลดูในแม่น้ำงามดี มีพระครูอยู่ในวัดเป็นเจ้าคณะรอง
รูปหนึ่ง พระครูเจ้าคณะแขวงอำเภอพรานกระต่ายอยู่อีกพวกหนึ่ง เป็น ๒ พวก
ออกจะล่อยกัน* มีโรงเรียนอยู่ในหมู่กุฎี มีราษฎรมาหาเป็นอันมาก

พระเจดีย์ ๓ องค์นี้ นายชิดมหาดเล็กหลานพระยาประธานนคโรทัย
ซึ่งเป็นนายอำเภออยู่ในมณฑลนครชัยศรีป่วยลาออกรักษาตัว ไปได้ดำนาน
และพระพิมพ์มาให้ ว่ามีกษัตริย์องค์หนึ่งทรงนามพระยาศรีธรรมมาโสกราชจะบำรุง
พระพุทธศาสนาจึงไปเชิญพระธาตุมาแต่ลังกา สร้างเจดีย์บรรจุไว้ในแควน้ำปิง

* ลอยกัน - ไม่ถูกกัน (ลอยแพกัน)

และนำยมเป็นจำนวนพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ พระฤๅษีจึงได้สร้างพระพิมพ์ขึ้นถวายพระยาศรีธรรมมาโสกราชเป็นอุปการะ จึงได้บรรจุพระธาตุและพระพิมพ์ไว้ในพระเจดีย์แต่นั้นมา เหตุที่จะพบพระพิมพ์กำแพงเพชรขึ้นนี้ ว่าเมื่อปีระกา เอกศกจุลศักราช ๑๒๑๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์โตวัดระฆังขึ้นมาเยี่ยมญาติที่เมืองกำแพงเพชร ได้อ่านศิลาจารึกอักษรไทยโบราณมีอยู่ที่วัดเสด็จได้ความว่ามีพระเจดีย์โบราณบรรจุพระบรมธาตุอยู่น้ำปิงฝั่งตะวันตกตรงหน้าเมืองข้าม จึงได้ค้นคว้ากันขึ้น พบพระเจดีย์ ๓ องค์นี้ชำรุดทั้ง ๓ องค์ เมื่อพญาตะก่าขอสร้างรวมเป็นองค์เดียว รื้อพระเจดีย์ลงจึงได้พบพระพิมพ์ กับได้ลานเงินจารึกอักษรขอม เป็นตำนานสร้างพระพิมพ์และวิธีบูชา นายชิดได้คัดตำนานและวิธีบูชามาให้ด้วย ของถวายในเมืองกำแพงนี้ก็มีพระพิมพ์เป็นพื้น ได้คัดตำนานติดท้ายหนังสือนี้ไว้ด้วย

เมืองกำแพงเพชร

วันที่ ๒๕ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า นายชิด มหาเดเล็กเวรเดชหลานพระยาประธาน
นครไทรย้างวางเมืองอุทัยธานี เดิมได้รับราชการในกระทรวงมหาดไทย
เป็นตำแหน่งนายอำเภอ อยู่มณฑลนครชัยศรี ข้าพระพุทธเจ้าป่วยเจ็บ
ทุพพลภาพ จึงกราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการ ขึ้นมารักษาตัว
อยู่บ้านภรรยาที่เมืองกำแพงเพชร ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบเสาะหาพระพิมพ์
ของโบราณ ซึ่งมีผู้ขุดค้นได้ในเมืองกำแพงเพชรนี้ ได้ไว้หลายอย่างพร้อมกัน
พิมพ์แบบทำพระ ๑ แบบ ขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวาย

ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบถามผู้เฒ่าผู้แก่ถึงตำนานพระพิมพ์เหล่านี้
อันเป็นที่เชื่อถือกันในแขวงเมืองกำแพงเพชรสืบมาแต่ก่อน ได้ความว่า
พระพิมพ์เมืองกำแพงเพชรนี้ มีมหาชนเป็นอันมากนิยมนับถือถือซามาช้านาน
ว่ามีคุณานิสงส์แก่ผู้สักการบูชาในปัจจุบัน หรือมีอานุภาพทำให้สำเร็จผล
ความปรารถนาแก่ผู้สักการบูชาด้วยอเนกประการ

ลักษณะของพระพุทธรูปพิมพ์นี้ ตามที่มีผู้ได้พบเห็นแล้วมี ๓ อย่างคือ
พระลีลาศ (ที่เรียกว่าพระเดิน) อย่าง ๑ พระยืนอย่าง ๑ พระนั่งสมาธิอย่าง ๑

วัตถุที่ทำเป็นองค์พระต่างกันเป็น ๔ อย่าง คือดินบุก (หรือตะกั่ว)
อย่าง ๑ ว่านอย่าง ๑ เกสรอย่าง ๑ ดินอย่าง ๑ พระพิมพ์นี้ ครั้งแรกที่มหาชน
จะได้พบเห็นนั้น ได้ในเจติยวัดพระธาตุฝั่งตะวันตกเป็นเดิม

และการที่สร้างพระพิมพ์นี้ขึ้นนั้น ตามสามัญนิยมว่า ณ กาลครั้ง
เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว มีพระบรม-
กษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระยาศรีธรรมมาโสกราชเป็นพระเจ้า
แผ่นดินใหญ่ ทรงมหิทธิเดชานุภาพแผ่ไปในทิศานุทิศตลอดจนถึงทวีปลังกา

ทรงอนุสรคำนึงในการสถาปนาอุปถัมภ์ภพพระพุทธศาสนา เพื่อให้แผ่ไพศาล
ยิ่งขึ้น จึงเสด็จสู่ลังกาทวิปรวบรวมพระบรมธาตุสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
นำมาสร้างเจดีย์บรรจุไว้ ในคำกล่าวว่าย่นน้ำปิงและน้ำยม เป็นต้น เป็นจำนวน
พระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์ ครั้งนั้นพระฤๅษีจึงได้กระทำพิธีสร้างพระพิมพ์เหล่านี้
ถวายแก่พระยาศรีธรรมมาโคกราช เป็นการอุปการะในพระพุทธศาสนา

ครั้งแรกที่จะได้พบพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุและพระพิมพ์เหล่านี้
เดิม ณ ปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ (นับโดยลำดับปีมาถึงศกนี้ ๕๘ ปี)
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง กรุงเทพฯ ฯ ขึ้นมาเยี่ยมญาติ ณ เมือง
กำแพงเพชรนี้ ได้อ่านแผ่นศิลาจารึกอักษรไทยโบราณที่ประดิษฐานอยู่ ณ
พระอุโบสถวัดเสด็จได้ความว่า มีเจดีย์โบราณบรรจุพระบรมธาตุอยู่น้ำปิง
ตะวันตก ตรงหน้าเมืองเก่าข้าม ๓ องค์ ขณะนั้นพระยากำแพง (น้อย) ผู้ว่า
ราชการเมืองได้จัดการค้นคว้า พบวัดและเจดีย์สมตามอักษรในแผ่นศิลา จึง
ป่าวร้องบอกบุญราษฎรช่วยกันแผ้วถางและปฏิสังขรณ์ขึ้น เจดีย์ที่ค้นพบเดิมมี
๓ องค์ องค์ใหญ่ซึ่งบรรจุพระบรมธาตุอยู่กลาง ชำรุดบ้างทั้ง ๓ องค์

ภายหลังพระยากำแพง (อ่อง) เป็นผู้ว่าราชการเมืองแขวงพอกะเหียง
(ที่ราษฎรเรียกว่าพญาตะก่า) ได้ขออนุญาตรื้อพระเจดีย์สามองค์นี้ทำใหม่
รวมเป็นองค์เดียว

ขณะที่รื้อพระเจดีย์ ๓ องค์นั้น ได้พบตรูพระพุทธรูปพิมพ์และลานเงิน
จารึกอักษรขอม กล่าวตำนานการสร้างพระพิมพ์และลักษณะการสักการ-
บูชาด้วยประการต่าง ๆ พระพิมพ์ชนิดนี้มีผู้ขุดค้นได้ที่เมืองสรรค์บุรีครั้งหนึ่ง
แต่หาแผ่นลานเงินไม่ แผ่นลานเงินตำนานนี้กล่าวว่า มีเฉพาะแต่ในพระ
เจดีย์วัดพระธาตุฝั่งน้ำปิงตะวันตกแห่งเดียว มีสำเนาที่ผู้อื่นเขียนไว้ดังนี้

ตำนาน

ตำบลเมืองพิษณุโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองพิษณุสงคราม เมืองพิจิตร เมืองสุพรรณ ว่ายังมีฤๅษี ๑๑ คน ฤๅษีเป็นใหญ่ ๓ คน คนหนึ่งฤๅษีพิลาไลย คนหนึ่งฤๅษีตาไฟ คนหนึ่งฤๅษีตาจั่วเป็นประธานแก่ฤๅษีทั้งหลาย จึงปรึกษากันว่าเราท่านทั้งนี้จะเอาอันใดให้แก่พระยาศรีธรรมมาโศกราช ฤๅษีทั้ง ๓ จึงว่าแก่ฤๅษีทั้งปวงว่า เราจะทำด้วยฤทธิ์ ทำด้วยเครื่องประดิษฐานเงินทองไว้จะนี้ฉลองพระองค์ จึงทำเป็นเมฆพัดอุทุมพรเป็นมฤตย์พิศม้ออายุวัฒนะพระฤๅษี ประดิษฐานไว้ในถ้ำเหวใหญ่น้อย เป็นอนุภาพแก่นุชย์ทั้งหลาย สมณชีพรามณอาจารย์เจ้าไป ถ้วน ๕,๐๐๐ พรรษา พระฤๅษีองค์หนึ่งจึงว่าแก่ฤๅษีทั้งปวงว่า ท่านจงไปเอาว่านทั้งหลาย อันมีฤทธิ์เอามาให้สัก ๑,๐๐๐ เก็บเอาเกสรไม้อันวิเศษ ที่มีกฤษณาเป็นอาทิให้ได้ ๑,๐๐๐ ครั้นเสร็จแล้ว ฤๅษีจึงปาวร้องเทวดาทั้งปวงให้ช่วยกัน บดยา ทำเป็นพระพิมพ์ไว้สถานหนึ่ง ทำเป็นเมฆพัดสถานหนึ่ง ฤๅษีทั้ง ๓ องค์นั้น จึงบังคับฤๅษีทั้งปวงให้เอาว่านทำเป็นผงเป็นก้อนประดิษฐานด้วยมนต์คาถาทั้งปวงให้ประสิทธิ์ทุกอัน จึงให้ฤๅษีทั้งนั้นเอาเกสรและว่านมาประสมกันดีเป็นพระให้ประสิทธิ์แล้วด้วยเนาวะหรคุณประดิษฐานไว้บนเจดีย์อันหนึ่ง ถ้าผู้ใดให้ถวายพระพรแล้ว จึงเอาไว้ใช้ตามอนุภาพเถิด ให้ระลึกถึงคุณพระฤๅษีที่ทำไว้นั้นเถิด ฤๅษีไว้อุปเทศดังนี้

แม่อันตรายสักเท่าใดก็ดี ให้นิมนต์พระใส่ศีรยะ อันตรายทั้งปวงหายสิ้นแล ถ้าจะเข้าการณรงค์สงคราม ให้เอาพระใส่น้ำมันหอมเข้าด้วยเนาวะหรคุณแล้วเอาใส่ผมศักดิ์สิทธิ์ความปรารถนา ถ้าผู้ใดจะประสิทธิ์แก่หอคาบศัสตราวุธทั้งปวง เอาพระสรงน้ำมันหอมแล้วเสกด้วย อิติปิโสภุกราติ เสก ๓ ที่ ๗ ที่ แล้วใส่ขันสัมฤทธิ์พิชฐานตามความปรารถนาเถิด ถ้าผู้ใดจะใคร่มาตุคามเอาพระสรงน้ำมันหอมใส่ใบพลูทาประสิทธิ์แก่คนทั้งหลาย ถ้าจะสง่าเจรจาให้คนกลัวเกรง

เอาใส่น้ำมันหอมหุงจี๊ผึ้งเสกด้วยเนาวะหรคุณ ๗ ที่ ถ้าจะค้าขายก็ดี มีที่ไป
ทางบกทางเรือก็ดี ให้นมัสการด้วยพาหุงแล้วเอาพระสร่งน้ำหอมเสกด้วย
พระพุทธคุณ อิติปิโสภิกขุราติ เสก ๗ ที่ ประสิทธิ์แก่คนทั้งหลายแล ถ้าจะไม่
สวัสดีสถาพรทุกอัน ให้เอาดอกไม้ ดอกบัวบูชาทุกวันจะปรารธนาอันใดก็
ได้ทุกประการแล ถ้าผู้ใดพบพระเกสรก็ดี พระว่านก็ดี พระปรอทก็ดี ก็เหมือน
กันอย่าได้ประมาทเลย อานุภาพดั่งกำแพงล้อมกันภัยแก่ผู้นั้น ถ้าจะให้ความศุภย์
เอาพระสร่งน้ำหอม เอาด้าย ๑๑ เส้นชุบน้ำมันหอมและทำใส่เทียนตามถวาย
พระแล้วพินิจฐานตามความปรารธนาเถิด ถ้าผู้ใดจะสละหัวให้เขียนยันต์นี้
ยันต์ :-

ทุธิวิมุ
อมพ
ปติพมฺงกุ

อสัวิสุ โล ปุสพุก

ใส่ใส่เทียนเถิด แล้วว่า นโมไปจนจบ แล้วว่าพาหุง แล้วว่าอิตติปิโสภิกขุราติ มหาเชย
มมงคล แล้วว่าพระเจ้าทั้ง ๑๖ พระองค์ เอาทั้งคู่ กิริมิทิ กุรุมทุ กรมท เกรเมเท
ตามแต่เสกเถิด ๓ ที่ ๗ ที่ วิเศษนัก ถ้าได้รู้พระคาถานี้แล้ว อย่างกลัวอันใดเลย
ท่านตีค่าไว้ควรเมือง จะไปรบศึกก็คุ้มได้สารพัดศัตรูแล

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานคัดต่อมาดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า นายชิด

จากกลับลงเรือชะล่าล่องไปขึ้นท้ายเมืองใหม่เดินขึ้นมาจนถึงพลับพลา
ที่เมืองใหม่นี้มีถนน ๒ สายยาวขึ้นตามลำน้ำเคียงกันขึ้นมา สาย ๑ อยู่ริมน้ำ

๘๐

สาย ๑ อยู่บนคอน แต่ถึงสายริมน้ำหน้าน้ำก็ไม่ท่วม บ้านเรือนก็เป็นอย่างลักษณะถนนบ้านหม้อเมืองเพชรบุรี หรือถนนบางกอกอย่างเก่า ไม่ใช่ถนนเสาชิงช้า ผู้คนที่แน่นหนาอยู่ มาแต่ท้ายเมืองถึงพลับพลาประมาณ ๒๐ เส้นเศษ

วันนี้ถ่ายรูปได้มากแต่สนุก เพราะได้เปลี่ยนแวนเปลี่ยนทำนองถ่าย และถ่ายง่ายไม่เหมือนถ่ายในป่า ๒ วันมาแล้วซึ่งยังไม่เคยถ่ายเลย ล้างรูปไว้แต่กระจกใหญ่ จะล้างหมดกลัวแห้งไม่ทัน วันนี้ได้ตัดผม ตามพระเทพาภรณ์ ขึ้นมาจากบางกอกโดยทางรถไฟแล้ว ลงเรือมาแต่นครสวรรค์ เพราะหาเวลาตัดไม่ได้

วันที่ ๒๖ หมายจะยังไม่ตื่นแต่หมาเข้าไปปลุก ๒ โมงเศษ กินข้าว แล้วออกไปแจกของให้ผู้ที่มาเลี้ยงดู และรับทั้งผู้หญิงผู้ชาย หลวงพิพิธภักย์ ผู้ช่วยซึ่งเป็นบุตรพระยากำแพง (อัน) นำดาบฝักทอง ซึ่งพระพุทธรูปอดฟ้า พระราชทานพระยากำแพง (นุช) เป็นบำเหน็จเมื่อไปทัพแขก แล้วดกมาแก่พระยากำแพง (นาค) ซึ่งเป็นสามีแพงบุตรพระยากำแพง (นุช) บุตรพระยากำแพง (นุช) และแพงภรรยาได้เป็นผู้ว่าราชการเมืองกำแพงต่อมา ๔ คน คือพระยากำแพง (บัว) พระยากำแพง (เถอน) พระยากำแพง (น้อย) พระยากำแพง (เกิด) ได้รับดาบเล่มนี้ต่อ ๆ กันมา ครั้นพระยากำแพง (เกิด) ถึงอนิจกรรม ผู้อื่นนอกจากตระกูลนี้มาเป็นพระยากำแพงหลายคน ดาบตกอยู่แก่นายอ้นบุตรพระยากำแพง (เกิด) ซึ่งเป็นบิดาหลวงพิพิธภักย์ ภายหลังนายอ้นได้เป็นพระยากำแพง ครั้นพระยากำแพง (อัน) ถึงแก่กรรม ดาบจึงตกอยู่กับหลวงพิพิธภักย์บุตรผู้นำมาให้นี้ พิศระห์ดูก็เห็นจะเป็นดาบพระราชทานจริง เห็นว่าเมืองกำแพงเพชรยังไม่มีพระแสงสำหรับเมือง เช่นแควใหญ่ ไม่ได้เตรียมมา จึงได้มอบดาบเล่มนี้ไว้เป็นพระแสงสำหรับเมือง ให้ผู้ว่าราชการรักษาไว้สำหรับใช้ในการพระราชพิธี แล้วถ่ายรูปพวกตระกูลเมืองกำแพงที่มาหาตั้งต้นคือท่านผู้หญิงทรัพย์ภรรยาพระยากำแพง (เกิด) อายุ ๕๓ ปีจอ เห็น

จะเป็นปีจอ นศก จุลศักราช ๑๑๗๖ ยังสบายแจ่มใส พุดจาไม่หลง เดินได้เป็นคัน กับลูกที่มา ๒ คนคือซื้อฝั่งภรรยาพระพล (เหลียม) อายุ ๗๓ ปี ลูกคนสุดท้อง ชื่อภู เคยไปทำราชการในวังครั้งรัชกาลที่ ๔ แล้วมาเป็นภรรยาพระยารามณรงค์ (หรุ่น) อายุ ๖๔ ปี หลานหญิง ชื่อหลาบ เป็นภรรยาหลวงแพ่งอายุ ๖๔ ปี หลานหญิงชื่อเพื่อน เป็นภรรยาพระพลอายุ ๔๖ ปี หลานหญิงชื่อพัน ภรรยา หลวงพิพิธธัญอายุ ๔๔ ปี หลานชายหลวงพิพิธธัญอายุ ๔๔ ปี เหลนที่มา ๖ คน คือกระจ่าง ภรรยานายชิด อายุ ๒๔ ปี เปล่งภรรยานายคลองอายุ ๒๑ รีวบุตรี พระพลอายุ ๑๗ ประคองอายุ ๑๗ หวีดอายุ ๑๖ บุตรหลวงพิพิธธัญ ละอองบุตรี นายจีนอายุ ๑๒ ปี โหลนได้ตัวมา ๒ คน แต่ถ่ายคนเดียว แต่ที่ซื้อละอองบุตรี โนม์อายุ ๑๓ ปี ได้ถ่ายรวมกันเป็น ๕ ชั่วคน ที่ถ่ายนี้กันออกเสียบ้าง ด้วยมา ไม่ครบหมดด้วยกัน ลูก หลาน เหลน โหลน ซึ่งสืบมาแต่ท่านผู้หญิงทรัพย์ ซึ่งมีชีวิตอยู่ด้วยกันเดี๋ยวนี้ ๑๑๑ คน ที่เมืองกำแพงนี้ประหลาดว่าเป็นที่มีไข้เจ็บ ชุม ถึงถามชาวเมืองนั้นเองก็ไม่มีใครปฏิเสธสักคนหนึ่งว่าไข้ไม่ชุมและไม่ร้าย แต่ได้พบคนแก่ทั้งหญิงทั้งชายมากกว่าที่ไหน ๆ หมด กรมการคร่ำ ๆ อายุ ๗๐ - ๘๐ ก็มีมากหลายคน ราษฎรตามแถวตลาดก็มีคนแก่มาก ถ้าจะหาหรือพวก กำแพงจริงคงบอกว่าพระพิมพ์ป้องกัน ด้วยนับถือกันมาก พระเล่าให้ฟังว่าเวลาที่ ไม่ได้เสด็จมา หากันนักดูหายากอย่างยิ่ง ต่อเมื่อเสด็จมาจึงรู้ว่าพระพิมพ์ มีมากถึงเพียงนี้ ต่างคนต่างก็เตรียมกันอยากจะถวาย ก็เป็นความจริงเพราะผู้ที่ มาถวายไม่ได้ถือหรือห่อมาตามปกติ จัดมาในพานดอกไม้ธูปเทียนรายตามริมถนน ได้เสมอทุกวันไม่ได้ขาด ดูความนับถือกลัวเกรงเจ้านั้นมากอย่างยิ่ง เพราะ ไม่ใคร่ได้เคยเฝ้าเห็น แต่กิริยาอาการเรียบร้อยไม่เหมือนดำบลบ้านตามระยะทาง ซึ่งกล้าไปยืนอยู่ คงมีผู้มากกราบถึงคืนไม่ได้ขาด

ถ่ายรูปแล้วเสด็จลงเรือประพาสล่องไปขึ้นท่าหน้าวัดเสด็จ เพื่อจะถ่ายรูป วัดเสด็จ ซึ่งเป็นที่จาริกบอกเรื่องพระพิมพ์ แต่คำจาริกนั้นได้นำไปกรุงเทพฯ

๘๒

เสียแล้ว(๑) แล้วจึงเดินไปวัดกุยาง ซึ่งเป็นที่พระครูเจ้าคณะอยู่ผ่านถนนสายใน ถนนสายนี้งามมาก ได้ถ่ายรูปไว้และให้ซื้อถนนราชดำเนิน วัดกุยางนี้มีลำคู กว้างประมาณ ๖ วา หรือ ๘ วา น้ำขัง หอไตรและกุฏิปลูกอยู่ในน้ำแปลกอยู่ ต่อข้ามคูเข้าไปจึงถึงบริเวณพระอุโบสถ ทางที่เข้าเป็นทิศตะวันตก ด้านหลัง หันหน้าออกทางทุ่ง มีพระอุโบสถย่อมหลังหนึ่ง วิหารใหญ่หลังหนึ่ง ก่อด้วยแลง แต่เสริมอิฐถือปูนหลังคาเห็นจะผิด รูปเดี่ยวแบนไป หลังพระวิหารมีฐาน ๓ ชั้น อย่างพระเจดีย์เมืองนี้ แต่ข้างบนแปลงเป็นพระปรางค์ เห็นจะแก้ไขขึ้นใหม่โดย พังเสียแล้วไม่รู้ว่ามีรูปเดิมอย่างไร ในพระวิหารมีพระพุทธรูปต่าง ๆ อยู่ข้างจะดี ๆ พระครูเลือกไว้ให้เป็นพระลีลาสูงสอกลีบ กับอะไรอีกองค์หนึ่งต้นเดิมที่ไม่ชอบ จึงได้ขอเลือกเอาเอง ๔ องค์ เป็นพระยืนกำแพงโบราณแท่นชั้นเขมรองค์ ๑ พระนาคปรกขาดฐาน เขาหล่อฐานเดิมขึ้นไว้องค์ ๑ พระกำแพงเก่าอีกองค์ ๑ พระชินราชจำลองเหมือนพอใช้อีกองค์ ๑ กลับจากวัดหยุดถ่ายรูปบ้างจนเที่ยง จึงได้ลงเรือเหลือง ล่องลงมาไม่พบกรมหลวงประจักษ์ ดกลงทำกับข้าวกันมา ต่อจวนกับข้าวสำเร็จจึงได้พบ แวะกินที่พลับพลาปากอ่าง ล่องเรือลงมาหยุด ชั่วแต่พอถ่ายรูปเวลาพบเท่านั้น ขาล่องนี้เรือใช้ดีกรรเชียง แต่ก็ใช่ว่าดี เบาเสียกว่ากรรเชียงเรือเล็ก ๆ อยู่ในลอยน้ำลงมา ถึงที่พักแรมตำบลวังนางร่ำ แต่ที่แท้เขาเรียกวังอีร่ำ เรียกนางร่ำถึงตาถือท้ายไม่เข้าใจ เวลาทุ่มเศษ

วันที่ ๒๓ ออกเรือเช้า ๓ โมงจน ๕ โมง จึงได้ไปถึงเรือเหลือง หยุด กินข้าวที่ตลิ่งเป็นป่าฝั่งตะวันออก แล้วมาหยุดที่หาด ถ่ายรูปเวลาพระอาทิตย์ตก เลยตีกรรเชียงลงมาจนถึงพลับพลาบ้านแดนเวลาพลบ ไม่มีเรื่องอะไรเลย

(๑) จารึกนี้ เดิมนี้อยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ ว่าด้วยเรื่องพระมหาธรรมราชาลิไทยสร้าง พระมหาธาตุแลปลูกพระศรีมหาโพธิ์ ซึ่งได้มาจากลังกา ณ เมืองนครชุม สืบสวนได้หลักฐานต่อมาว่าจารึก แผ่นนั้นเดิมอยู่ที่หน้าพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ ข้ามฝั่งตะวันตกเมืองกำแพงเพชร ฐานปึกศิลาจารึกนั้น อยู่จนบัดนี้ มีผู้ขนมาไว้ที่วัดเสด็จ แล้วจึงได้ลงมากรุงเทพฯ ฯ

นอกจากأيการเชียงที่ต้ง่ายแสนสาหัส ขึ้นชื่อว่ากรเชียงแล้วไม่มีอะไร
จะเบาเท่า ถ้าขึ้นตีทวนน้ำแล้วเป็นไม่ขึ้นเป็นอันขาด

วันที่ ๒๘ ออกเรือ ๓ โมงเช้า ต้องรอรับพวกจีนไทยที่มาหารวมทั้ง
ตาแสนปมที่เห็นพายเรือมาแต่วานนี้ด้วย แวะกินข้าวที่พลับพลาหัวดงซึ่งเขา
กะให้มาแรมเวลาบ่ายโมง ๑ เท่านั้น จึงเปลี่ยนเลื่อนลงมายางเอน หยุดถ่ายรูป
เขานอครั้งหนึ่ง มาตามทางมีคนรู้จักเรือเหลืองว่าเป็นที่นั่งทั่วทุกแห่ง ที่ไหน
เคยแวะที่นั่นคนยิ่งประชุมมาก มีอะไรที่จะดีจะเคาะให้ร้องได้ก็ดีเคาะให้ร้อง
ทุกแห่ง มีลงเรือพายตามเอาของมาให้ก็มาก ที่เก่าเลี้ยวประโคนใหญ่เพิ่ม
เถิดเทิงด้วย ผู้หญิงตีเถิดเทิง มาถึงเขาดินได้ยินเสียงมโหรีและพระสวด เห็น
เวลายังวันอยู่จึงได้คิดแวะถ่ายรูป แต่ชายหาดน้ำตื้นเรือใหญ่เข้าไปไม่ถึง ต้อง
ลงเรือเล็กลำเลียงเข้าไปอีก เดินหาดร้อนเหลือกำลัง ทั้งเวลาก็ก็น่า ๔ โมงแล้ว
ไม่ได้ตั้งใจจะขึ้นเขา แต่ครั้นเข้าถ่ายรูปที่เขาแล้วเห็นที่วัดตระเตรียมรับแน่นอน
มาก จึงเลยไปถ่ายรูปครั้นเข้าไปใกล้ผู้คนตะเกียกตะกายกันหนักขึ้น จนต้อง
ยอมขึ้นวัด วัดนี้เรียกชื่อสามัญว่าวัดเขาดิน แต่ชื่อตั้งหยาบมากจนจำไม่ได้ต้องจดว่า
“วัดพระหน่อธรณินทรไถลวารินคงคาราม” เจ้าอธิการชื่อเฮ้ง รูปพรรณสัณฐานดี
กลางคนไม่หนุ่มไม่แก่ เป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระ ที่คนจะนับถือมาก เพิ่งมาจากวัด
มหาโพธิ์ที่ตรงกันข้ามได้ ๒ ปี มีแต่คนแก่สัปบุรุษและชาวบ้านหลายคนมาคอย
อธิบายชี้แจงโน่นนี่ เจ้าอธิการว่าได้สร้างศาลาขึ้นไว้หลังหนึ่งขัดเครื่องมุง จึง
ให้เงิน ๑๐๐ บาทช่วยศาลานั้น แล้วสัปบุรุษทยอยชักชวนให้เข้าไปดูในวัด ซึ่งเชื่อ
เสียแล้วว่าจะไม่มีอะไร แต่เสียอันนอนไม่ได้ ครั้นเข้าไปถึงในลานวัด เห็น
ใหญ่โตมากเป็นที่เตียนราบได้ร่มไม้ใหญ่ กว้างเห็นจะเกือบ ๓ เส้น ยาวสัก
๔ เส้น เป็นที่รักษาสะอาดหมดจดอย่างยิ่ง รู้สึกสบาย ถ่ายรูปแล้วพวกสัปบุรุษ
ชวนให้ไปดูพระอุโบสถซึ่งอยู่บนเขา จึงได้รู้ว่ามีทางอีกทางหนึ่งสำหรับขึ้นเขา
มีบันไดอิฐขึ้นตลอด จะต่ำกว่าเขาบวชนาคสักหน่อย แต่ทางขึ้นง่ายไม่ใช่เขาดิน

เป็นเขาศิลา มีดินหุ้มแต่ตอนล่าง ๆ พวกสัปบุรุษพากันตักน้ำขึ้นไปไว้สำหรับ
จะให้กินจะให้อาบ โบสถ์นั้นรูปร่างเป็นศาลาไม่มีฝา หลังใหญ่มีพระเจดีย์องค์ ๑
แต่ข้างหลังโบสถ์เลอภูมิทุ่งคงามดี คือมีบึงใหญ่เห็นจะเป็นลำเดียวกันกับบึง
บ้านหูกวาง แลเห็นเขาหลวงเมืองนครสวรรค์สักคอยู่ ในที่สุดถ่ายรูปแล้ว
ไล่เลียงเรื่องวัดนี้ได้ความว่าพระครูหาญอยู่วัดมหาโพธิมาเริ่มสร้างได้ ๘๐ ปี
มาแล้ว แล้วได้ปฏิสังขรณ์ต่อ ๆ กันมา ตามที่เล่านี้ว่าเป็นที่สิงสู่ของพวก
ชาวลับแล ฟังจะย้ายขึ้นไปอยู่เขาหลวงเมืองชัยนาทเสียเมื่อเร็ว ๆ นี้ มีตาแก่
คนหนึ่งอายุ ๘๐ เศษ เป็นผู้รู้เรื่องชาวลับแลมากตั้งแต่ชั้นต้นมา มีตาเจ๊กดำอีก
คนหนึ่งอายุ ๖๐ เศษ เป็นพยานยืนยันชั้นเก่า ๆ ยังพวกหนุ่ม ๆ อีกเป็นกอง
เป็นพยานยืนยันชั้นหลังว่า ได้ยินเสียงพิณพาทย์และเสียงฆ้องเสียงโห่ร้อง
เพราะผิดกับสามัญเป็นอันมาก ครั้นขึ้นไปดูก็ไม่เห็นอะไร ในบึงหลังเขาแต่เดิม
ไม่มีกระบิรกเช่นนี้ เพราะเป็นที่เขาเล่นแข่งเรือกัน ได้ยินเสียงกรียวกราว
ไปดูก็ไม่เห็นอะไร ทั้งการที่ได้ยินกรียวกราวนั้น ไม่ใช่เวลากลางคืน เป็นเวลา
กลางวันด้วย ต่อแล้ว ๆ จึงได้เห็นกระโทงที่ไล่ของมากินนั้นทั้งเกลื่อนกลาด
อยู่ในบึง จนเมื่อเวลาเสด็จขึ้นไปเหนือทางแขวใหญ่เร็ว ๆ นี้เองก็ยังได้ยินเสียง
อยู่ แต่ก่อนที่เขานี้มีถ้ำหลายแห่ง พวกลับลัษเภาไปเขาปิดถ้ำเสียด้วย ได้ถาม
ล่อจะให้เห็นคนรู้ไม่ยอมรับเห็น เล่าแต่เรื่องคนลับลัษเภาอย่างเดียวเป็นจริงเป็นจังไป
คนเชื่อลับลัษเภาเช่นนี้ยังมีมาก แล้วเขาพาเดินไปตามสันเขาออกไปดูนอก ซึ่ง
แลเห็นจากแม่น้ำ มีวิหารเล็กและทับที่คนอาศัย รักษาสะอาดหมดจดดีเหมือนกัน
เอาอ่างมาตั้งเป็นกระถางต้นไม้เล่นเข้าดีพอใช้ กลับลงทางด้านข้างริมน้ำซึ่งมี
บันไดปูนเหมือนกัน เจ้าอธิการถามหาทุลกระหม่อมมีติดขึ้นมาบ้างหรือไม่
ครั้นได้ความว่ามีมาจึงเอาแหวนถักฟิรอดมาแจก แหวนนั้นทำนองเดียวกับ
ขรัวม่วงวัดประคู้ แต่ขรัวม่วงถักด้วยกระดาสลงรัก นี้ถักด้วยด้ายทำเรียบร้อยดี
กลับลงมาโดยสะพาน เขาทำยื่นลงมาจนพ้นหาดในยาวอยู่ พวกราษฎรทั้ง

ชายหญิงและเด็กลงมาช่วยกันขึ้นเรือโดยความเบิกบาน เหมือนอย่างแห่พระ
เด็ก ๆ จนจนถึงคอ ยังไม่วางต้องไล่ ล่องลงมาถึงพลับพลาอย่างเอนเวลาพลบ
วันนี้ชุมกว่าทุกวัน ถึงเมื่อขามามีที่นครสวรรค์ คอนบนมีบ้างก็เป็นขุนนอน
หัวค่ำไม่มีไปเท่าไร แต่อย่างไร ๆ ก็คงน้อยกว่าบางกอก

วันที่ ๒๕ เช้า พวกชาวบ้านมาหา แต่ล้วนพวกที่ยังไม่รู้จักต้องการ
จะมาดู ในหมู่นั้นมียายอิมบ้านพังม่วง ซึ่งได้ไปขึ้นกินข้าววันแรก มาด้วย
กับลูกสาวคนหนึ่งหลานคนหนึ่ง ครั้นเวลาออกไปก็ไม่รู้จักอยู่นั่นเอง ได้ถาม
ว่าพระยาโบราณไปที่บ้านหรือ ตอบว่า ท่านว่าท่านเป็นพระยาโบราณ แต่
อย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่าท่านนัดให้ลงไปหาจะพาเฝ้าไม่ใช่หรือ ก็รับว่าท่าน
ว่าเช่นนั้นแหละ แต่จะอย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่าทำไมแกไม่เชื่อท่านหรือ
บอกว่าเป็นแต่อย่างไรก็ไม่ทราบ ถามว่าทำไมจึงว่าอย่างไรก็ไม่ทราบ บอกว่า
ชาวบ้านเขาว่าอย่างหนึ่ง ถามว่า เขาว่าอะไร อิดเอื้อนไม่ใคร่จะบอก ต้องชัก
แล้วกระซิบกระซาบว่าเขาว่าไม่ใช่พระยาโบราณ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จเอง
พอรู้เช่นนั้นเข้าชนลูกข้าทั้งตัว ได้นึกสงสัยอยู่แล้วเลยนอนไม่หลับกระสับ
กระส่ายไป ถามว่าแกเท็จพูดอะไรหรือจึงได้ไม่สบาย ก็ว่าได้พูดมากอยู่มีเรื่อง
ขึ้นคานาเป็นต้น ถามว่าพระรูปพระโคมท่านเป็นอย่างไร กระซิบบอกว่าสูง ๆ
ผอม ๆ ผิวอยู่ข้างจะคล้ำ จึงถามว่าวันนั้นไปด้วยกับเจ้าคุณโบราณแก่มาได้
หรือไม่ ว่าไม่ทันสังเกตมารับรองอยู่ แล้วหันไปถามลูกสาวว่าท่านไปด้วย
หรือไม่ นางลูกสาวหัวร่อบอกว่าท่านไปด้วยจำได้ ถามว่าถ้าข้าจะบอกแกว่า
เป็นพระเจ้าอยู่หัวเองแกจะว่าอย่างไร ออกจะเหลือกลานและจ้องอยู่สักครู่หนึ่ง
ลุกขึ้นนั่งยอง ๆ ปูผ้าชวนลูกสาวแนแล้วให้มากราบท่านเสีย ลูกสาวก็หยุดหัวร่อ
ทันที สองคนปูผ้าลงกราบ ๓ หนอย่างไหว้พระ ได้ให้แหวนเนื่องประดับ
เพชรพลอย ซื่อจากกรุงเก่าทำขวัญคนละวง หลานเผอิญเสมาหมด เป็นของแก
ต้องการมาก ต้องทำให้กำไลเงินข้อสี่แทนคู่หนึ่ง แล้วได้ลงเรือเวลา ๓ โมงเช้า

มาจนเลี้ยวขึ้นแถวใหญ่จึงได้เอาเรือไฟลาก ขึ้นมาจอดที่แพใต้สะพานรถไฟ พบพระยาสุขุมและจิระซึ่งได้พยายามทำเป็นคนตามเสด็จ ลงเรือแม่ปะถ่อขึ้นไปแม่น้ำน้อยบ้าง เรือแม่ปะมาถึงแถวใหญ่เข้าคู่งมงามเต็มที ตานายท้ายบ่นว่าไม่ถึงถ่อ มันเป็นเรือสำหรับแควน้อยอย่างเดียวแท้ ๆ แต่ถ้าผู้ซึ่งไปเรือแม่ปะชั่วแต่ขาล่องไม่ได้ถ่อขึ้นแล้วนับว่าเป็นผู้ไม่เคยลงเรือแม่ปะได้ เพราะเวลาถ่อมันเชอพันประมาณ ทำกับข้าวเลี้ยงกันที่แพแล้ว สั่งคำพิพากษาประหารชีวิต อ้ายวิม ทหารราบที่ ๑๐ โทษฆ่านายสิบนายหมู่ตัวตาย ความเรื่องนี้ได้เกิดขึ้นเมื่อวันที่ ๒๕ นายร้อยเอกขุนพิทยุทธกุมทการเมืองนครสวรรค์ตามขึ้นไปจนถึงกำแพงเพชร จอดเรืออยู่ฝั่งตะวันตกห่างเรือที่นั่งจอดประมาณ ๒๐ เส้น วันนั้นอ้ายวิมอยู่ยามในเรือมอซึ่งเป็นเรือทหารอยู่ พวกทหารทั้งปวงเข้ามารับเสด็จเวลา ๒ โมงเศษ อ้ายวิมบ่นว่าหิวข้าว ขอนายสิบเรียกทหารมาเปลี่ยน นายสิบบอกว่ายังไม่มีคนให้อยู่ไปอีกหน่อยหนึ่ง แล้วลุกขึ้นโผล่ออกมาจากขยاب อ้ายวิมยืนยามอยู่ที่กระดานเลียบ เอาดาบปลายปืนแทงนายสิบที่รักแร้ ลึกถึงราวนม พลัดตกน้ำลงไป แต่น้ำตื้นไม่ได้จม และไม่มีหลักตออันใด นายสิบร้องขึ้น คนที่อยู่ในเรือไปช่วยพุงขึ้นมาก็ขาดใจตาย ได้มีโทรเลขส่งไปถึงจิระเห็นว่าเป็นการสำคัญอยู่ ควรจะต้องลงโทษโดยทันที ความเช่นนี้เป็นหน้าที่ศาลทหาร ให้จัดการตั้งศาลทหารที่เมืองนครสวรรค์พิจารณาให้เสร็จทันวันกลับลงมาถึง คำให้การอ้ายวิมรับแก้ว่าเผลอสติหมายจะสะกิด พยานเบิกว่าไม่มีสาเหตุวิวาทอันใดกัน หมอตรวจว่าอ้ายวิมไม่ได้เป็นคนเสียจริต นายทหารประจำหมวดเบิกความว่าอ้ายวิมเป็นคนเรียบร้อยไม่เคยต้องรับโทษเลย ฟังเข้ามาเป็นทหารเมื่อเดือนเมษายน ศาลปรึกษาว่า อ้ายวิมทำผิดพระราชกำหนดกฎหมายและข้อบังคับทหาร ทั้งเป็นเวลารักษาราชการเสด็จพระราชดำเนินให้ลงโทษประหารชีวิต ได้สั่งให้ประหารชีวิตตามคำปรึกษา เพราะเห็นว่าทหารฟังตั้งขึ้นใหม่ ๆ ในหัวเมือง ถ้าหย่อนโทษจะเป็นเยี่ยงอย่างให้มีความกำเริบ กำหนดจะได้นำไปยิงเสียในเวลาพรุ่งนี้

เวลาบ่ายลงเรือไปเที่ยวหมายจะถ่ายรูป ขึ้นไปพอพ้นจากคลองบอระเพ็ด
หน่อยหนึ่ง พอเห็นฝนตั้งจึงให้ปล่อยเรือไฟส่องมาถ่ายรูปได้ ๒ – ๓ แผ่น
พอมีพายุจัดฝนตก ต้องกลับลงมาทั้งฝน เวลาค่ำมีคนขายของ แต่ได้ถามได้
ความว่า เขาเกณฑ์ให้มาขายเป็นการกรุด* ในแม่น้ำจุฬไฟตามเรือแพสว่าง
และมีพิณพาทย์ครึกครื้น ไม่มียุ่งเหมือนเมื่อคืนนี้ด้วย

หมดพระราชนิพนธ์เพียงเท่านี้

*เป็นการกรุด – เป็นการแต่งฉาบหน้าให้ครึกครื้น หรือดงามชั่วคราว ไม่ใช่ถาวร

พระราชหัตถเลขา^(๑)

เรื่อง เสด็จประพาสลำนํ้ามะขามเฒ่า

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

(ฉบับที่ ๑)

หน้าที่ว่าการมณฑลนครสวรรค์

วันที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^{๔๑} ๑๒๗

ใบบอกแจ้งความมายังมกุฎราชกุมาร ให้ทราบ

ระยะทางที่มาโดยรถไฟได้เห็นว่าน้ำมาก แต่ไม่ใช่มากข้าวล้ม แลเห็นน้ำเปล่าน้อย เต็มไปด้วยข้าวตลอดหนทาง ผักขวนในทุ่งนี้ได้ทำลายลงเสียมากจนไปรงดา แต่ก็ยังเหลือ จะต้องทำลายต่อไปอีกมาก พิศเราะห้ดูแพและเรือค้าขายในแควใหญ่โรยไปมาก นึกสงสัยว่าจะเป็นด้วยรถไฟพิษณุโลกทำให้เมืองนครสวรรค์ไม่เป็นท่าสำคัญ เพราะสินค้าขึ้นไปทางรถได้สะดวกกว่าครั้งถามคนค้าขาย กล่าวคือขายพลอยที่เป็นคนชอบกัน บอกว่าไม่เชิงจะร่วงโรยด้วยรถไฟ เป็นด้วยราคาเงินบางกอก บรรทุกของลงไปจำหน่ายไม่มีกำไร เวลาเย็นได้มาพักที่แพหน้าที่ว่าการ คลิ่งน้ำท่วมไปหมดทั้งนั้น เรือพายได้เวลากลางคืนฝนตกหนัก อากาศเย็น ไม่มียุ้ง

(๑) พระราชหัตถเลขานี้ ทรงพระราชนิพนธ์เป็นอย่างรายงานพระราชทานมายังที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร อันมีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงเป็นประธาน

วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ เวลาเช้าโมง ๑ ได้ลงเรือครุฑเหิรเห็จขึ้นไปทาง
แขวงใหญ่ แล้วไปทางลำน้ำเชียงไกร ลำน้ำนี้ยังกว้างน้ำก็ลึก เรือพายมาเดินได้
ในฤดูแล้งตลอดปี สองข้างเป็นป่าไม้กระเบาเป็นพื้น มีเรือขึ้นล่องเนื่อง ๆ
บ้านเรือนรายกันไป ได้ผ่านบ้านจันทู ที่จะเป็นตำบลที่พวกโรคเรื้อนอาศัยอยู่
ก่อน มีบ้านเรือนหลายหลัง ต่อไปจนถึงตำบลบ้านพะหลวง มีบ้านเรือนมาก
ขึ้นหน่อย อยู่แพกันเป็นพื้น ได้แวะที่วัดพะหลวง วัดนั้นก็อยู่บนแพ มีแพโบสถ์
หลัง ๑ แพการเปรียญหลัง ๑ แพกุฏิ ๓ หลัง ที่นั่นน้ำลึกกว่าทุกแห่ง เดียวนี้
ถึง ๑๑ สอกเป็นที่ประชุมปลาอาศัยมาก มีปลาเทโพตัวใหญ่ ๆ ในฤดูนี้ แต่
เมื่อถึงฤดูปลาขึ้นเหนือ ปลาเทโพขึ้นไปเหนือปลาบ้าเข้ามาอยู่แทน เพราะ
เป็นที่พื้นอันทรายไม่มีใครไปทำร้าย มีพระสงฆ์อยู่ ๖ รูป เป็นพวกข้างเหนือ
๕ รูป มาแต่กรุงเทพฯ ๑ แต่อุโบสถไม่ได้ทำเพราะไม่มีผู้สวดปาฏิโมกข์ได้
พระสงฆ์ลงไปรวมทำอุโบสถที่วัดปากน้ำในแขวงใหญ่ วิธีของกฐินของเขาสอบกล
เขียนลงในกระดาษปิดไว้ที่เสาแพการเปรียญว่าผู้นั้นจงกฐินจะทอดกลางเดือน
๑๒ ไตร ๓ บริหารสำหรับ ๑ อันดับองค์ละ ๔ บาท ถ้าผู้ใดจะถวายมากกว่านี้
เชิญท่านทอดเถิด ตามักนายกแกลบอกว่า ทำเช่นนี้ไม่เป็นการขัดลาภสงฆ์ มักนายก
ผู้นี้คือนายดัด เป็นชาวเมืองอ่างทอง ขึ้นมาตัดฟันแล้วเลยจอดแพอยู่ที่นี้

การหากินทำปลาเป็นพื้นของท้องถิ่น เหตุด้วยในลำน้ำนี้มีปลาชุม ส่วน
ผู้อื่นที่ขึ้นมาหากินในที่นี้ตัดฟันเป็นพื้น การตัดฟันใช้จ้างลูกจ้างลาว* เหม

* ลาว-แต่ก่อนนี้เรามักเรียกชาวภาคอีสานและพายัพว่าลาว ต่อมาในปลายรัชกาลที่ ๕ และ
รัชกาลที่ ๖ มีพระบรมราชโองการว่าแท้จริงชนเหล่านั้นก็เป็นชาติไทย ที่ผู้หญิงนุ่งขึ้นไว้ผมยาวเกล้า-
มวยนัน ความจริงแต่ก่อนมาผู้หญิงในภาคกลางก็ไว้ผมยาวและนุ่งจีบ หากมาตัดผมสั้น นุ่งผ้าโจง-
กระเบนกันในตอนที่มาเข้ามากรุงศรีอยุธยาครั้งหลังนี้เอง เพื่อให้คล้ายผู้ชายจะได้พ้นภัยจากพม่า
รังแก ด้วยเหตุฉะนั้นเมื่อทรงสถาปนาหม่อมเจ้าหญิงวลลภาเทวีขึ้นเป็นพระวรกัญญาพยาน พระวร-
กัญญาพยานจึงเริ่มทรงขึ้นและไว้พระเกศายาวขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๖๓ คนทั้งหลายก็ทำตามพระราชนิยม
แต่นั้นมา ในปัจจุบันนี้พวกหลานข้างเรียกบ้านเมืองของคนว่าลาว เพราะฝรั่งเศสบัญญัติให้ดังนั้น แต่ก่อนนี้
เรียกกรุงศรีสัตนาคนหุตทั้งสำหรับประเทศและราชธานี ทำนองเดียวกับกรุงศรีอยุธยาของเรา

ปีละซ้ง กินอยู่เป็นของผู้จ้าง แต่ถ้าอยู่ไม่ครบปีไปเสียก่อนไม่ต้องให้อะไรเลย ได้ฟันเปล่า จึงเป็นอันได้ความว่าด้วยเหตุนี้เองเป็นเรื่องให้พวกลาวละทิ้ง การรับจ้างทำนาที่คลองรังสิต ด้วยเจ้าของนาหรือนายกองนาคิดอ่านโกงพวกลาว ค่าจ้างไม่ได้จ่ายให้เป็นรายเดือน ๆ ต่อครบปีจึงจ่ายซ้ง ๑ ที่เดียว เมื่อทำงานมาได้ หลายเดือนจนสิ้นปีแล้วกว่นให้พวกลาวนั้นได้ความลำบากเบื่อหน่ายละทิ้ง งานไปเสีย ก็ไม่ต้องให้ค่าจ้าง หรืออีกอย่างหนึ่งถึงกำหนดแล้วก็ผัดไป เมื่อ ลาวไม่ได้เงินก็ไปไม่ได้ ครั้นเบื่อหน่ายเข้าต้องละทิ้งไป ผู้จ้างก็ยังได้กำไร มากขึ้น ผู้ที่ทำการโดยซื้อตรงเช่นตาตัด อ้างว่าตัวเป็นคนซื้อตรง ว่าพวกลาว เหล่านี้ทำงานแข็งแรง และอยู่ด้วย ๓ ปี จึงกลับไปบ้านครั้งหนึ่ง อยู่บ้าน เดือนเดียวก็กลับมาใหม่ ไม่ยากในการที่จะหาจ้าง ฟันขายราคาที่ในตลาดนั้น พันละ ๗ บาท ๘ บาท ถ้าต้องล่องลงมาส่งข้างนอกขึ้นไปพันละ ๑๐ บาท

ได้เรียกลาวมาพูดด้วย ๔ คน มาจากเขมราฐ ๒ คน อุบล ๑ คน ศรีสะเกษ คน ๑ ถามได้ความว่า หากินอะไรไม่สู้เป็นลูกจ้างทำทางรถไฟได้ถึงเดือนละ ๒๕ บาทได้เสมอ จึงได้ถามว่าเหตุใดไม่ทำงานทางรถไฟต่อไป บอกว่าได้มาก ก็จริงแต่มีที่เสียมาก อยู่ด้วยกันมาก ๆ อดเล่นคู่ที่ไม่ได้ เก็บเงินไม่อยู่ ที่หลีกมา หากินเช่นนี้ เมื่อได้เงินคราวเดียวมากก็ได้กลับไปบ้านเจ้านี่อยู่กันมา ๒ ปีแล้ว ปีหน้าจะไปบ้าน การที่ไปบ้านชั่วแต่เอาเงินไปให้บิดามารดาบุตรภรรยา ที่จะไป หากินในเมืองลาวไม่มีใครได้อะไร ลำบากมาก รับยืนยันว่านายตัดเป็นคนซื้อตรงให้ เงินจริง ๆ ฟืนนั้นโดยมากตัดลงไว้ก่อนนำมา เมื่อนำมาแล้วจมอยู่ในน้ำต้องดำ ขึ้นมารอนเป็นขนาดคู้ฟืน ถ้าหากว่ารอนหมดในฤดูน้ำ ก็ไปตัดได้ทั้งกำลังน้ำ

เวลาที่ไปนี้มีแต่ลาว ๔ คนกับผู้ใหญ่ ๓ คน นอกนั้นลงไปอยู่ที่วัด เขาบวชนาคซึ่งยังเหลือคนอยู่ เพราะเหตุที่กำลังทำกรรมมาสน์จะมีมหาชาติเทศน์ ซ้อน แต่ยังมีความปรารถนาเป็นอันมากที่จะเห็นฟ้า และบอกให้อนุโมทนาใน เรื่องที่ได้ออกเงินหล่อรูปฟ้า พรรณนาถึงบุญคุณของฟ้าที่มีแก่ราษฎรเป็นอันมาก และการที่ได้ออกเงินหล่อรูปท่านไว้คงจะได้บุญมาก และจะมีความจำเริญแก่ตัว

ความปรารถนามืออย่างเดียว แต่จะใคร่เห็นตัวฟ้า กรมหลวงดำรงเห็นบ่นคร่ำครวญ
นัก จึงชี้ตัวฟ้าให้เป็นที่ชื่นชมยินดีต้องไปหาธูปมาบูชา และรับพาเด็กมารับ
เสมา คอยเฝ้าว่าดีกว่าพวกที่ลงไปถึงเขาบวชนาค เพราะเหตุที่ตัวมุ่งหมายจะ
ทำบุญ กุศลส่งให้ฟ้าขึ้นมาถึงที่ได้เห็นสมประสงค์ ได้แจกเงินพระและให้เงินสำหรับ
ซื้อไม้ยัดแพต่างหากอีก ๗๐ บาท และล่องกลับลงมาจอดที่หน้าวัดเขาซึ่งราษฎร
มาประชุมกันอยู่ที่นี่ น้ำท่วมสะพานหมด ไม่มีที่จะยืนต้องจอดเรืออยู่ แต่
ราษฎรแข่งเรือกันสนุกสนานมาก การแข่งเรือที่นี้มาแต่เช้า แข่งเรือกันทอดหนึ่ง
แล้วขึ้นไหว้พระ ทักฉันทแล้วกลับลงมาแข่งเรืออีกทอดหนึ่ง ค่อย ๆ ทยอยกัน
ไปตามบ้านไกลบ้านใกล้ พวกที่ทวนน้ำก็ไปก่อน พวกที่ตามน้ำไปที่หลังไม่มีเรือ
อยู่เกินบ่าย ๓ โมง

แม่น้ำเชียงกรนี้ เป็นทางซึ่งไปขึ้นแม่ยมไปสุโขทัย สวรรคโลกได้
ในพงศาวดารว่าเสด็จไปตีเชียงกรเชียงกรานคงเป็นทางลำน้ำนี้ แต่เมือง
จะอยู่แห่งใดถามยังไม่ได้ความ เพราะผู้ที่อยู่ในที่นี้เป็นคนมาจากอื่นได้ความ
แต่ว่า ถ้าจะไปบางกลาน อำเภอเมืองพิจิตร คงจะถึงในเวลาพลบค่ำ ได้
ทำคำสั่งเรื่องที่จะตรวจสอบแม่น้ำเก่า ซึ่งเขาคงจะได้รับฉบับหนึ่งต่างหาก

เวลาบ่ายได้ขึ้นบกหน้าที่ว่าการ น้ำลดลงไปมากจนเป็นแผ่นดินไป
ลงเรือพายหลังที่ว่าการ เพราะเป็นที่ลุ่มลึกมากตัดไปในทุ่งข้าวในเชิงเทินเมือง
ในเมืองเป็นที่ดอน แต่มีสายน้ำหักแทงเข้าไปตามหนทาง ไหลเชี่ยวเป็นแก่ง
เชิงเทินเมืองนี้ตั้งอยู่หลังวัดโพธิ์ ยังมีดินอยู่สูง ๆ มาก ไปออกตลาดทางวัดโพธิ์
ในถนนท้องตลาดน้ำท่วม เรือครุฑเดินได้ การขายของใช้ยกพื้นตั้งขึ้นบนพื้นเดิม
แต่ที่ยกขึ้นไปไม่ได้ เช่นตู้กระจกสูง ๆ ปลอ่ยให้แช่อยู่ในน้ำ ตั้งแต่ท่วมมา
ประมาณสัก ๑๕ วันแล้ว เขาน้ำเหมือนกับสก ๑๒๒ เคยท่วมเท่านี้ จากกลับ
ล่องลงมาทางข้างนอก ฝนตั้งแต่ไม่ตก ไม่สุ้งร้อนและไม่มียุ้งอีกด้วย

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

พระบรมราชโองการดำรัสสั่ง ให้สำรวจลำน้ำเก่า

วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^{๔๑} ๑๒๗

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า ประทับอยู่หน้าที่ว่าการมณฑลนครสวรรค์ ทรงพระราชดำริว่า จดหมายเหตุการณ์ในพระราชอาณาจักรกรุงสยามนี้ มีข้อความซึ่งกล่าวถึงเมืองและตำบลอันไม่มีปรากฏว่าอยู่แห่งใด เช่นเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปตีเชียงไกรเชียงกรานนั้นอย่างหนึ่ง ตำบลซึ่งแลเห็นปรากฏว่าเป็นมหานครใหญ่แต่คอนเขินรกร้าง ไม่เห็นมีท่าทางที่จะเป็นเมืองใหญ่ได้ เช่นพระปฐมเจดีย์ เมืองนครชัยศรี เป็นต้นอย่างเมืองซึ่งเมื่อ ๔๓ ปีมานี้ เรือพระที่นั่งกลไฟ อรรคราชวรเดชขึ้นไปจอดได้หน้าเมือง ได้เสด็จพระราชดำเนินตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปในเรือพระที่นั่ง เดียวนี้ขึ้นไปอยู่ในคอนไม่มีทางเรือที่จะขึ้นไปถึงได้ เช่นนี้เป็นตัวอย่าง

ได้ทรงพระราชดำริเห็นมานานแล้วว่า จดหมายเหตุการณ์ของเราไม่มีแห่งใดได้เอาใจใส่ในเรื่องน้ำเปลี่ยนสาย จดหมายลงไว้อย่างไร คนภายหลังก็จะคิดกันหาอุททางให้เหมือนอย่างที่ได้จดหมายลงไว้แต่ก่อน เมื่อค้นไปไม่เห็นจริงก็ไม่เชื่อ เรื่องที่เล่านั้นก็ไม่ใช่ที่พอใจที่จะพิจารณาต่อไป อีกฝ่ายหนึ่งนั้นย่อมปรากฏรู้อยู่ด้วยกันโดยมาก ว่ามีลำน้ำเก่า ลำน้ำด้วนอยู่เป็นหลายแห่ง แต่ก็ไม่มีผู้ใดพิจารณาให้เป็นหลักฐานว่า ลำน้ำนั้นเดิมอย่างไร จึงเป็นลำน้ำใหญ่ ด้วนเงินไปด้วยเหตุไร เมื่อครั้งใด เพราะเหตุที่ไม่ได้พิจารณา ลำน้ำสอบกับท้องเรื่องจดหมายโบราณพงสาวดารหรือจดหมายเหตุจึงได้

๕๓

สาบสูญลื้มและเลื่อนไปเสียเป็นอันมาก ได้รับสั่งเตือนพระยาโบราณบุรานุรักษ์ ให้สืบสวนเรื่องนี้มานานแล้ว

บัดนี้ ทรงพระราชดำริว่า แต่ลำพังข้าหลวงเทศาภิบาล หรือผู้ว่าราชการเมืองเฉพาะมณฑลจะสอบสวน คงจะเน้นซ้ำและบางที่จะไม่สำเร็จเป็นประโยชน์ได้ จึงทรงพระราชดำริว่าพระยาศรีสหเทพเป็นผู้เข้าใจชำนาญในการแผนที่ ควรจะให้เป็นผู้ทำแผนที่แม่น้ำเก่าและใหม่ เป็นหน้าที่สำหรับรวมการสอบสวนอยู่แห่งหนึ่ง

ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร ซึ่งปรากฏว่าเคยเอาพระทัยใส่สอบสวนมาแล้วในมณฑลซึ่งเป็นอาณาจักรเฉลี่ยง และพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีน พระยาสุนทรบุรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรี พระยาโบราณบุรานุรักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า พระยาอมรินทรภักชัย ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ พระยาอุทัยมนตรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก พระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ พระวิเชียรปราการ ผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชร ซึ่งเป็นผู้เอาใจใส่สอบสวนอยู่ก่อนแล้ว ให้ต่างมณฑลต่างสอบสวนลำแม่น้ำเก่าและตำบลอันมีชื่อเสียงปรากฏซึ่งตั้งอยู่ในลำน้ำนั้น ได้ความประการใดให้แจ้งไปยังพระยาศรีสหเทพ จะได้พิเคราะห์สอบสวนกับสายน้ำซึ่งมีอยู่ในแผนที่ ให้เห็นว่าสายน้ำเดิมจะเป็นอย่างไร เปลี่ยนแปลงต้นต้นด้วยน้ำมารวมกัน และขาดกันอย่างไร จะเป็นประโยชน์แก่ทางความรู้เรื่องราวในพระราชอาณาจักรเป็นอันมาก

การที่จะควรสืบสวนอย่างไร ให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพเป็นผู้แนะนำ ข้าหลวงเทศาภิบาลทั้งปวงให้เข้าใจตามความคิดเห็น

ตัวอย่างเช่นลำน้ำมะขามเฒ่า ทรงพระราชดำริว่า คงจะติดต่อขึ้นไปถึงลำน้ำสะแกกรัง มีที่ไปบรรจบกับแม่น้ำน้อยในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ล่องจาก

๕๔

เมืองกำแพงเพชรอาจจะลงมาถึงเมืองอุทัยธานี ไม่ถูกนครสวรรค์ จากอุทัยธานี
ลงมา ไม่ถูกเมืองพยุหะคีรี เมืองมโนรมย์และชัยนาท แต่อาจจะมาถูกเมืองสรรค์
เมืองสิงห์เก่า จนถึงวิเศษชัยชาญทางหนึ่ง ลงมาถูกสุพรรณทางหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น
หรืออย่างเมืองพิจิตรขึ้นทางปากน้ำเกยชัย ซึ่งพึงจะค้นใหม่ ปรากฏเห็นอยู่
ง่าย ๆ เอาตัวอย่างเช่นนี้ตั้งเป็นเกณฑ์ที่จะค้นหาทำทางต่อไป

พระบรมราชโองการดำรัสสั่งวันที่ ๑๕ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^{๔๑} ๑๒๓

(ฉบับที่ ๒)

เมืองสุพรรณบุรี

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^{๔๑} ๑๒๓

ถึง มกุฎราชกุมาร

ด้วยได้รับหนังสือเมื่อล่องจากอำเภอสรีประจันต์ลงมาที่นี้เป็นฉบับแรก
ได้ร่างจดหมายที่จะบอกระยะทางไว้ จึงเลยตอบรับหนังสือด้วยจดหมาย
รายทางดังนี้

วันที่ ๑๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๓

เมื่อวานนี้เรือครุฑเหิรเห็จเกิดเหตุหมุนไม่ไป เมื่อได้แล่นถึง ๓ ชั่วโมง
แล้วหยุดอยู่ชั่วโมงหนึ่ง นึกสงสัยว่าจะเป็นด้วยหยอดน้ำมันในสูบไม่พอ
ร้อนจัดเหล็กจะติดกัน จึงได้ให้รพี^(๑) ตรวจจับเหตุไม่ได้ รือออกดูทั้งหมดก็
ไม่มีสิ่งใดเสีย ไปได้ความแต่ว่าชาวที่ข้างเรือฝัดไป เพราะเหตุที่ต้องรือออกหมด
และคุมเข้าใหม่จึงกินเวลาตลอดรุ่ง ได้ออกเรือต่อ ๓ โมงเช้า ล่องลงมา
กลางทางประมาณสักชั่วโมงเศษ จักรติดอีก แต่คราวนี้รู้เค้าเงื่อนเปิดท้องเรือ
ขึ้นหยอดไข พอหายร้อนแล้วก็แล่นได้เป็นปกติ วันนี้โปรแกรมพึงเกิดขึ้นใหม่

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ คือ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

๕๕

เกี่ยวแก่เรื่องที่จะตรวจแม่น้ำเก่า ได้ความว่ามีอยู่ตอนหนึ่งในย่านมัทรี จึงได้ให้มาดางไม้รัก พอเรือเข้าไปได้ หยุดเรือไฟไว้ที่ริมแม่น้ำ มีเรือยาวและเรือต่าง ๆ ราษฎรเป็นอันมากมาคอยรับ เข้าลากเรือเก้ากึ่งพยายามเข้าในคลองน้ำทรงเป็นคลองแคบเล็กพอระครือเข้าไปอยู่ข้างจะคด แต่ครั้นเมื่อเข้าไปถึงที่สุดคลองตกแม่น้ำ เรียกว่าน้ำพระทรงหน้าตาเหมือนกับแม่น้ำใหญ่ไม่ผิดเลย แรกหลุดเข้าไปนึกว่าไปเกินลำแม่น้ำด้วนกลับมา ออกแม่น้ำใหญ่เสียแล้ว แต่ครั้นเมื่อพิจารณาดูก็ไม่ใช่ ไปในลำน้ำนั้นประมาณกึ่งทาง ถึงวัดซึ่งกรรมการไม่ควรจะถามชื่อ แต่หลงถามชื่อก็ได้ความว่าวัดน้ำทรง ไม่มีอุโบสถมีแต่ศาลากุฏิและเพ เป็นวัดซึ่งมีวัดเดียวในย่านนั้น มีพระสงฆ์อยู่ ๒ รูป เป็นปีที่มิพระน้อยอย่างมากก็พอรับภิกษุได้ ราษฎรในตำบลนั้นหมดด้วยกัน ๔๐๐ เศษ หากินด้วยทำนาผายาง ค่าน้ำในลำน้ำด้วนนี้ปีละ ๑,๐๐๐ บาท ทางออกแม่น้ำใหญ่ เมื่อไปถึงบางหวายแล้วแยกออกบางฝีทางหนึ่ง แยกลงไปตามลำน้ำตากแดดซึ่งต่อกับลำน้ำสะแกกรังอีกทางหนึ่ง มีเงินเป็นห้วง ๆ และมีไม้รัก เรือเปิดบรรทุกข้าวล่องลงไปขายสะแกกรังได้ ชาวบ้านนี้ไม่ได้จำหน่ายข้าวออกทางแม่น้ำใหญ่ ล่องข้าวลงไปสะแกกรัง น้ำหน้าแล้งกลางแม่น้ำลึกประมาณ ๕ วา ๖ วา เป็นเลนไม่มีหาด ถ้าฤดูแล้งจะเข้ซุ่มเสียงร้องมาก ฤดูน้ำก็เข้าป่าไป

มีนิทานเล่าเป็นเรื่องตามองโล่นบกว่า เดิมมีนางคน ๑ บ้านอยู่ตอนคามิผู้มาสู่ขอบิดาฝ่าย ๑ มารดาฝ่าย ๑ ต่างคนต่างบอกให้ลูกสาวแล้วกำหนดจะไปแต่งงานอภิเษกที่เขapunมเสพ ที่เมืองนครสวรรค์ ไปหยุดทำของเลี้ยงมีขนมจีนเป็นต้นที่เขาแห่งหนึ่ง ครั้นเมื่อปรากฏว่าบิดาให้ข้างหนึ่งมารดาให้ข้างหนึ่งเกิดวิวาทกันขึ้น เขานั้นจึงได้ชื่อว่าเขาวิวาท ภายหลังจึงกลายเป็นพนมวาด ยังมีหมวกขนมจีนและรอยสุนัขปรากฏอยู่ นางนั้นได้รับความคับแค้นรำคาญโกรธขึ้นมา จึงได้ตัดนมขว้างไป กลายเป็นเขานมนาง แล้วนางนั้นก็กลับลงมาเห็นน้ำในลำแม่น้ำนี้ใสสะอาดดีก็ลงอาบจึงเรียกว่าน้ำสรง ภายหลังกลายเป็น

๕๖

เป็นน้ำทรง แล้วนางก็ลงไปทางตำบลเดิมบางแล้วก็ไปบวชเสีย ที่ซึ่งนางบวชนั้น จึงได้ชื่อว่าตำบลนางบวชแขวงสุพรรณบุรี เพราะตอนเช้าซึ่งเป็นเมืองเดิมนั้นก็อยู่ที่สุพรรณ นิทานนี้ก็อย่างเดียวกับตามองไถ่

เป็นอันได้ความว่าลำน้ำนี้เป็นลำน้ำเดิมในเขตสุวรรณภูมิ เห็นจะมาร่วมน้ำลพบุรีที่นครสวรรค์ ซึ่งเป็นที่แอ่งลึก น้ำข้างตะวันออกและข้างตะวันตกถัดเข้ามาร่วมกันเป็นแม่น้ำเดียวกับที่มโนรมย์ก็มาร่วมกันอีกแห่งหนึ่ง ผังตะวันออกเป็นฝั่งสูง ข้างตะวันตกเป็นท้องทุ่งที่น้ำหักออกมา แต่ก่อนคงจะลงมาจากกำแพงเพชรถึงอุทัยธานี จากอุทัยธานีลงไปสุพรรณ ไม่มีนครสวรรค์ ไม่ถูกเมืองพยุหะคีรี มโนรมย์และชัยนาทเป็นคนละลำน้ำ เรื่องคันแม่น้ำเก่านี้เห็นจะสนุก ได้เค้าเงื่อนแตกออกไปทุกที คงจะได้แผนที่แผ่นดินสยามแต่ก่อนว่าเป็นอย่างไรแน่

หยุดกินข้าวกลางวันที่วัดน้ำทรง แล้วกลับออกทางบางผี พวกชาวบ้านชื่นชมยินดีรับรองแข็งแรงมาก อย่างเดียวกันกับปลดม้ารถเสียเข้าลาก ดูกล้าหาญไม่ย่นย่อร้องเพลงเรื่อยไปทุกลำ แรกได้ยินร้องก็นึกว่าจะประหลาด แต่ฟังไปฟังมาเป็นลำยี่เก ล่องลงมาจอดที่พลับพลาแพหน้าวัดหัวหาดเมืองมโนรมย์ ชื่อตั้งว่าท่าหาดพิกุลงาม เหตุด้วยมีต้นพิกุลงาม ๆ อยู่หน้าวัด

วันที่ ๑๗ ตุลาคม

เมื่อวานนี้ลืมกล่าวว่า วัดที่จอดเรือนั้นอยู่ฝั่งตะวันออก วันนี้ลงเรือครุฑเหิรเห็จเวลาเช้า ข้ามปากแย่งลงมาข้างล่างหน่อยหนึ่ง เข้าปากคลองที่วัดสิงห์ ปากคลองน้ำย้อนลงข้างใต้ เข้าปากสักหน่อย พอพ้นลำคลองตกถึงลำน้ำหลังวัด ก็เป็นตลาดเรียกชื่อทับศัพท์ว่าตลาดวัดสิงห์ มีบ้านเรือนฝากระดานหลายหมู่ มีโรงแถวตลาดข้างเหนือ ๓๐ ห้องเศษ เจ้าของหนึ่งเป็นผู้หญิง ตั้งอยู่บนที่ดอน น้ำไม่ท่วม มีตลาดของสดอยู่หน่อยหนึ่ง ต่อลงไปเป็นตลาดใต้ซึ่งอยู่ติดกัน มีประมาณ ๓๐ ห้องเศษ เป็น ๒ เจ้าของ แต่ตลาดนี้น้ำท่วม ชื่อซึ่งตลาดติดที่นี้

ได้ถึง ๒ ตลาด เหตุด้วยเป็นท่าเกวียนข้าวในคอนมาลง เป็นที่ประชุมแห่งหนึ่ง
อย่างเดียวกับสะแกรัง ผู้คนก็มีมากอยู่ ถัดนั้นเข้ามาเป็นทุ่งแล้วจึงถึงป่า ตั้งแต่
พอพ้นตลาดวัดสิงห์เข้ามาหน่อยหนึ่ง จนถึงเขตอำเภอเดิมบาง เป็นระยะที่ต้นไม้
ขึ้นในลำน้ำมากเรือเดินไม่สะดวก พึ่งจะได้ลงมือถางใน ๒ ปีนี้ แต่ผักตบชวา
เต็ม พึ่งได้ชำระออกในคราวรับเสด็จนี้ มีที่เขาเรียกว่าแก่งอยู่ตำบลหาดทตแห่งหนึ่ง
แต่ที่จริงเป็นแต่สายน้ำเชี่ยวด้วยน้ำตื้น กดเกี้ยวอยู่บ้าง เขาเตรียมจะโรยด้วยเชือก
แต่ไม่จำเป็นต้องใช้ ถัดนั้นมาเป็นทางที่เรือเดินไปมาอยู่แต่ก่อนแล้ว แต่หาก
มีไม้ล้มทับขวางทาง ไม้เอนชายและเป็นตออยู่ในใต้น้ำมาก ประกอบทั้งผักตบชวา
ขึ้นเต็มด้วย เรือจึงเดินไม่ได้ทีเดียว ครั้งนี้ได้ตัดไม้ที่กีดขวางและเอนปลาย
กับตัดตอในน้ำเสียมาก ยังเหลืออยู่บ้าง เมื่อก่อนจะมานี้ ๓ วัน ดันยางก็ล้ม
อีกต้น ๑ ทางที่ริมน้ำเป็นที่ดอนโดยมาก มีไม้ใหญ่เป็นดง คือ ยาง กระเบา
มะม่วงกะล่อนเป็นพื้น บ้านคนมีราย ๆ มาตลอด วัดก็มีหลายวัด แต่เป็นที่
สำนักสงฆ์เพิ่งเกิดขึ้นใหม่ ๆ บ้านเรือนก็ใหม่ ๆ โดยมาก ที่ป่านี้ออกกล
ดูเหมือนจะใหญ่ที่มากแต่ไม่หนาเท่าใด ยืนจากลำน้ำขึ้นไป ๕ เส้น ๖ เส้น
ก็ถึงทุ่งซึ่งเป็นนาดีตลอดไป มีคลองแยกออกมาแม่น้ำมากหลายสาย คลองเหล่านี้
เองที่ชักให้แม่น้ำเหล่านี้เงิน เขาตั้งพลับพลารับตำบลคลองจันทรอยู่ฝั่งใต้
ระยะทางสั้นเกินไป ถ้าจะเดินเรือโมเตอร์มาไม่หยุด ๒ ชั่วโมงก็จะถึง เพราะ
ระยะทางตั้งแต่วัดสิงห์มา ๔๒๘ เส้นเท่านั้น ตำบลนี้ยังอยู่ในแขวงชัยนาท

วันที่ ๑๘ ตุลาคม

ทางมาจากคลองจันทรวันนี้เขาว่า ๕๐๐ เส้น มาไม่มากนักก็ออกทุ่ง
มีไผ่ริมน้ำอย่างแม่น้ำสุพรรณ แลเห็นนาในไผ่เป็นช่อง ๆ ไม้ใหญ่ก็ยังมีราย ๆ
บ้านเรือนค่อยหนาขึ้น เมื่อตอนใกล้เดิมบาง เห็นเขาเดิมบางอยู่ข้างหน้า
พลับพลาทำที่วัดคงกาฝั่งใต้ในแขวงชัยนาท มีราษฎรมาหา มากขึ้นกว่าแต่ก่อน
ตอนล่างนี้ดูมีการตัดไม้ไผ่ป่ามาก

เวลาบ่าย ๔ โมง ลงเรือล่องไปหาพระในแขวงสุพรรณ พระยาสุนทรบุรี ขึ้นมารับอยู่ในที่นั้น เขาไม่สู้สูงแต่แลเห็นภูมิประเทศตลอดทุกทิศ มีพระเจดีย์บนนั้นพังเหลืออยู่บ้าง ใช้ก่อด้วยอิฐแผ่นใหญ่สอดินที่จะเป็นแวนฟ้า ๓ ชั้น มีทะนานครอบข้างบน เขาว่าเขาในบริเวณนี้มีการก่อสร้างอยู่บนยอดแทบทั่วไป ตามลำน้ำนี้ไม่ปรากฏว่ามีเมืองใด นอกจากเมืองสรรค์ซึ่งอยู่ในคลองตัดไปหาลำน้ำสายกลาง ทะลุนถึงสายนอก เห็นจะเป็นเมืองที่ชิงกันเป็นเจ้าของ เพราะอาจจะบังคับแม่น้ำได้ทั้ง ๓ แม่น้ำ ถ้าเวลาละโว้มีอำนาจคงเป็นของละโว้ สุวรรณภูมิมีอำนาจคงเป็นของสุวรรณภูมิ พื้นเดิมคงเป็นของละโว้ ได้พระพุทธรูป ๒ องค์ ในแขวงชัยนาท เป็นพระเขมรงามมาก ได้หม้อดินใบ ๑ ที่หว่างเขาพระในแขวงสุพรรณ รูปร่างเป็นหม้อปักดอกไม้ซึ่งมีความรำคาญมานานแล้วว่าเครื่องปักดอกไม้อย่างไทยไม่มี หม้อนี้ใช้ได้พอเป็นตัวอย่าง แต่สังเกตดูท่าทางเห็นจะเป็นหม้อน้ำน่าจะจะมีฝา ลักษณะหม้อกรันและรูปสูงรูปแปลกดีมากไม่เคยเห็น

เมื่ออยู่ที่เมืองพยุหะ เขามีแห้วป่าให้กินหนึ่ง วันนั้นเขาเตรียมแห้วป่าไว้อีก ทำรูปเป็นเรื่องราวของประเทศนี้ จึงขอให้ถามคำให้การเรียบเรียงเป็นเรื่องมา ข้อความก็ลงกับแต่ก่อน แต่ไม่มีความขึ้นไปถึงน้ำทรง

ได้ความจากหลวงพิบูลย์รัฐคาม เดิมเป็นนายอำเภอเดิมบาง เดียวนี้ไปรับราชการเป็นนายอำเภอพนมรอก เมืองนครสวรรค์ ว่า

แต่ครั้งใดไม่ปรากฏ มีนางคน ๑ ชื่อใดไม่ปรากฏ เป็นชาวบ้านเดิมบางนี้ พระเจ้าแผ่นดินองค์ ๑ ครองเมืองใดไม่ปรากฏ ได้ข่าวนางงามนี้ต้องพระราชประสงค์ นางไม่สมัครจึงหลบหนีไปอยู่บ้านนางลือ แขวงเมืองสรรค์ แล้วมาอยู่ที่เขากี้ บ้านกำมะเขียน แขวงอำเภอเดิมบางนี้

บ้านกำมะเขียนนี้ เดิมชื่อบ้านกำมะเขือด คนภายหลังเรียกเพี้ยนเป็นบ้านกำมะเขียน และบ้านกำมะเขียนนี้อยู่ฝั่งตะวันตกลำน้ำมะขามเฒ่า เดินไป

จากที่ตั้งพลับพลาเดิมบางนี้สัก ๔๐ นาทีถึง มีแม่น้ำเก่าอยู่ที่นั่น เรียกว่า แม่น้ำกำมะเขี่ยน กว้างบางแห่ง ๓ เส้นเศษ บางแห่งแคบกว่านั้น ช้างเหนือ ขึ้นไปทางฉวากละหานพระห้วยทราย ไปบรรจบแม่น้ำมะขามเฒ่าที่ปากคลอง สะเดาหักได้วัดหั่นคา ช้างได้ลำนํานี้ไปบรรจบลำนํ้ากระเสี้ยว ออกลำนํ้ามะขาม เฒ่าที่ได้นางบวช

กล่าวเรื่องนิทานต่อไปความว่า เมื่อนางงามมาอยู่ที่เขากี้ บ้านกำมะเขี่ยน นั้น มีชายคน ๑ ชื่อศรีนนท์ ออกไปเห็นนางนั้นมีใจรักใคร่เวียนเกี่ยวพาน แต่ฝ่ายนางไม่มีความรักเบื่อหน่ายหนักเข้าจึงเชือดนมทิ้งเสียที่เขานมนาง แล้วจึงไปบวชเป็นชีอยู่ที่เขานางบวช จบเรื่องนิทานเท่านี้

พระเทียรฆราช ผู้ว่าราชการเมืองชัยนาทเล่านิทานเรื่องนี้ว่า เดิมแต่ ครั้งไรไม่ปรากฏ มีนางงามคน ๑ ชื่อนางพิมสุลาลัย ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เขา เดิมบาง เขานี้แต่แรกเรียกว่าเขาเดิมนาง อยู่มามีข่าวว่าพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จ ขึ้นมา นางนั้นกลัวจึงหลบไปอยู่บ้านนางลือแขวงเมืองสรรค์ ครั้นได้ข่าวว่า พระเจ้าแผ่นดินไม่เสด็จ นางจึงกลับมาอยู่ที่เขากำมะเขี่ยน แต่เดิมเรียกว่าเขา กำมะเขือด นางตั้งหน้ารักษาศีลและทอผ้าด้วยใยบัว ประสงค์แต่จะทำบุญ ทำทาน มีชายคน ๑ ชื่อเสนนท์ มีโรคเรื้อน วันหนึ่งออกไปต่อไก่ที่เขากำมะเขี่ยน ยังมีหลักศิลาซึ่งชาวบ้านเรียกว่า หลักไก่ อยู่จนทุกวันนี้ นายเสนนท์ไปเห็น นางเข้ามีความรักใคร่ไปเกี่ยวพานรบกวนจนนางโกรธ นางก็ตัดนมทิ้งเสีย ที่เขานมนาง แล้วหนีไปบวชที่เขานางบวช จบเรื่องนิทานเท่านี้

ส่วนที่ราษฎรชาวตำบลนี้เล่าว่า บ้านเดิมบาง เดิมเรียกว่า บ้านเดิมนาง แต่นามนางไม่ปรากฏ แล้วนางย้ายไปอยู่บ้านกำมะเขี่ยน นางทอหูกอยู่บนเขา มีนายศรีนนท์คน ๑ ไปต่อไก่เถื่อน พบนางเข้ามีความรักใคร่พูดจาเกี่ยวพาน นางไม่มีความเสนาหาด้วย นางจึงตัดถันของนางออกจากอกทั้ง ๒ ถัน ขว้างไป ทั้งซ้ายและขวา จึงบังเกิดเป็นเขาขึ้น มีนามปรากฏทุกวันนี้เรียกว่า เขานมนาง

และหลักต่อไก่อของนายศรีนนท์ก็ยังคงอยู่ (ดูเหมือนจะเป็นหลักเขตวัด) แต่ข้อที่นางได้ตัดถัมนั้นเพื่อประสงค์จะให้สิ้นความสะสวย แต่กระนั้นก็ดีนายศรีนนท์ยังไปรบกวนอยู่เสมอ นางต้องจำหนีไปบวชอยู่เขานางบวช แขวงเมืองสุพรรณ ซึ่งเรียกต่อมาว่า เขานางบวชจนทุกวันนี้ นายศรีนนท์ก็ยังตามไปรบกวนอยู่ นางจึงหนีต่อไปจำศีลอยู่แขวงเมืองอ่างทอง เรียกว่าบ้านไฟจำศีล ต่อมานายศรีนนท์ก็ยังตามไปอีก นางได้หนีไปอยู่เขาราวเทียนแขวงเมืองนครสวรรค์ นายศรีนนท์ก็ยังตามอยู่รำไป ต่อมานางก็ถึงแก่กรรม นายศรีนนท์ป่วยหนักได้อารธนาสงฆ์ไปเพื่อจะหาทางกายหน้า แต่สงฆ์มีความรังเกียจไม่ไป เพราะนายศรีนนท์เป็นโรคเรื้อน นายศรีนนท์ตายลง นัยว่านายศรีนนท์ยังมีความอาฆาตสงฆ์ ถ้าสงฆ์รูปใดไปที่เขาราวเทียนแล้วอาจจะมีเหตุถึงแก่ความมรณภาพตามความดังนี้

วันที่ ๑๕ ตุลาคม

เมื่อวานนี้เรือครุฑจักรพันธ์ไม้ลอยน้ำบิน จึงต้องยกย้ายขึ้นเปลี่ยนจักรใหม่ยังไม่แล้ว อีกประการหนึ่งทางที่จะไปวันนี้ ต้องเลี้ยวเข้าไปในทุ่งไปได้แต่เรือเล็ก จึงได้ลงเรือศรีเทพออกจากเดิมบางไปทางประมาณสักชั่วโมงหนึ่ง จึงถึงนางบวชซึ่งมีตำบลบ้านและมีสะพานยาวเข้าไปจนถึงเขา แต่สะพานนั้นน้ำท่วม เรือเข้าไปจอดได้ถึงเชิงเขา ลักษณะเขาสมอกอนในแม่น้ำตอนตั้งแต่เดิมบางลงมาปรากฏว่าเป็นแม่น้ำใหม่ น่าจะเรียกว่าลำคลองมากกว่าแม่น้ำ เพราะไม่มีไม้ใหญ่ มีแต่ไผ่และแคบกว่าลำแม่น้ำตอนข้างบนมาก ลำแม่น้ำเดิมไปทางกำมะเชียน เมื่อถึงนางบวชแล้วเลี้ยวเข้าในคลองหรือในทุ่งเข้าไปถึงเชิงเขา มีกุฏิพระมุงแฝกหลังใหญ่ ๓ หลัง มีพระสงฆ์อยู่ถึง ๗ รูป มีโรงพักสัปบุรุษและสระบัว ทางที่ขึ้นเขาเป็นสองทาง ตรงขึ้นไปเหมือนธรรมชาติทางหนึ่งเลี้ยวอ้อมไปที่ไม้สูงชันทางหนึ่ง เขาก็เป็นลักษณะเดียวกันกับเขาธรรมชาติหรือโพธิ์ลังกา ไม่มีใครมีต้นไม้อื่นนอกจากไม้รวกเต็มไปด้วยเขา ฤดูแล้งแห้งใบร่วง

เกิดเพลิงปอย ๆ เพราะฉะนั้นหลังคาโบสถ์วิหารไม่ใคร่อยู่ได้ ที่ลานบนหลังเขายาวประมาณสัก ๓๐ วา เกือบจะเท่ากับวัดราชประดิษฐ์แต่แคบกว่า ดูเป็นลานกว้างขวางสบายดีกว่าธรรมามูล ที่บนนั้นมีพระอุโบสถหลังหนึ่ง ๕ ห้อง ไม่มีหน้าต่าง ก่อเว้นช่องว่างอย่างวัดพุทไธสวรรย์แต่หลังคาไม่มีมุงแฝกคลุมไว้ พระที่ตั้งอยู่บนฐานชุกชีเป็นพระพุทธรูปศิลาปั้นปูนประกอบปิดทอง ฐานทำลายรักปิดทองอย่างดีเต็มไปทั้งฐานชุกชี ผนังโบสถ์ด้านหนึ่งก่อเป็นแท่นเหมือนอาสน์สงฆ์ ตั้งพระพุทธรูปเป็นพระยืนขนาดใหญ่ ๆ เห็นจะเป็นพระเท่าตัวฝีมือดี ๆ อย่างโบราณสวมเทริด หน้าต่าง ๆ แต่ชำรุดทั้งสิ้น ได้สั่งให้เชิญลงมาจะปฏิสังขรณ์ ๔ องค์ ถ้าแล้วเสร็จจะส่งกลับขึ้นไปไว้ที่เขานั่นบ้าง เสมาใช้ศิลาแผ่นใหญ่ ๆ อย่างเสมาวัดกรุงเก่า มีกำแพงแก้วรอบไปจนกระทั่งพระเจดีย์และวิหารด้วย แต่วิหารนั้นเป็นที่น่าสงสัยอยู่ว่าจะทำเป็นสองคราว เพราะกระชั้นพระเจดีย์นัก ไม่ได้ไว้ช่องอีก มีช่องหน้าต่างเล็กสูงสักศอกเดียว กว้างคืบเศษสองช่องเท่านั้น ท้ายวิหารจตุฐานพระเจดีย์มีทางเข้าไปในองค์พระเจดีย์ ที่กำแพงแก้วมีพระเจดีย์ประจำมุม เห็นจะมีถึงด้านละ ๘ องค์ พระเจดีย์นั้นก็แว่นฟ้า ๓ ชั้น ข้างบนตั้งรูปพระเจดีย์ปั้นดินเผาสีดำบ้างขาวบ้างเผาแข็งแกร่งได้นำลงมาเป็นตัวอย่างองค์ ๑ มีสาละยาวก่ออิฐแต่ไม่มีหลังคา เห็นจะเป็นที่จำศีลภาวนาคงจะได้มุงกระเบื้องกะนูนทั้งนั้น เหลือหลังคาอยู่แต่วิหารทางที่จะแลจากเขานางบวชนี้สู่เขาพระไม่ได้ เพราะเหตุที่มีต้นไม้บังอยู่เสียข้างหนึ่ง แต่การซึ่งขึ้นไปบนยอดเขาเหล่านี้ มีประโยชน์ที่ได้เห็นภูมิพื้นที่ว่าเป็นอย่างไร ข้อที่เราเห็นเมื่อเวลาในดงไม้ใหญ่ แต่ที่จริงขึ้นไปที่สูงแล้วแลเห็นว่าไม่มีดงแห่งใด หลังหมูไม้เข้าไปก็เป็นท้องนาทั่วไป มีท้องนากับป่าไผ่จนสุดสายตาทุกทิศ ไม่มีที่ว่างเปล่าในที่แห่งใดเลย ป่าไผ่นี้ก็เป็นลักษณะเดียวกันกับป่าสนของเมืองฝรั่ง ของเขาปลูกเหี่ยวเรื้อนด้วยไม้สน ของเราก็สำเร็จด้วยไม้ไผ่ เป็นที่งามบริบูรณ์ดีทุกแห่ง

เขานางบวชนี้เป็นที่ราษฎรนับถือมาก มีกำหนดขึ้นไหว้พระกันในกลุ่มเดือน ๔ มาแต่หัวเมืองอื่น ๆ ก็มาก ใช้เดินทางบกทั้งนั้น ได้หยุดทำกับข้าวกินที่เชิงเขา แล้วจึงล่องเรือลงมาจนถึงปากกะเสียวจึงกลับเข้าลำแม่น้ำเดิม ซึ่งมีต้นกระเบาและต้นยาง ๒ ฟากต่อมาอีก ตอนดำ ๆ ใต้อำเภอดิบบางลงมามีตำบลที่ตั้งอยู่ข้างมาก ๆ ตั้งแต่ ๔ หลังขึ้นไปหา ๗ หลังเนื่อง ๆ ตลอดทางเขาว่าที่เมืองนี้ไม่เหมือนกรุงเก่า ถ้าไม่เห็นข้าวใหม่ในนาแล้วไม่เปิดยุ้งจำหน่าย เหตุฉะนั้นจึงต้องมียุ้งมาก ๆ หลับปลาที่ปากนี้ตั้งที่ตำบลบ้านกร่าง โกลัที่ว่าการอำเภอศรีประจันต์ฝั่งตะวันออกตรงกับวัดที่ชื่อเดียวกันข้าม มีพระเจดีย์กลางน้ำองค์ ๑ เป็นพระเจดีย์ไม้สิบสอง อยู่ข้างจะเขื่อง ว่าเป็นที่ราษฎรประชุมกันไหว้พระทุกปี

เรื่องตรวจลำน้ำเก่าตอนล่างนี้ออกจะร่วม ๆ เข้าไปแล้ว ได้ประชุมกันได้สรวนเวลาวันนี้ได้ความว่า แม่น้ำที่ต่อสะแกกรังอยู่ที่วัดท่าในลำน้ำสะแกกรังแล้วมาท่าหลวง กระทบหนองบัวถึงลำน้ำมะขามเฒ่า แต่ไม่ลงมาตามทางลำน้ำที่เรือเดิน คราวนี้เลี้ยวไปทางบ้านเขื่อนถึงฉวางแล้วข้ามเขื่อน มาออกที่กะเสียวแล้วไปทางลาดปลาเค้า ท่าตาจร ท่าระกำ หนองดับเดียว หนองสาหร่าย สี่สระ เขาดิน บางกุ้ง วัดหน้าพระธาตุ ศาลาราว สวนแตง กระจันยี่แสน บึงทลาย หางสลาด ตอดัน รวงกะดี สระยายโสม สระกระพังลาน ศรีสำราญ หวายสอ ดอนมะนาว ลำไยเสา หูช้าง กำแพงแสน สามแก้ว ห้วยขวาง ห้วยพระ ตะก้อง อุไทย ดุมหัก หุ่น้อย ห้วยจระเข้ พระปฐมเจดีย์ ลำน้ำที่ไปตะวันตกในลำน้ำสุพรรณนี้เข้าไปก็คือทางเมืองเก่าของสุพรรณที่เรียกว่าเมืองอู่ทอง อยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองสุพรรณเดี๋ยวนี้ ลำน้ำเดียวกันกับพระปฐมเจดีย์สี่สระที่ปรากฏอยู่นี้ คือ สระแก้ว สระเกษ สระคา สระยมนา ซึ่งเป็นน้ำราชาภิเษกอยู่เหนือเมืองสุพรรณเก่า วัดหน้าพระธาตุคือตัวเมืองสุพรรณซึ่งเป็นกรุงเก่ากับกรุงเทพฯ กับปฐมเจดีย์ ได้สั่งไว้ให้คันตอนข้างเหนือต่อขึ้นไปอีก ลำน้ำนี้

เห็นจะได้ลงในแผนที่ได้เร็ว เพราะตอนที่ต่อน้ำทรงขึ้นไปข้างบนก็ได้เค้าเงื่อนแล้ว

มีความยินดีที่จะกล่าวเรื่องยุ้ง และตัวแมลงนั้นนับว่าไม่สู้มี ดีกว่ากรุงเทพ ฯ เป็นอันมากทั้งสองอย่าง

วันที่ ๒๐ ตุลาคม

วันนี้พยายามลองจะไปต้น ได้จัดการให้เตรเป่านำกระบวน แล้วตัวก็ลงมาในเรือพระที่นั่งน้อยหนึ่งจึงลงเรือศรีเทพแวะ ๆ เวียน ๆ ให้ล้าลงไปหมายจะมาทำยกระบวน แต่ไม่สำเร็จอย่างยิ่ง เพราะพวกในแม่น้ำนี้ไม่รู้จักเตร รู้แต่ว่าเสด็จมาลงเรือเล็กข้างหลัง หรือจะจำเรือศรีเทพได้ เเตรเปาก็เฉย พวกผู้ใหญ่บ้านก็ไม่คำนับ นักเรียนก็ไม่ร้องเพลง เรือที่ผ่านลงมาเท่าไร ๆ ก็เฉย เพราะเรือศรีเทพไปที่ไหนเป็นได้คำนับและร้องเพลงกันที่นั่น พวกคอยรับเสมาก็คอยตอมเรือศรีเทพ แวะเวียนอยู่จนปล่อยเรือแจวลงไปหมดแล้ว คราวนี้ถึงเรือไฟยิงร้ายหนักขึ้น ในการที่จะห้ามไม่ให้กะลาสีขึ้นคำนับนั้นเป็นพ้นวิสัย ยิ่งห้ามก็เหมือนยิ่งประกาศให้คนรู้ เลยไม่มีผลสำเร็จอะไรได้เลย จนต้องหยุดทำกับข้าวกันได้ต้นไม้ดื้อ ๆ ที่ทำนั้นเนื่องจากวัด ลักครู่หนึ่งพวกนักเรียนแลพบอุตุส่าห์เดินเลียบตลิ่งลงมาจนพ้นเขตวัด พอตรงเรือก็ร้องสรรเสริญบารมีที่จำจะต้องผิดให้เป็นพระเกียรติยศ เลยต้องทนดื้อเอาเฉย ๆ เมื่อเรือผ่านวัดแคที่เคยไปทำกับข้าวครั้งก่อน เป็นที่เรียบร้อยดีมาก คงจะนึกได้นั้น เดียวนี้ศาลาที่หัวโตนนั้นได้รื้อเสียแล้ว รูปร่างหน้าตาเปลี่ยนแปลงไป ถ้าไม่ถามทีจะจำไม่ใคร่ได้ ลงมาจอดที่บ้านพระยาสุขุม^(๑) ตามเคย แต่แปลกมากอีกเหมือนกัน คราวก่อนจะขึ้นไปบนบ้านต้องเดินปีนตลิ่ง คราวนี้พอเสมน้ำและ ๆ สุพรรณไม่เปลี่ยนแปลงรูปอะไรนอกจากที่น้ำมากและน้ำน้อย

(๑) พระยาสุขุมนัยวินิต (ปั้น สุขุม) ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาอมราช

เวลาบ่ายลงเรือไปเข้าคลองตลาด บวงสรวงที่ศาลเจ้า เงินที่ให้ไว้ก่อนได้ทำให้ศาลเรียบร้อยดีขึ้น แต่เป็นข้างจีนและน้ำท่วมด้วย กลับมาไปทางคลองวัดป่าเลไลยก์ เมื่อคราวก่อนนี้ไปทางถนน คราวนี้ถนนน้ำท่วม คลองนี้เป็นคลองตัดกลางเมืองไปแต่วัดประตูลาศทางสัก ๒๕ เส้นถึงเชิงเนินเมือง เมืองสุพรรณนี้มีกำแพงเป็นสองฟากเหมือนพิฆณโลก ยื่นขึ้นไปจากฝั่งน้ำราว ๒๕ เส้น กว้างประมาณ ๖ วานอกเชิงเนิน แต่ยาวนั้นยังไม่รู้แน่ พระสุนทรสงครามว่าราว ๓๗ เส้น วังตั้งอยู่หลังวัดประตูลาศ ศาลนี้คงจะเป็นวัดใหม่สร้างขึ้นเมื่อสุพรรณร้าง อย่างเดียวกันกับวัดใหม่ชัยวิชิตที่ท่าวาสกริกรุ่งเก่า เล็กกว่าวัดตะไกรที่อยู่คนละฟากคลอง และวัดฝั่งซึ่งอยู่ในเข้าไป วังจะอยู่ในหว่างพระมหาธาตุและศาลหลักเมือง ตามที่พบโคกเนินดินลึกขึ้นไปกว่าแม่น้ำ บางทีวังจะตั้งอยู่ลึกขนาดวัดพระศรีสรรเพชญ์กับคลองเมือง คลองไปวัดป่าเลไลยก์นี้เป็นลักษณะคลองลอด วัดป่าเลไลยก์เองเป็นลักษณะภูเขาทองกรุงเก่าหรือภูเขาทองกรุงเทพ ฯ ซึ่งเอาอย่างกัน เป็นที่ประชุมไหว้พระในเดือน ๑๑ เมืองสุพรรณใหม่นี้คงอายุราว ๖๐๐ ปี ก่อนนั้นขึ้นไปอยู่ตะวันตกเฉียงใต้ในแม่น้ำเก่า ห่างแม่น้ำนี้ประมาณ ๗๐๐ เส้นตามระยะทางที่ได้กล่าวแล้วเมื่อก่อนนี้ เมืองเก่านั้นมีโคกเนินดินอย่างเดียวกับปฐมเจดีย์ จะเป็นรุ่นเดียวกันหรือเลื่อนมาจากปฐมเจดีย์ เมืองหลวงข้างแถบสุวรรณภูมินี้เห็นจะเลื่อนขึ้น เพราะเหตุที่พวกมาโดยประเทศ คือพวกที่อยู่แหลมมลายูขึ้นมารบกวณ ตรงกันกับที่ข้างเหนือเลื่อนลงมาตามปลายลำน้ำของเรา แต่เรื่องนี้ถ้าหากว่าได้ค้นลำนํ้าได้สำเร็จ คงจะได้ความสว่างไสวออกไปอีก

เมื่อคืนนี้ฝนตก วันนี้อากาศเย็นจนตกบ้ายจึงได้ร้อน ยุ้งไม่ปรากฏแต่ตัวแมลงชุม

วันที่ ๒๑ ตุลาคม

ลงเรือศรีเทพไปเข้าคลองหว่างวัดมหาธาตุและหลักเมืองไปออกหลังเมือง ในท้องทุ่งหลังเมืองมีต้นตาลเป็นอันมาก เป็นคันคดสูง ดงตาลแลสุดสาย เหมือนอย่างขึ้นจากฝั่งน้ำวังไปทั้ง ๒ ข้าง ในหว่างดงตาลนั้นเป็นทุ่งนางามดี เป็นอันมาก พระปาล์โลยก็อยู่ที่ชายดงตาลจึงมีนิทานกล่าวว่า ชาวเพชรบุรี ผู้ ๑ มาเป็นเขยอยู่ที่สุพรรณพุดกันถึงเรื่องคันคด ชาวเพชรบุรีว่าคันคด เพชรบุรีมากกว่าที่นี่ พวกที่นี่ว่ามากกว่าเพชรบุรี เถียงกันไม่ตกลงจนเกิดมวยขึ้น เจ้าเขยเพชรบุรีเห็นว่าตัวมาต่างเมืองจำจะต้องยอมแพ้ อย่าให้เกิดถึงแตกหัก จึงยอมรับว่าคันคดเพชรบุรีน้อยกว่าจริง แต่น้อยกว่าต้นเดียวเท่านั้น ความวิวาทก็เป็นอันระงับกันได้ด้วยยอมแพ้กันเสีย

เมื่อพ้นดงตาลออกไปแล้วเป็นที่ดอนป่าไผ่มีทางเกวียน ทางเกวียนนั้น หน้าน้ำใช้เป็นคลอง ที่เรือไปวันนี้ นาน ๆ ก็ไปตกทุ่งเป็นทุ่งนามีชื่อต่าง ๆ ทุ่งละใหญ่ ๆ ทางนั้นคดไปคดมาเรียกว่าสามสิบสามคดมีอยู่แห่งหนึ่ง ระยะทางตั้งแต่ลำน้ำนี้ขึ้นไป ๗๐๐ เส้นจึงถึงลำน้ำเก่า เขาเรียกกันว่าลำน้ำเขาดิน ท้าว ที่ได้ชื่อว่าลำน้ำเขาดินนั้น เพราะเหตุว่าสี่สระอยู่เหนือลำน้ำ วัดหน้าพระธาตุ เมืองเก่าอยู่ใต้ลำน้ำ วัดเขาดินนี้อยู่ในย่านกลางเป็นวัดใหญ่อยู่ฝั่งตะวันตก มีพระเจดีย์และโบสถ์ แต่พระสงฆ์จะไปอยู่วัดสารภีเหนือลำน้ำขึ้นไป เหตุด้วยลำน้ำตอนข้างเหนือลึกลึกมีน้ำตลอดปี ตอนข้างใต้แต่วัดพระธาตุลงไปขาดเป็นห้วงเป็นตอน ลำน้ำเก่านี้ไม่ลึกกว่าลำน้ำสุพรรณ น้ำก็ลึกดอนกว่าสุพรรณ แลเห็นฝั่งมีต้นไม้ใหญ่ ๆ มาก น้ำไหลเชี่ยวตั้งแต่ปากคลองไปจนกระทั่งถึงในลำน้ำ ต้องแจวทวนน้ำขึ้นไปอีกหลายกั้วจึงถึงที่สี่สระ ระยะทางหมดด้วยกัน ๘๐๐ เส้นเศษ แต่มีราษฎรพากันมาคอยอยู่เป็นอันมากตลอดหนทาง ซึ่งเดินขึ้นจากเรือไปอีกหลายเส้นจึงถึงสระ ที่สระนั้นมีสัณฐานต่าง ๆ อยู่อย่างไม่เป็นระเบียบ ตรงทางที่ขึ้นไปถึงสระคาก่อน สระยมนาอยู่ข้างเหนือ สระแก้วอยู่ตะวันตกเกือบ

๑๐๖

จะตรงกับสระคา สระเกยอยู่ข้างใต้แนวเดียวกับสระแก้ว แลเห็นปรากฏว่าเป็นสระที่ขุด มีเจดีย์ซึ่งว่ามีพระรูป ๑ ไล่เลียงเอาซื้อไม่ได้ ไปก่อเสริมฐานของเก่าที่สระคาแห่งหนึ่ง สระยมนาแห่งหนึ่ง มีสระแก้วเป็นศาลเจ้า ที่ซึ่งสำหรับบวงสรวงก่อนตักน้ำสรง แต่ที่สระเกยนั้นมีคันดินสูงยาวไปมาก ที่บนนั้นมีรากก่อพื้นดินสูง จะเป็นเจดีย์หรือมณฑปซึ่งถูกแก้ไขแต่ไม่สำเร็จ สงสัยว่าที่เหล่านี้ น่าจะเป็นเทวสถานมิใช่วัด สระที่ขุดไว้เหล่านี้เป็นสระสำหรับพราหมณ์ลงชุบน้ำให้ผ้าเปียกเสียก่อนที่จะเข้าไปนมัสการตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ จึงได้เป็นสระที่ศักดิ์สิทธิ์ คันดินที่กล่าวนี้มียาวไปมาก น่าจะเป็นถนนถึงเมืองเก่า ที่นี้น่าจะเป็นเทวสถานหรือวัดพราหมณ์ที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งมาแต่สุพรรณเก่า จึงได้นำน้ำนี้เป็นน้ำอภิเษกสืบมาแต่โบราณ ก่อนพระพุทธศาสนาประดิษฐานในประเทศแถบนี้ มีเรื่องที่เกี่ยวข้องหลายเรื่องเช่น พระเจ้าประทุมสุริวงศ์เป็นเจ้าที่เกิดในดอกบัวหรือมาแต่ประเทศอินเดีย อันเป็นเจ้าแผ่นดินที่ ๑ หรือที่ ๒ ในวงศ์พระอินทร์ที่ครองกรุงอินทปโตพระนครหลวงเจ้าของพระนครวัดก่อนพุทธศาสนกาล จะราชาภิเษกต้องให้มาตักน้ำสี่สระนี้ไป และในการพระราชพิธีอภิเษกต่าง ๆ ต้องใช้น้ำสี่สระนี้ พระเจ้าสินธุพอมรินทร พระยาแกรก ราชาภิเษกกรุงละโว้ ประมาณ ๑,๔๐๐ ปี ก็ว่าใช้น้ำสี่สระนี้ราชาภิเษก พระเจ้าอรุณมหาราชกรุงสุโขทัยจะทำการราชาภิเษกก็ต้องลงมาตีเมืองเหล่านี้ให้อยู่ในอำนาจแล้วจึงตักน้ำไปราชาภิเษก จึงเป็นธรรมเนียมเจ้าแผ่นดินสยามทุกพระองค์ทรงมูรธาภิเษกแรกเสวยราชย์และตลอดมาด้วยน้ำสี่สระนี้ มีเลขประจำผ้าสระรักษาอย่างกวดขัน เพราะเหตุที่มีเจ้าแผ่นดินเมืองใกล้เคียงมาลักตักน้ำไปกระทำอภิเษกจนกระทั่งเมื่อเร็ว ๆ นี้ พระเจ้ากาวิโลรสเป็นพระเจ้าขึ้นใหม่ ๆ ได้ให้มาลักน้ำสี่สระนี้ขึ้นไปทำอภิเษก เป็นข้อหนึ่งในคำที่ต้องหาว่าเป็นกบฏ

ลัทธิที่ถือน้ำสระเป็นน้ำอภิเษกนี้ ปรากฏชัดว่าเป็นตำราพราหมณ์ เช่นกับมหาภารตะ อรชุนต้องไปเที่ยวปราบปรามเมืองทั้งปวง และสรงน้ำ

๑๐๗

ในสระที่เมืองนั้นห้ามหวงตลอดจนถึงสระในป่าหิมพานต์เป็น ๖๔ - ๖๕ สระ จึงได้มาทำอศวมุข ซึ่งเป็นพิธีสำหรับเป็นจักรพรรดิ แต่เหตุไฉนที่สี่สระนี้ จึงขลังนักไม่ปรากฏ คงจะมีตัวครุฑที่สำคัญเป็นที่นับถือทั่วไป มาขุดสระและ มาผูกเวทมนตร์ไว้อย่างหนึ่งอย่างใด ราษฎรในเมืองนี้มีความกลัวเกรงเป็น อันมาก น้ำในสระก็ไม่ใช้ ปลาในสระก็ไม่กิน มีหญ้าขึ้นรกเต็มอยู่ในสระ มีกระเชยอยู่ทั้งสี่สระ ได้ทราบมาแต่แรกทีทุลกระหม่อมรับสั่งว่าน้ำท่วมถึง แต่เวลานี้ซึ่งเป็นเวลาน้ำมากพอปริ่ม ๆ ไม่ท่วม เห็นจะเป็นบางปีจึงจะท่วม แต่น้ำล้นขอบสระ ทางที่เดินต้องพูนขึ้นหน่อยหนึ่ง แต่กระนั้นก็ขึ้น ๆ น่าจะท่วม ได้จริง น้ำสระคา สระยมนา ไม่สู้สะอาดมีสีแดง แต่น้ำสระแก้วสระเกษใส สะอาด

ได้หยุดบวงสรวงและตักน้ำแล้วขึ้นไปกินข้าว พระยาสุนทรบุรีเลี้ยงที่ บนคันดิน ชาวสุพรรณอยู่ข้างจะเป็นคนนับถือเจ้านายจัด นับถือบูชาอิฐฐาน ได้ จะถวายอะไรเจ้าคุณเหมือนจะได้บุญ ที่สุดจนที่เสื่อสานมาสำหรับให้นั่งก็มี คำอิฐฐานคิดไกลไปข้างเป็นพระพุทธรูปเจ้ามากกว่าอย่างอื่น

เมื่อวานนี้มีผู้หญิงแก่คน ๑ ลงเรือ มีคันไม้ตั้งมาในเรือพายตามมาแต่ ไม่ได้ช่อง พึ่งมาได้ช่องวันนี้ นำคันไม้ขึ้นเข้ามาให้ เป็นคันโพธิ์ ถามว่าเหตุใด จึงได้เอาคันโพธิ์นี้มาให้ บอกว่าคันโพธิ์นี้เกิดขึ้นที่ท่าน ไม่เข้าใจถามว่าเหตุไร จึงว่าเช่นนั้น บอกว่าได้ไปซื้อท่านที่อยู่ในกระจกไปติดไว้ที่เรือน คันโพธิ์กิ่งอก ขึ้นบนหลังหีบที่ตรงรูปนั้นเป็น ๗ ต้น จึงได้เอากาบมะพร้าวและดินมาประกอบ เข้าไว้ สูงถึง ๒ ศอกเศษ พอเสด็จจึงได้นำมาให้ เห็นว่าเข้าที่คืออยู่จึงได้ให้เอา ไปด้วย ได้แยกออกเป็นต้นปลีก ๓ ต้น รวมเป็นกอ ๔ ต้นไว้กอหนึ่ง ปลุก ประจำสระทั้งสี่ เป็นที่ระลึกว่าได้ขึ้นไปถึงทั้งสี่นั้น พวกราษฎรที่มาหลาย ร้อยคนเต็มไปทั้งนั้น ถึงต้องมีข้าวห่อมาเลี้ยงกัน กลับลงมาถึงเวลาพลบ ระยะเวลาไปประมาณ ๓ ชั่วโมง ขากลับ ๒ ชั่วโมง อยู่ข้างจะเหนื่อย

๑๐๘

วันนี้พอออกเรือไปเสียงฟ้าร้องครั่นครั่น เห็นท่วงทีแล้วว่าฝนคงจะตก
แต่ระยะทางที่ไปคงไม่ถูกฝน ต่อกลับมาจึงเห็นที่เปียก และได้ความว่าฝนที่
สุพรรณตกมาก

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

(ฉบับที่ ๓)

วันที่ ๓ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร์ศก^{๔๑} ๑๒๗

ถึง มกุฎราชกุมาร

ด้วยระยะทางที่ไปเที่ยวคราวนี้ ซึ่งได้ส่งไปให้ทราบแล้วนั้นยังไม่ตลอด
จึงขอส่งต่อมามาก ดังนี้

วันที่ ๒๒ ตุลาคม

วันนี้กะทางผิดเป็นอันมาก ด้วยเมื่อมาครั้งก่อนเป็นขาขึ้นแล้วแจวขึ้นมา
สังเกตดูเทียบกับกำลังฝีเท้าเรือครุฑเหิรเห็จว่าประมาณสักชั่วโมงครึ่งหรือ
๒ ชั่วโมงจึงถึงบางปลาม้า จึงได้นั่งและอยู่เสียจนสาย แต่ครั้นมาจริงชั่วโมงหนึ่ง
เท่านั้นถึงบางปลาม้า ได้จัดการที่จะเลยลงไปตามลำน้ำไม่เลี้ยวเข้าคลองแต่
วุด^(๑) ไม่เลือกวัดเป๊าะชะที่เคยแวะแต่ก่อน เลือกดำลงไปอีก ที่ได้ชื่อว่าเป๊าะชะนี้
เพราะมีผู้นำปลาเป๊าะชะมาให้ เขาเลยลงไปเลือกวัดตะค่า ได้ไปทำกับข้าวกินที่
นั้น สมภารวัดตะค่ารูปนี้ชื่อแสง พุทธสร เป็นหมอและเป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระ
เป็นลูกศิษย์เรียนพระธรรมพร้อมกันกับพระมงคลทิพ ๔๕ พรรษา มีอัจฉาสัยดี
ไม่รู้จักว่าใครดูสังเกตได้แต่ว่าเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ ไม่มีการอวดดีอย่างหนึ่ง
อย่างใดเลย ถ้ามถึงรคน้ำมนต์ก็ว่าได้รด แต่ได้รดด้วยความซื่อตรง ไม่สำแดงว่า

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวุดไชยเฉลิมลาภ คือ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร

มีปาฏิหาริย์อย่างใด พุทธถึงเรื่องมีผู้มาขอหอย ได้เคยตอบว่าให้เอาผ้าคลุมหอย
มาให้หอยเสียดีกว่ามาขอหอย ทำการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถสำเร็จแล้ว กำลัง
จะลงมือพระวิหาร ได้ให้เงินช่วยในการปฏิสังขรณ์ ๘๐ บาท ไม่ได้รับโดยอาการ
ที่ไม่งาม และยถาอนุโมทนาอย่างเรียบร้อยดี จนนึกสงสัยว่านี่จะรู้ดอกกระมัง
แต่ครั้งเมื่อเวลาจะมา ให้พรให้พ่อจำเริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปก็เป็นสิ้นสงสัย เล่นกลับ
ขึ้นมาเข้าคลองบางปลาม้า ไปจนถึงที่แยกจะเข้าใหญ่เลี้ยวมาตามลำระแจะใหญ่
ผ่านลาดชะโดมาจอดที่หน้าบ้านหลวงวาริชัยรักษ์^(๑) บ้านผักไห่ซึ่งเคยจอด
แต่ก่อน ตอนคลองจะเข้าใหญ่มีผักตบชวามากขึ้นตามลำดับ แต่ที่ลาดชะโดเป็น
มากกว่าที่อื่น พระยาโบราณซึ่งกำหนดว่าจะขึ้นไปรับถึงสุพรรณไปไม่ได้ เหตุ
ด้วยมีลมพายุตีผักตบแตกกระจายเต็มปิดปากคลอง ต้องแก้ไขกันอยู่จนวันนี้
ยังไม่หมด มาถึงบ้านผักไห่แล้ว ราษฎรพากันมาเป็นอันมากเต็มแน่นไป
ทั้งนั้น มีการแข่งเรือสนุกสนานให้ร้องรำกันครึกครื้น เวลาเย็นได้ลงเรือไป
ซื้อของตามแพเพราะคิดจะหากฐินตักทอดสักวัดหนึ่ง ได้ลงมือหาผ้ามาแต่
สุพรรณแล้ว มาหาของเพิ่มเติมที่นี่ และได้สั่งให้ไปเที่ยวหาวัด แต่ครั้งเมื่อ
ไปวัดชีโพน ซึ่งเรียกว่าวัดชีตาเหิน ที่หลวงญาณ^(๑) สร้างสมบุญ^(๑) ไปสร้าง
วิหารขึ้นไว้ได้ช่วยการปิดทองเขา เขาจึงเชิญไปให้อนุโมทนา ได้พบพระครู
เจ้าคณะแขวงเสนาใหญ่ เดิมเป็นฐานาสมเด็จพระวันรัต (แดง) ขึ้นมาอยู่ที่วัด
ตึกตรงวัดชีโพนข้าม ตั้งแต่ศก ๑๒๑ ได้เรียโรสร้างพระอุโบสถและผูกเสมาแล้วเสร็จ
เป็นเงินเกือบ ๑๖,๐๐๐ บาท สร้างการเปรียญหลังหนึ่งสิ้นเงินเกือบ ๑๐,๐๐๐ บาท
จ้างอาจารย์บอกพระปริยัติธรรม คุณเป็นคนมีความอุตสาหะพอใช้อยู่ และไป

(๑) หลวงญาณ คือ หลวงชลญาณวิจิตร (จำ) ตำแหน่งปลัดกรมฝ่ายขวา ในกรมมีฝ่ายฝ่ายพระ
ราชวังบวร ฯ มีภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านผักไห่กรุงเก่า มั่งมีทรัพย์สมบัติมาก มีจิตาซื้อสมบุญ ได้สมรสกับ
หลวงวาริชัยรักษ์ (อ่วม) เป็นต้นสกุล “ญาณวาริ” หลวงวาริฯ กับสมบุญได้คุ้นเคยสนิทสนมใน
สมเด็จฯ พระพุทธเจ้าหลวงมาก โดยเฉพาะสมบุญนั้นเป็นคน ๑ อยู่ในจำพวกซึ่งทรงดำรัสว่าเพื่อนต้น
จะเผ่าแทนเมื่อใดก็เผ่าได้

๑๑๐

ได้ความว่าเป็นวัดที่กฐินตกไม่มีใครทอด จึงได้จองจะไปทอดวัดนั้นในมะรืนนี้ เพราะพรุ่งนี้ตาช้างมาชวนให้ไปทอดกฐินซึ่งแก่ได้เตรียมไว้พร้อมแล้ว

คำบลผักไห่นี้บริบูรณ์ครีกครึ้นกว่าเมืองสุพรรณเป็นอันมาก นาที่ว่าเสียนั้นก็เสียในที่ลุ่มมาก ที่ซึ่งไม่ลุ่มข้าวงามบริบูรณ์ดีทั้งนั้น

ได้ถามเรื่องเมืองอุททองคือเมืองเก่า เจ้าอริการแสง ตามที่ได้ไปเห็น และตามที่ได้ฟังเล่า ว่าอุททองนั้นอยู่เมืองเก่า หนีहांได้หนีขึ้นไปข้ามที่ตะพานหิน วัดกร่าง ข้ามมาเดินทางฝั่งตะวันออก แล้วจึงลงไปตั้งเมืองกำแพงแสนและเมืองอื่น ๆ หากก็ยังตามอยู่เสมอ เพราะहांนั้นเดินที่ละย่างนกเขาเท่านั้น อุททองจึงได้มีเวลาสร้างบ้านสร้างเมืองได้ แต่ครั้นเมื่อเมืองสำเร็จแล้วहांก็ตามไปถึง จึงต้องย้ายต่อไป ลงปลายนั้นว่า หนีออกทะเล หากก็ตามไปเอาจนได้ ได้ถามว่าहांนั้นเป็นอย่างไร บอกว่าตามที่พูดนั้นเหมือนเป็นคน แต่เธอเข้าใจเองว่าเหมือนอหิวาตกโรค เมืองสุพรรณเดี๋ยวนี้ไม่ทราบว่ามีใครสร้าง แต่ไม่ใช่อุททองสร้าง อุททองที่हांไม่ใช่อุททองที่ไปเป็นเจ้าแผ่นดินที่กรุงเก่า เป็นอุททององค์อื่น อุททองมีหลายองค์เป็นตำแหน่งเจ้า ผู้ซึ่งสร้างวัดอุททองในลำน้ำสุพรรณก็เป็นอุททององค์หนึ่งต่างหากเหมือนกัน แต่จะมีลำดับและกำหนดเรียกเปลี่ยนกันอย่างไร สมัยเทียบกับครั้งโคกราวใดไม่ทราบไม่ได้ยินใครเล่า

วันที่ ๒๓ ตุลาคม

เวลาเช้าลงเรือครุฑล่องลงไปช่วยนายช้างและอำแดงพลับ^(๑) ทอดกฐิน คำบลวัดหัวเวียง เขาจัดการทอดที่การเปรียญ เพราะโบสถ์นั้นน้ำจวนจะท่วม

(๑) นายช้างกับนางพลับ สามิภรรยาคู่นี้ ได้ทรงคุ้นเคยในคราวเสด็จประพาสครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เสด็จไปแวะที่บ้านนายช้างกับนางพลับไม่รู้จัก แต่ต้อนรับเสด็จให้ทรงสำราญพระราชหฤทัย ประพาศดีด้วยเหมือนฉันมิตรสหายที่เสมอกัน ต่อเสด็จกลับมาแล้วนายช้างกับนางพลับจึงได้รู้ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งนายช้างเป็นหมื่นปฏิพัทธภูวนาท เป็นคนโปรดมาแต่ครั้งนั้น เรื่องพิสดารของนายช้างปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุประพาสครั้งแรก

๑๑๑

เครื่องบริวารไม่มากสิ่ง แต่เป็นของอย่างที่ดีอีกกว่าเป็นของดี คือ ตู้กระจก
หมอนปัก กระเช้า ป้านถ้วย เป็นต้น คู่สวดก็ได้เครื่องบริวาร อันดับได้สบบง
และหีบระฆัง หมากรูปเทียน ได้ออกเงินช่วยองค์กฐิน ๒๐ บาท คู่สวด
องค์ละ ๖ บาท อันดับองค์ละถึงตำลึงแต่อยู่ข้างจะเป็นการนางนอง ด้วยเหตุ
ที่เขากำหนดจะทอดต่อเวลาพรุ่งนี้มาพ้องกับกฐินที่เราจะทอด สมภารก็ไม่อยู่
ผู้อุปโลภณ์ก็ไม่อยู่ แต่ก็ไม่ได้บอกขัดข้องอย่างไร วิธีที่จะทอดนั้นคือตั้งไตร
และเครื่องบริวาร อ่างของกินไว้กลางศาลา แล้วมีดอกไม้ธูปเทียนตามแต่จะมี
มากเท่าใดมาวางมั่วสุมอยู่ที่ใด สัปบุรุษที่ไปมาน้อยเท่าไรไม่ว่านั่งล้อมกัน
อยู่ที่นั่น เจ้านายนั่งเก้าอี้ซึ่งตั้งเรียงไว้เป็นแถว พอพระลงนั่งเรียบร้อยแล้ว
เอาสายสัญญาณกลุ่มหนึ่งมาคล้องออกโยงผ้าไตร แล้วจ่ายกันถือทั่วไปอย่าง
หล่อพระ จึงมีหัวหน้าสัปบุรุษนำตั้งนมพร้อมกันก่อน แล้วว่าอรหันตสัมมา
สัมพุทธโธ แล้วถวายกฐิน ผู้นำ นำคนทั้งปวงว่าตามอย่างเดินเทียน แต่การ
ที่จะว่าผ่านนั้นอยู่ข้างประดักประเดิดมาก ท่านวัดหัวเวียงนี้ว่าผ้าได้แต่ไม่มี
ผู้อุปโลภณ์ ต้องเขียนคำอุปโลภณ์ให้เดี๋ยวนั้น อ่านก็ไม่ใคร่จะออกประหม่า
แต่ครั้งอุปโลภณ์แล้วเสร็จสวดไม่ได้ ต้องเลยยถาตักบาตรข้าวซึ่งหาไป แล้ว
ย้ายไปวัดใหม่ซึ่งอยู่ไม่ห่างนัก เป็นวัดที่ ๒ พิณพาทย์ไม่ได้ประโคมจนเวลา
พระลง ประโคมในเรือเวลาผ้ากฐินไป แล้วยกพิณพาทย์ขึ้นตั้งบนบก พอ
สัปบุรุษไป ประโคมอีกครั้งหนึ่ง เป็นสัญญาณให้พระลง วัดนี้พระสงฆ์ ๑๕ รูป
พริกพร้อมกันดี แต่เสียเค้าที่ขึ้นอุปโลภณ์ก่อนแล้วจึงได้ว่าผ้า เขวากฐิน
บ้านนอกอยู่ข้างจะเลอะเทอะเช่นนี้ เมื่อได้เห็น ๒ วัดนี้เข้าแล้ว ให้นึกชม
ท่านเจ้าอธิการแสง วัดตะค่า ซึ่งไปหยุดเมื่อวานนี้ ได้สอบถามวิธีถวายกฐิน
และทำกฐิน ชี้แจงได้ถูกต้องเรียบร้อยหมด เป็นผู้มีความรู้ความสุจริตอยู่มาก
วัดที่นี้ใกล้กรุงมากกว่ายังเลอะเทอะ ได้ช่วยเงินและตักบาตรเหมือนวัดโน้น
แจกเสมาด้วยเป็นการกรีกครั้นสนุกดี ครั้นทอดกฐินแล้วจึงไปทำกับข้าวเลี้ยงกัน

๑๑๒

ที่บ้านตาช้าง ซึ่งได้จัดรับอย่างรับชาววิเศษตามเคย กลับมาลงเรือแจวที่ปากคลองภาษีแจวเข้าไปวัดกุฎีภาษีคูก็เป็นวัดใหญ่อยู่ โบสถ์เก่ามาก มีหน้าต่างข้างละช่อง แต่ไม่มีติด พระสงฆ์มีถึง ๓๐ รูป พระครูเจ้าวัดจำพรรษาอยู่วัดเบญจมบพิตร จึงมิได้รับในที่นี้

กลับมาพบจิระ^(๑) มาถึง คือบายดีขึ้นมาก

เรื่องกฐินมีคนช่วยมาก ชาวร้านไม่เอาเงินทั้งนั้น ต้องยัดเยียดให้ยายพลับใจแก่เต็ด ที่เราไปช่วยกฐินแก่ เจ้าอธิการองค์ละห้าตำลึง แก่ช่วยเราเสีย ๑๐ ตำลึง คู่สวดองค์ละ ๖ บาท อันดับองค์ละกึ่งตำลึงเหมือนกัน สมบุญและญาติของเขาก็ช่วย ยายพลับให้สายสร้อยทองมากอยู่ เป็นของลูกสาวที่ตายช่วยในการกุศล เดิมแกหมายว่าจะหล่อพระพุทธรูปด้วยทองแดงจะให้หล่อพระรูป ครั้นรู้เรื่องเข้าเลยอุทิศในการหล่อพระสัมพุทธพรรณี กฐินคิดว่าจะจัดให้เป็นการอย่างข้างนอกเช่นที่ได้ไปเห็นมาวันนี้

วันที่ ๒๔ ตุลาคม

วันนี้เวลาเช้าขึ้นไปเยี่ยมบ้านสมบุญ แล้วจึงลงเรือไปกฐิน ใช้เรือครุฑเล็กเป็นเรือผ้าไตร บริหารลงเรือต้น มีเรือกราบโถงเป็นเรือตั้งคู่หนึ่งเรือกลองอีกลำหนึ่ง ไปเข้าคลองริมวัดตึกนั่นเอง เป็นคลองที่ไปบางอ้อได้ วัดนี้เป็นบ้านจีนช้าง หลวงอภัยอำแดงเงินภรรยาจีนช้างตาย อำแดงเงินถวายเป็นวัดเป็นตึกอย่างจีนสัก ๕ - ๖ หลัง บ้านใหญ่อยู่หันหน้าลงทางแม่น้ำ ตัวอำแดงเงินนั่นเองก็ยังอยู่ อายุ ๗๔ ปี แต่ลูกเด้าก็มีเป็น ๔ คน ศรัทธาขึ้นมาถวายบ้านเป็นวัด แต่พระซึ่งเป็นผู้รับแต่ก่อนไปทำการไม่สำเร็จ เลยร้างไปคราวหนึ่งจนพระครูวินัยธรรม อำ ฐานาสมเด็จพระวันรัต (แดง) ซึ่งเป็นชาวดำบลนี้ขึ้นมาอยู่จัดการเรียไร่ทำพระอุโบสถผูกพัทธสีมา และทำการเปรียญหลังใหญ่

(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิระประวัติวรเดช คือ กรมหลวงนครชัยศรีสุระเดช

ต่อออกไปทางหลังบ้าน หันหน้าลงคลอง จึงให้ชื่อว่าวัดตึก ตึกนั้นคือแก่งเจ๊ก
คนนั้นคือช่าง หิรัญ เงิน จึงตกลงเป็นตึกคชหิรัญศรัทธาราม นำชมความอุตสาหะ
ทำเป็นอย่างใหม่ไม่ใช่เจ๊ก เป็นฝรั่งปนเจ๊กเกลี้ยง ๆ แต่แน่นหนาดีพอใช้
พระประธานฝีมือหลวงกลมาบรรจง เป็นแม่ลูกอินซึ่งควรจะดีกว่านี้ เป็นที่
น่าเสียใจอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ใช่เวลาที่เดียนัก การเปรียญทำใหญ่โตดี เห็นจะไม่มี
วัดไหนเท่า สัปบุรุษนั่งได้หลายร้อย สะอาดหมดจด ราษฎรพากันไปคอย
อยู่มาก มีใครและของไทยทานไปช่วยจนนับไม่ถ้วน แต่เงินยกส่วนที่ตาช่าง
กับยายพลับออกเสียแล้ว ยังเป็นเงินถึง ๗๕๘ บาท ส่งเดิมน้อยกันอยู่เสมอ
จนกรฐินแล้ว การทอดกรฐินวันนี้จัดเป็นอย่างข้างนอก คือตั้งลับแลเป็นข้างใน
อยู่ข้างฐานพระอย่างวัดอรุณ แต่ราชอาสน์อยู่ที่หน้าที่บูชาทีเดียว เจ้านาย
ข้าราชการและราษฎรเข้าไปนั่งในโบสถ์เต็ม เว้นว่างอยู่แต่ที่วางของบริวาร
และไทยทาน ถวายกรฐินโยงสายสิญจน์ถือทั่วกัน และว่าพร้อม ๆ กัน อย่าง
เมื่อวานนี้ เจ้าอธิการว่าผ้าพระกรฐินทานเกือบจะถูก แต่คงจะไม่ได้สังเกตไว้
ถ้วนถี่ ทั้งประหมัดด้วย จึงไม่เหมือนบางกอก แต่ยังใช้ได้ดี สวดมฤตติและ
กราลก็ถูกต้องเป็นที่เรียบร้อย อนุโมทนาก็น่าสวดดี เกือบจะรู้สึกว่าจะพระหัวเมือง
ถ้าหากว่าเหมือนกรฐินเมื่อวานนี้ ๒ วัด จะเป็นที่น่าเสียดายเป็นอันมาก ด้วย
เครื่องบริวารและไทยทานกับทั้งเงินไม่มีกรฐินไหนเท่า แต่เครื่องบริวารไม่ได้
ถวายด้วยมือ เพราะเหลือที่จะขนถวายได้ เต็มไปทั้งนั้นจึงได้ถวายด้วยวาจา
ในสิ่งซึ่งแบ่งไม่ได้เป็นของบริวารแห่งองค์กรฐิน สิ่งซึ่งแบ่งได้ให้แจกพระสงฆ์
มี ๑๑ รูป ได้ครองไตร ๕ แต่ยังได้สบง ๒ ผืน จีวรผืนหนึ่ง กับสิ่งของอื่น ๆ
มีกาน้ำ โคม ถ้วยแก้ว หมอน และอื่น ๆ อีกบ้าง เสร็จการกรฐินแล้วออกมา
ดักบาตรเลี้ยงพระที่การเปรียญ ราษฎรพากันหาข้าวแกงและสิ่งของมาคนละเล็ก
ละน้อย แต่มากมายเหลือเกิน ถ้าพระจะมีบาตรองค์ละสัก ๔ บาตรก็เห็นจะ
รับข้าวไม่พอ ปลอ่ยให้เขาเข้าไปตักกันเป็นที่สนุกสนานมาก การกรฐินเช่นนี้

๑๑๔

โดยจะเล่นในกรุงเทพฯ คงไม่สนุกได้แบบนี้ พวกราษฎรเหล่านี้กล้าเข้ามา
นั่งพูดจาเข้าหมุกกันได้ไม่สะทกสะท้าน ดูเป็นที่ปิติยินดีกันมาก พระยาลแล้ว
จึงได้กลับมาลงเรือครุฑเหิรเห็จขึ้นตามลำแม่น้ำน้อยพักกินข้าวที่วัดหน้าโคก
ออกจากวัดนั้นเป็นที่น้ำท่วมแลเห็นเหมือนทะเล ตามทางลำแม่น้ำนี้มีบ้านเรือน
คนติดต่อกันหนาตลอด เหมือนอย่างในกรุงเก่า ตามตลิ่งมักจะมีที่ดอน วัด
เก่า ๆ ก็มีหลายวัด เมืองวิเศษชัยชาญที่ย้ายลงไปตั้งบ้านอ่างทองได้ตั้งอยู่ใน
ลำน้ำน้อยนี้เป็นอำเภอ เรียกว่าอำเภอวิเศษชัยชาญ ที่ตั้งพลับพลาสูงขึ้นมา
พันทางที่จะออกไปเมืองอ่างทองน้อยหนึ่ง อยู่ฝั่งตะวันออก ตำบลห้วยลิง
อำเภอโพธิ์ทอง แขวงอ่างทอง ตามที่ได้กะไว้ ครังนี้ขึ้นมาค้างสูงเพียงเท่านี้
ถ้าขึ้นไปตามลำน้ำน้อยนี้จะผ่านแขวงเมืองพรหม ผ่านเมืองสิงห์เก่าไปออก
ปากน้ำเมืองสวรรค์ ถ้าเลี้ยวไปทางตะวันตกก็ขึ้นไปเหนือสุพรรณ ถ้าเลี้ยวทาง
ตะวันออกก็ออกไปทางชัยนาท ตอนข้างล่างนี้ไม่มีใช้ทั้งลำน้ำน้อยนี้และ
ลำน้ำเขดินข้างสุพรรณ เฉพาะเป็นไข้อยู่แต่ที่เมืองสรรค์ เพราะเป็นดงขึ้น
ในเมืองที่ร้าง เมืองสรรค์นี้ครั้งก่อนก็ได้ไปแล้ว ถ้าจะลองออกไปที่ว่าการ
เมืองอ่างทองทางชั่วโมงครึ่ง ไปป่าโมก ๓ ชั่วโมง วันนี้ถูกฝนเมื่อจวนจะถึง
ที่พักจอดเรือ การที่ย้ายเมืองวิเศษชัยชาญไปตั้งเสียอ่างทองและย้ายสิงห์ไป
ตั้งเสียแม่น้ำน้อย เพราะแม่น้ำน้อยนี้หน้าแล้งน้ำแห้ง มีน้ำอยู่ตั้งแต่หัวเวียง
ขึ้นมาถึงผักไห่ เหนือน้ำขึ้นมาขาดเป็นห้วงเป็นตอน

วันนี้มาก่อนถึงพลับพลาฝนตก เวลาค่ำมีผ้าป่า เขาทำเป็นรูปต้นโพธิ์ทอง
และมีลิงนั่งอยู่ใต้ต้น เป็นเครื่องหมายนามของตำบลนี้

วันที่ ๒๕ ตุลาคม

เมื่อคืนนี้เวลา ๒ ยามเป็นพายุฝนตกฟ้าร้อง อยู่ข้างจะตึงตังมาก
ท้องไม่สู้สบาย วันนี้จึงได้ไปเที่ยวสายไป กรมสมมต^(๑) ชายเสรววงศ์^(๒)
เจ้าพระยาสุรวงศ์^(๓) ไปล่วงหน้ากองหนึ่งแห่งอื่นก่อน เพื่อจะล่อให้คนไป
ดอม วุฒิชัยแยกล่วงหน้าไปกองหนึ่ง ไปด้วยเรือครุฑเหิรเห็จ ระยะที่ขึ้นไป
บ้านเรือนคนไปบางที่พรมแดนเมืองอ่างทองกับเมืองพรหมได้นั้นลงมาบ้านเรือน
เต็มตลอดแลเห็นวัดไชโยใกล้มากดูเหมือนถ้าตัดตรงไปจะสัก ๒๕ เส้นหรือ
๓๐ เส้น ขึ้นไปเหนือคลองวัดโพธิ์ประจักษ์ ซึ่งไปออกได้เมืองพรหม หยุดพัก
ทำกับข้าวกินที่วัดท่าข้าม วัดซึ่งได้ชื่อว่าท่าข้าม เพราะเป็นที่เกวียนข้ามมา
แต่ข้างตะวันตก มีน้ำตลามาก ที่นี้มีการเปรียญใหญ่ แต่ทำไม่ดี ท่าทางจะ
ไม่ทนอยู่เท่าไร เลี้ยงกันแล้วยืมเรือเปิดประทุน ๔ แจวพระล่องลงมาหยุด
ฟังเทศน์มหาชาติที่วัดจำปา กรมขุนสรรพสาตรเสด็จในการเปรียญ คนนั่ง
เต็มแน่นไม่มีที่ว่าง กำลังเทศน์ซุก มีกระจาด ๓ กระจาดเป็นเครื่องกัณฑ์ ๑
เดียว เงินติดเทียนไม่ตกเป็นของพระ สำหรับรวมไว้ใช้ในการปฏิสังขรณ์
พวกชาวบ้านเหล่านี้ทั้งที่ฝากให้และที่นี้ทั้งสาวทั้งเด็กแต่งตัวมาก มีเครื่อง
ทองหยองเพียบ ๑ ตัว มีผู้หญิงตัดผมคล้าย ๆ ดอกกระทุ่มแต่ยาว ไว้ผมทัด
หรือที่เรียกว่าผมหมวกโตและยาวทัดขึ้นไปบนหูหลายคน มีตาแก่คนหนึ่ง
ชื่อจันอายุได้ ๑๐๐ ปีถ้วนสบสวนแล้วเดินเหินยังแข็งแรง ตาเห็นอยู่บ้างแต่หูไม่ได้
ยินเลย ไปนั่งฟังเทศน์อยู่ด้วย พวกมัคนายกต้อนรับแข็งแรง มีเสื่ออ่อนมาปู
ให้นั่ง หมอนหวาน หมาก บุหรี่ น้ำชาเลี้ยง ได้ติดกัณฑ์เทศน์ ๓ คำสั่ง และ

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธุ์

(๒) พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าเสรววงศ์วรวัตร ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ฯ
ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นอนุพงษ์จักรพรรดิ ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ นั้น

(๓) เจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ศักดิ์ (โต บุนนาค)

๑๑๖

เอาหมกไว้ในหมากในป้านต่าง ๆ ที่เขามารับแหล่งละบาทอีก ๘ บาท แล้วลงเรือกลับมา ขึ้นเรือครุฑที่ได้วัดจำปาสัก ๒ เลี้ยว ได้พาลูกศิษย์วัดลงมาด้วย ๔ คน ในเรือไฟแจกเงินให้คนละกึ่งตำลึงให้แจวกลับขึ้นไปน้ำเชี่ยวมาก ขากลับล่องลงมาไม่ช้าเลย ถึงบ่าย ๔ โมง มีเรือราษฎรมาประชุมอยู่แน่น ฟากตรงกันข้าม ที่จริงแม่น้ำนี้ตอนตั้งแต่อำเภอโพธิ์ทองลงไปถึงกรุงเก่า บ้านเรือนเต็มติดกันไปหมดไม่มีที่เปลี่ยว วัดก็มีใหญ่ ๆ มาก กำลังก่อสร้างอยู่ก็มี ไม่มีวัดร้าง เขาว่าระยะทางขาขึ้นตั้งแต่บ้านผักไห่ขึ้นไปนอนเมืองสิงห์ ๑๑ ชั่วโมง ออกจากเมืองสิงห์ไปอีกครึ่งวัน ก็ออกจากแม่น้ำเมืองสรรค์ถึงชัยนาท

วันที่ ๒๖ ตุลาคม

ลงเรือครุฑไปเข้าคลอง ไปหยุดลงเรือแจว เรือไฟลากเข้าไปตามลำรางในท้องทุ่งคำหยาด จนถึงตำแหน่งซึ่งว่าเป็นที่ขุนหลวงหาวัดเสด็จออกมาทรงผนวช ที่นี้พระยาจำแสนเป็นผู้ได้พบขึ้นก่อน ได้บอกไว้แต่เมื่อคราวขึ้นไปเมืองเหนือ ไม่มีเวลาที่จะมาดู ตามอรรถาธิบายของพระยาโบราณคิดเห็นว่าชะรอยบ้านในทุ่งคำหยาดนี้จะเป็นบ้านพวกรรมช้าง จึงได้มีชื่อวัดเกี่ยวข้องกับช้าง ๆ เช่นกับวัดโขลงข้ามเป็นต้นหลายวัด หลวงทรงบาศครั้งแผ่นดินพระนารายณ์ที่เป็นคู่คิดกับพระเพทราชาเอาราชสมบัติได้เป็นกรมพระราชวังหลัง ภายหลังที่ให้ถามว่าพระเจดีย์สร้างแล้วจะควรรื้อนั่งร้านหรือจะควรเอานั่งร้านไว้ ให้เอาไปประหารชีวิตเสียนั้นชะรอยจะอยู่บ้านนี้ หลวงทรงบาศผู้นี้เป็นบิดากรมหลวงอภัยนุชิต กรมหลวงพิพิธมนตรีซึ่งเป็นพระมเหสีขุนหลวงบรมโกศ เจ้าฟ้าเอกทัศ เจ้าฟ้าอุทุมพรเป็นพระโอรสกรมหลวงพิพิธมนตรี เมื่อเจ้าฟ้าอุทุมพรออกจากราชสมบัติครั้งแรก ทรงผนวชอยู่วัดประดู่ที่ยังไม่มีความบาดหมางมากกับขุนหลวงสุรियามรินทร์ ครั้นเมื่อทรงผนวชครั้งหลัง ที่ความบาดหมางจะมากขึ้น จึงได้คิดออกมาสร้างตำหนักที่ตำบล

คำหยาคนี เพื่อจะเอาเป็นที่มั่น เพราะเหตุที่ตำบลคำหยาคนีเป็นหมู่ไม้อยู่ใน
กลางท้องทุ่ง ไม่มีลำคลองที่เข้าไปถึง ถ้าจะเข้าทางทิศใดคงแลเห็นเสียก่อนนาน
หวังจะเอาไว้เป็นที่มั่นป้องกันตัว ถ้าขุนหลวงสุริยามรินทร์เอะอะขึ้นมา
อย่างไรรู้ก็จะหนีมาอยู่ที่ในนี้ จะคิดสู้ด้วยคนในท้องที่ก็เป็นพระญาติวงศ์
สมัครพรรคพวกอยู่แล้ว

แต่ครั้งเมื่อไปถึงได้เห็นตัวดำหนักเข้า เห็นว่าไม่ใช่ดำหนักที่ทำโดย
รีบร้อนเป็นการด่วน อย่างเช่นพระยาโบราณกล่าว เป็นดำหนักที่ทำการ
โดยมั่นคงประณีต แต่เป็นประณีตชั้นตอนปลายในแผ่นดินพระบรมโกศ
ประณีตตอนนั้นคือวัดกุฎีขาวเป็นตัวอย่าง เพราะทำแข่งวังหลวง ประณีต
ตอนปลายเป็นเวลาแผ่นดินพระบรมโกศเอง ที่ไว้ใจคนอื่นทำ

ข้อซึ่งพระยาโบราณเห็นว่าบ้านหลวงทรงบาศจะอยู่ที่นี้นั้นเห็นจะถูก
พระญาติวงศ์เห็นจะมีอยู่มาก แต่ดำหนักนี้คงจะได้สร้างเมื่อขุนหลวงบรมโกศ
เสด็จมาเที่ยวประพาสตามแถบเมืองอ่างทองเนื่อง ๆ จนถึงได้เสด็จพระนอน-
ขุนอินทรประมูลถึง ๒ ครั้ง ทรงปฏิสังขรณ์ทั้งวัดพระนอนจักรศรีและพระนอน-
อินทรประมูล ที่ดำหนักคำหยาคนีคงจะได้สร้างขึ้นไว้เป็นที่ประทับเสด็จ
ออกมาเนื่อง ๆ อย่างเดียวกันกับพระเจ้าปราสาททองสร้างบางปะอินในแผ่นดิน
พระบรมโกศไม่เสด็จบางปะอิน เสด็จขึ้นมาอ่างทองเนื่อง ๆ ดำหนักนั้น
ลักษณะเดียวกันกับดำหนักทุ่งหันตรา คือก่อเป็นตึกสูงพื้นดิน ๕ สอก ผนัง
ชั้นล่างเป็นช่องคูหาปูพื้นกระดาน ชั้นบนซุ้มหน้าต่างเป็นซุ้มจระนำ หลังคา
ในประธาน ๓ ห้อง มุขลดหน้าท้าย รวมเป็น ๕ ห้อง มีมุขเด็จทั้งหน้าทั้งหลัง
ด้านข้างหน้ามุขเด็จเสาศาร มีอัฒจันทร์ขึ้นข้าง มุขหลังอุดฝาดันเจาะช่อง
หน้าต่างไว้สูง เห็นจะยกพื้นขึ้นเป็นหอระฆังหว่างผนังด้านหุ้มกลองเจาะเป็น
คูหาทั้งข้างหน้าข้างหลังมีช่องคอสอง ในช่องเหล่านี้ทาดินแดงทั้งนั้น ฝีมือ
เป็นฝีมืออย่างสไคล์ลพบุรี โดยยาวตลอดหน้า ๕ วา ๒ สอก ขื่อกว้าง ๕ วา

ดูเป็นรอยแก่ อดหน้าต่างมุขลดด้านหลังเสียทั้ง ๒ ด้าน ตำหนักนี้พื้นดินก็ยังตื้น้ำท่วมและรอบ หันหน้าไปตะวันออก หันหลังไปตะวันตก ตรงด้านข้างใต้วิหารเล็กหรือหอพระหลังหนึ่ง แยกอยู่คนละโคก มีเจดีย์องค์เล็กซึ่งรูปร่างอย่างไรไม่ได้ความพังเสียแล้วองค์หนึ่ง นอกนั้นไม่มีอะไร การที่ขุนหลวงหาวัดออกมาทรงผนวชไม่ได้ทรงผนวชที่ตำหนักนั้น ทรงผนวชที่วัดโพธิ์ทองแล้วไปประทับอยู่ตำหนักคำหยาดอย่างเดียวกัน กับจะไปทรงผนวชวัดชุมพลแล้วไปประทับอยู่ที่พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์หรือวโรภาสพิมานเป็นการชั่วคราวเท่านั้น แล้วก็กลับลงมาอยู่วัดประดู่ เห็นจะไม่มีความคิดใหญ่โตถึงที่จะตั้งมั่นสำหรับต่อสู้ ถ้าหากว่าขุนหลวงหาวัดคิดจะไม่ยอมให้สมบัติแก่ขุนหลวงสุริยามรินทร์แล้ว มีช่องที่จะทำได้หลายอย่าง ขุนหลวงสุริยามรินทร์สิปรากฏโด่งดังว่าเป็นคนโง่กักขพะ จนถึงพระบิดาท่านายว่าถ้าเป็นใหญ่ขึ้นบ้านเมืองจะฉิบหาย บังคับให้ออกบวช ตั้งเจ้าฟ้าพรเป็นวังหน้าขึ้นไว้แล้วเวลาเมื่อขุนหลวงบรมโกศสวรรคตก็ได้เป็นเจ้าแผ่นดิน ถึงว่าขุนหลวง-สุริยามรินทร์จะสึกมานั่งกิดเกาะกะอยู่ จะเชิญเสด็จไปเสวยข้างไหนก็คงจะทำได้ไม่จำเป็นจะต้องฆ่า นี้อยอมถวายสมบัติกันโดยดีออกไปบวช ถึงว่าเมื่อพมามารับสัญญาว่าจะคืนสมบัติให้ขุนหลวงหาวัด ตัวจะกลับออกไปบวชเสีย ครั้นพม่าไปแล้วไม่ทำตามคำที่พูด กลับนั่งพูดกันเอาพระแสงพาดดัก ขุนหลวงหาวัดก็ไม่เห็นว่าจะต้องกลัวอะไร เพราะจะทำอะไรก็ไม่เห็นจะต้องเกรงใจ เช่นเอาเป็นราชมนตรีพระยาเพชรบุรีไปฆ่าเสีย ก็ไม่เห็นขุนหลวงสุริยามรินทร์ว่าไรได้ การที่กลับออกมาบวชอีกน่าจะเป็นไปได้ด้วยไม่มีความมกใหญ่เห็นควรสมบัติจะได้แก่พี่ชายที่แก่กว่าจริง ๆ อย่างหนึ่ง หรือจะเป็นคนที่อ่อนไม่แข็งแรงและไม่มีใครนิยมนับถือ ใจคอเกียจคร้านคับแค้นอย่างหนึ่ง หรือจะทำให้ปรากฏว่าใจดีเห็นพี่อยากครองเมืองก็ให้ครองคงไม่ไปได้ถึงไหนเมื่อเหลวไหลอย่างไรต่อไปก็คงตัวได้เป็นนี้อีกอย่างหนึ่ง

๑

มีข้อที่จะพิจารณาอยู่อย่างหนึ่ง ปรากฏในพงสาวดารว่า กรมเทพพิพิธ เป็นพรรคพวกข้างวังหน้า คือเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อออกไปคบคิดกับเจ้าพระยา-อภัยราชาที่วัดกระโสม จะเอาแผ่นดินถวายขุนหลวงหาวัด ขุนหลวงหาวัดเองเป็นผู้เข้าไปทูลขุนหลวงสุริยามรินทร์ จะเป็นด้วยเหตุใดถ้าขุนหลวงหาวัดไม่อยากเป็นเจ้าแผ่นดินด้วยไม่เห็นสมควร ก็ลงกันได้จะว่าเพราะกำลังอ่อนก็ชอบกล บางทีกรมเทพพิพิธคิดการครั้งนี้จะเป็นแต่กลอุบายยืมชื่อขุนหลวงหาวัดไปอ้าง ไม่ได้บอกให้รู้ตัวเพื่อจะให้คนนิยม คนที่นิยมหมายว่าเป็นความจริง มาพูดขึ้นกับขุนหลวงหาวัด เมื่อขุนหลวงหาวัดได้ทราบแล้วจะคิดเห็นว่าถ้ากรมเทพพิพิธทำการได้สมความคิด ฆ่าขุนหลวงสุริยามรินทร์เสียแล้วก็จะมาฆ่าท่านเสียด้วย แล้วก็จะเจ้าแผ่นดินเอง ขุนหลวงหาวัดคงรู้สึกกรมเทพพิพิธ เพราะเคยฝากเนื้อฝากตัวกันมา เหตุฉะนั้นจึงได้นำความไปทูลเจ้าแผ่นดินดังนี้ก็จะเป็นไปได้ข้อที่ว่าจะเป็นการอวดดีลองให้เป็นดู คงจะไม่ไปถึงไหนแล้วตัวก็จะได้เป็นก็เป็นการที่น่าทำอยู่แต่แรก แต่ครั้นเมื่อพมามาก็ถูกต้อนเข้าไปอยู่ในกำแพงกับพระราชคณะทั้งปวง ไม่คิดอ่านสีกหาลาพรตออกมาช่วยการงานอะไรนั่งทอดธุระเฉยอยู่ได้ น่ากลัวจะไปข้างเป็นคนอ่อนมากกว่าอย่างอื่นเห็นจะทำไปไม่ไหวแล้วก็ทอดธุระตามบุญตามกรรม แต่คงจะเป็นผู้ที่มีความแค้นความน้อยใจพี่ชายว่าสมบัติก็ยกให้ มีทัพศึกก็สีกออกมาช่วยรักษาบ้านเมือง ครั้นเสร็จศึกแล้ว ท่านพี่ชายกลับหยาบซ้ำไม่ยกย่องตามการที่ควร เหตุที่ออกมาบวชเพราะความแค้นนั้น เห็นจะเป็นความจริง

ที่นี้ไม่ใช่วัดเลย แต่เดี๋ยวนี้พระได้มาตั้งเรือนจากโกโรโกโรขึ้นไว้ที่จะสำคัญว่าเป็นวัด แต่ก็อยู่ตอนหนึ่งต่างหาก ยังไม่ได้มาจับต้องค้ำหนักของแก่นี้ ได้สั่งห้ามไว้อย่าได้มาทำอะไร ถ้าจะทำวัดวาอารามอะไรก็ให้ทำในที่นอกออกไป กลับออกมา มาแวะทำกับข้าวกินที่วัดโบสถ์ แล้วมาทาง

๑๒๐

คลองศาลาแดงแฉะลงเรือแจวเข้าไปพระนอนขุนอินทรประมูล พระนอนองค์นี้ ยาวกว่าพระนอนจักรศรี ฝีมือทำอยู่ข้างจะดี เป็นช่างหลวง พระพักตร์งาม แต่วิหารไฟไหม้โถมลงมาหมดช้านานมาแล้ว มีโคกเห็นจะเป็นโบสถ์พูนสูงกว่า โคกพระนอน ก่อเขื่อนอิฐรอบมีโบสถ์ไม่มีหน้าต่างฝีมืออิฐเป็นอิฐตาก เห็น จะปฏิสังขรณ์ ครั่งแผ่นดินพระบรมโกศเหมือนกันเป็นโบสถ์ ๕ ห้อง พระข้างใน เป็นพระศิลา แท่นพระเป็นที่ตั้งพระ ๕ องค์ องค์กลางสูง องค์ที่นั่งสี่ด้าน หันหน้าเข้าหาพระองค์กลาง มีพระเจดีย์ ๘ เหลี่ยมอยู่หลังโบสถ์ ถูกขุดเป็น โพรง ขนเอาพระพิมพ์ออกมาทิ้งไว้ข้างนอกมาก พระพิมพ์นั้นฝีมือไม่สู้ดี นิ่งบ้าง ยืนบ้าง นอนบ้าง องค์โต ๆ ไม่ปรากฏว่ามีปริศนา

พระครูวัดไชโยมารับที่นี้ ราษฎรมาประชุมกันมากทั้ง ๒ แห่งมาจาก คลองขุนอินทรประมูลไม่ช้าก็ออกแม่น้ำ ขึ้นมาจอดที่บ้านผู้ว่าราชการเมือง เรือครุฑเหิรเหิงเดินเล่นทวนน้ำในฤดูนี้ ประมาณว่า ๑๐๐ เส้น ต่อ ๑๕ นาที ถ้าจะมาจากอำเภอโพธิ์ทองตรงมาประมาณสักชั่วโมงเศษก็จะถึงที่นี้

วันที่ ๒๗ ตุลาคม

ลงเรือล่องลงมาเข้าคลองบางนางร้า หาที่พักทำกับข้าวไม่เหมาะ จนมาออกปากคลอง เลยขึ้นไปดูข้างเหนือเห็นว่าจะช้าเสียเวลาไปจึงได้เล่น กลับลงมา ไม่ช้าเท่าใดก็ถึงวัดวรนายกรังสรรค์วัดเขาหิน ที่จริงภูมิฐานดี แลเห็นเด่นแต่ไกล เป็นที่ประชุมไหว้พระใหญ่ไม่มีที่ไหนเท่าสุพรรณ อ่างทอง ลพบุรีก็ลงมาพร้อมกันหมด เสียแต่การก่อสร้างไม่แข็งแรงเลยพูนดินขึ้นไป ที่โคกโบสถ์สูงครากแยะจะพัง มาโดยเจดีย์ปูนยังไม่ทันจะดำมีต้นไม้ขึ้นมาก ทำกำมะลอเสียแต่แรกแล้ว ไม่ได้แฉะเลยลงมาตามลำน้ำโพธิ์สามต้นไปทาง บางขวดถึงปากช่องที่จะเข้าไปวัดตูม วัดศาลา จอดเรือโมเตอร์ที่นั่นลงเรือ สามสิบหกศอกแจวเข้าไป หยุดทำกับข้าวที่วัดศาลา ซึ่งมีการเปรียญน้ำ พอปริ่ม ๆ ที่จริงไม่เห็นท่าทางที่น่าจะอด หน้าวัดก็มีบ้าน การเปรียญก็ดู

เป็นที่เทศนาวาการกันอยู่ แต่มีพระองค์เดียวเท่านั้น พระองค์เดียวก็มีไข้อยู่อย่างจน ๆ อยู่กุฎีฝากระดานยังใหม่ มีคฤหัสถ์ที่เป็นพวกพ้องนั่งอยู่เป็นหลายคน เรือท่านเล็ก^(๑) มาแต่ป่าโมกพบกันได้เรียกให้หยุดพักที่นี่ กินข้าวแล้วขึ้นดูพระอุโบสถและวิหาร มีพระเจดีย์กลมองค์หนึ่งอยู่ตรงหลังวิหาร อุโบสถและวิหาร ๔ ห้อง ๒ หน้าต่างเท่ากัน วิหารไม่มีหลังคา มีพระพุทธรูป ๖ องค์ เป็นพระศิลาปั้นปูนเพิ่มเติมชนิดพระลพบุรี แต่ในพระอุโบสถเป็นพระไม้สุี้เก่า ผนังครากหลังคาโปร่ง สกปรก ถัดขึ้นไปอีกหน่อยหนึ่งจึงถึงคลองเข้าวัดชุม อยู่คนละฟาก วัดชุมนี้เป็นที่มีผลประโยชน์อยู่บ้าง คือป่าสะแกและที่นาถลปนา จึงได้มีพระอยู่เสมอ ไม่เคยขาดทีเดียวอย่างวัดศาสดา แต่เดี๋ยวนี้ก็มี ๒ องค์ เท่านั้น เคยมีถึง ๕ วัดชุมนี้ลานวัดมีต้นไม้ร่มชิด เป็นวัดอย่างสมณะแท้ พระอุโบสถใหญ่ แต่มีหน้าต่างข้างละช่อง จันทับหน้าหลังหน้าบันเทพนม ก้านชดโด ๆ ปั้นลมเป็นรูปตุ๊กตา ทำนองเดียวกับวัดกลางเมืองสมุทร มีหลังเดียว แต่พระเจดีย์เป็น ๒ องค์ องค์หนึ่งตรงหลังโบสถ์ องค์หนึ่งไม่ตรง หายกันกับวัดศาสดา วัดศาสนานี้มีทั้งโบสถ์ทั้งวิหารแต่มีพระเจดีย์องค์เดียว นีมีแต่โบสถ์ แต่มีพระเจดีย์ ๒ องค์ มีพระเจดีย์เล็กอีกองค์หนึ่ง พังหมดทั้งสาม พระพุทธรูปในนั้นมีแถวใน ๓ แถว หน้ามีพระทรงเครื่องที่มีน้ำในพระเศียรองค์หนึ่ง อีกองค์หนึ่งว่าเชิญลงไปวัดเบญจมบพิตร แทนว่าง จะให้หาพระขึ้นมาตั้งเปลี่ยนพระ ๓ องค์ แถวในปิดทองแต่เฉพาะที่พระองค์ผ้าทาสาด สังเกตดูการพระอุโบสถทั้ง ๒ วัดนี้ เห็นจะได้มาซ่อมในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า วัด ๒ วัดนี้เป็นวัดเดิมแต่ครั้งกรุงอโยธยา ขึ้นเดียวกันกับวัดเดิมที่เรียกว่า วัดศรีอโยธยา วัดเดิมเป็นคามวาสีตั้งอยู่กลางพระนคร วัดชุมเป็นวัดอรัญวาสี ตั้งอยู่ในป่า วัดศาสดาเป็นศิษย์ของวัดชุม ขื่อที่วัดเข้ามาอยู่ในดอนเล็กเช่นนี้ เป็นเหตุด้วยขุดคลองบางขวด ถัดตัดแม่น้ำทิ้งเสียประมาณสัก

(๑) คือสมเด็จพระเจ้าที่นั่งยาเชอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช

๑๒๒

๘๐ เส้น อย่างเดียวกันกับคลองเกร็ดและบางบัวทอง ยังแลเห็นรูปลำแม่น้ำกว้างใหญ่อยู่ตามทิวไม้ แต่แม่น้ำขึ้นทำนาгинลงมาเสียจึงเหลือแต่เป็นคลองปากช่องข้างบนมาออกใต้โพธิ์สามต้น บ้านเรือนคนยังมีอยู่ตลอดหนทาง การที่แม่น้ำขึ้นเห็นจะได้ขึ้นมาเสียช้านาน แผ่นดินพระนเรศวรได้มีจดหมายว่าประชุมทัพที่บางขวด แล้วลำแม่น้ำโพธิ์สามต้นนี้เป็นแม่น้ำเดียวกันกับคลองเมือง ค่ายไปสุพลที่ตั้งอยู่เหนือวัดเขาดิน ค่ายพระนายกองค์ตั้งที่โพธิ์สามต้นจริง ๆ ยังมีรากอิฐที่ก่อกำแพงปรากฏอยู่ แต่ข้างริมน้ำคั่งพังไปกลับงอกเป็นเกาะขึ้นเสียในกลางน้ำ จึงคุ้แคบไป โพธิ์สามต้นนั้นมีวัด แต่ว่าเหลือต้นโพธิ์อยู่ต้นเดียวเป็นหน่อโพธิ์เดิม วัดนี้ถูกรื้อเอาอิฐไปทำกำแพงปากช่องที่แม่น้ำอ้อมเรียกบางนางลาว เป็นทางซึ่งครอบครัวขุนแผนขึ้นมาสงัทัพ ซึ่งข้ามแม่น้ำที่เหนือพลับพลาวัดม่วงนี้หน่อหนึ่ง แล้วจึงพากันลงไปปลูกโพธิ์สามต้นที่ได้พลับพลานี้ลงไป เรื่องขุนช้างขุนแผนนี้เขามั่นคงไม่เหลวไหลอย่างวงศ์ ๆ จักร ๆ

วัดคูมนี้เป็นที่สำหรับลงเครื่องพิชัยสงครามแต่ดั้งเดิมมา คงเป็นแต่แรกตั้งกรุงอโยธยาลอดจนถึงทุกวันนี้ ไม่ต่ำกว่า ๑,๐๐๐ ปี แต่การก่อสร้างคงจะได้แก้ไขมาโดยลำดับ อย่างไร ๆ ก็ไม่เป็นวัดใหญ่โต แต่เป็นที่สงัดพระในวัดไม่เคยทำเอง เป็นพระที่อื่นขึ้นมาทำ เช่นเครื่องพิชัยสงครามที่กรุงเทพฯ ก็พระวัดพระเชตุพนขึ้นมาทำ ที่นี้และที่วัดเดิมศรีอโยธยา ทูลกระหม่อมทรงนับถือ เสด็จพระราชดำเนินก็มี พระราชทานให้มาทอดกฐินตั้งแต่เด็ก ๆ มาวันนี้ได้ให้นิมนต์พระเลื่อง ซึ่งเป็นหลานศิษย์พระอาจารย์ม่วง มาลงเครื่องตามแบบพระอาจารย์ม่วง พระญาณไตรโลก พระสุวรรณวิมลศรี พระครูวัดหน้าพระเมรุ พระครูวัดขุนญวน มานั่งปรกในการลงเครื่องนั้นด้วย ครั้นเสร็จแล้วได้กลับโดยเรือแจวมาออกทางปากช่องข้างเหนือขึ้นมาพลับพลานี้มีคอนมามากยิ่งกว่าทุกแห่งเพราะเขามีหนังและมีเพลง และมีผ้าป่า ผ้าป่า

ที่นี้มากลำแต่ต่าง ๆ เป็นการครึกครื้นกว่าทุกแห่ง นับเป็นการนักขัตฤกษ์
ที่ประชุมคนใหญ่ วันนี้มีลมเย็นฟ้าแลบ แต่ไม่มีฝน

วันที่ ๒๘ ตุลาคม

เวลาเช้าล่องทางแม่น้ำโพธิ์สามต้น เลี้ยวเข้าคลองสระบัวมาออก
คลองเมืองที่หน้าพระราชวัง คลองสระบัวนี้เป็นคลองที่ขุดลัดไปออกบางแก้ว
สำหรับที่จะเดินทางจากพระราชวัง ไม่ต้องอ้อมไปขึ้นทางวัดสามพิหาร
ตอนตั้งแต่วังไปตรง ไปโหนดเมื่อจะเข้าบรรจบลำแม่น้ำ คลองนี้ก็เหมือนกับ
คลองมอญที่กรุงเทพฯ เห็นจะเป็นที่ตั้งบ้านเรือนแน่นหนามาก เพราะอยู่ใกล้
พระราชวัง มีถนนทั้งสองฟากคลอง แต่ถนนลึกเข้าไปไม่ได้อยู่ริมน้ำ มีวัด
รายริมถนนเป็น ๒ แถว วัดที่ออกชื่อบ่อย ๆ ก็อยู่คลองนี้โดยมาก ล่องลงทาง
หัวแหลม มาเห็นเขากำลังขึ้นตะเกียบกันได้ความว่าเห็นจะเป็นออกอิดมีแข่งเรือ
แล้วลงมาแวะดูที่บางปะอิน น้ำท่วมแล้วยังกำลังขึ้นอยู่วันละนิ้ว นิ้วถึง
ขรัวเมฆมาคอยรับ ได้ให้เงินแทนทอดกฐิน ๑๐๐ บาท มีพวกที่บางปะอินเอา
ขนมจีนน้ำพริกมาให้ ลงเรือล่องมาหยุดพักกินกลางวันที่วัดเชิงรากน้อย
พบพระยาสุขุม พระยารัษฎา^(๑) เจ้าขจร^(๒) ไปคอยรับอยู่นั้น ครั้นเลี้ยงกัน
แล้วล่องเรือลงมาพบมกุฎราชกุมารรับมาลงเรือด้วย ล่องลงมาจอดที่หน้าแพ
วัดราชาธิวาสที่เจ้านายและข้าราชการไปคอยรับอยู่

ทอดกฐินลง ก็ฝนตั้งและมีตกประปราย ขึ้นมาดูงานไม่ทันทั่วก็
ฝนตก บางกอกฝนยังชุกมาก ที่ไหนซึ่งเขาบอกว่ามียุ้งชุม ยังสู้บางกอก
ไม่ได้สักแห่งเดียว

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

(๑) พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณ ระนอง) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต

(๒) หม่อมเจ้าขจรสุกสวัสดิ์ ข้าหลวงรักษาราชการเมืองปทุมธานี

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว
นายพะยอม แก้วกำเนิด ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา
๓๖๐๐๔๐ (๑)

01131900068